

ВУЗФ

Финанси, застраховане,
бизнес, предприемачество
и иновации

ИКОНОМИКА НА БЪДЕЩЕТО

Сборник с доклади, представени на Международна научна конференция „Икономика на бъдещето“, организирана от Висшето училище по застраховане и финанси и Балканската асоциация на икономическите университети.

19 - 21 април, 2023 г.

Международната научна конференция "Икономика на бъдещето" се финансира от Фонд "Научни изследвания" по договор № КП-06-МНФ/29 от 16.12.22 г.

Генерален спонсор

26
години

ДОСТЪПНАТА СИГУРНОСТ
ЗАСТРАХОВАНЕ

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

ИКОНОМИКА НА БЪДЕЩЕТО

Сборник с доклади, представени на международна научна конференция на тема „Икономика на бъдещето“, организирана от Висшето училище по застраховане и финанси (ВУЗФ) и Балканската асоциация на икономическите университети 19-21 април 2023г.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д.ик.н. Евгени Евгениев – главен редактор

Членове:

проф. д-р Юлия Добрева

проф. д-р Станислав Димитров

проф. д-р Сава Ашталкоски

проф. д.ик.н. Красимир Годоров

проф. д.ик.н. Виржиния Желязкова

проф. д-р Григор Димитров

проф. д-р Даниела Бобева

проф. д-р Даниела Илиева

проф. д-р Теодора Лазарова

доц. д-р Джеймс Йоловски

доц. д-р Виктория Гацова

доц. д-р Радостина Димитрова

ас. Юлиана Георгиева

ISBN 978-619-7622-56-0

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЪРВИ ПАНЕЛ: БИЗНЕСЪТ НА БЪДЕЩЕТО

СВЕТОВНАТА ИКОНОМИКА – В ПРЕЛЮДИЯТА КЪМ ФУНДАМЕНТАЛНИ ПРОМЕНИ

проф. д.ик.н. Димитър М. Иванов 7

СЪЗИДАТЕЛНОТО РАЗРУШЕНИЕ В ПРОЦЕСА НА ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

проф. д-р Юлия Добрева..... 33

THE IMPACT OF UNRECOGNIZED EXPENSES ON THE OPERATION OF THE MACEDONIAN ENTERPRISES

Lazar Arsovski, PhD, Savo Ashtalkoski, PhD, Radica Dishlieska Gramatikova, PhD 44

TRUSTWORTHY SYSTEMS AND REGULATIONS: BALANCING INNOVATION AND SECURITY IN THE DIGITAL AGE

Prof. Dr. Daniela Ilieva..... 51

ЗА НЯКОИ ПРОМЕНИ В ТЕОРИЯТА И ПРАКТИКАТА НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ

доц. д-р Едуард Маринов..... 62

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN INVESTMENT MANAGEMENT: THE FUTURE OF PORTFOLIO STRATEGIES

Alexander APOSTOLOV, Ph.D 76

ИКОНОМИКСЪТ НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА/ЦИФРОВИЗАЦИЯТА – НОВОТО НАПРАВЛЕНИЕ В ОБЩАТА ИКОНОМИЧЕСКА ТЕОРИЯ

гл. ас. д-р Петкан Илиев..... 87

МЕТОДОЛОГИЯ ЗА ТРАНСФОРМИРАНЕ НА ДАННИТЕ В ИЗТОЧНИК НА ПРАВИЛНИ И ЕФИКАСНИ РЕШЕНИЯ

Росен Тодоров докторант, Теодор Рашков 98

ВЛИЯНИЕ НА ПРОМЕНЕТЕ В ИКОНОМИЧЕСКИТЕ УСЛОВИЯ ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ФИНАНСОВАТА ОТЧЕТНОСТ

Янка Димчева Айвазова, докторант..... 109

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF E-BANKING IN REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA

Semra Vujari, Phd.Cand 118

СОЦИАЛНО – ИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ЗЕМЕДЕЛИЕТО В БЪЛГАРИЯ

гл. ас. д-р Валентин Бошкилов..... 133

ЕФЕКТИВЕН ИЗБОР НА ИНВЕСТИЦИОННИ РЕШЕНИЯ: ПРИНЦИПИ И ПРАКТИКА

Георги Желязков, докторант 144

УПРАВЛЕНИЕТО НА НЕМАТЕРИАЛНИТЕ АКТИВИ НА ОРГАНИЗАЦИИТЕ – БЪДЕЩИ ВЪЗМОЖНОСТИ И ДЪЛГОСРОЧНИ ПЕРСПЕКТИВИ	
<i>д-р Пламен Иванов</i>	155
ВТОРИ ПАНЕЛ: ЕКОЛОГИЯ И БИЗНЕС	
АМБИЦИИТЕ В РЕЦИКЛИРАНЕТО НА КРЪСТОПЪТЯ МЕЖДУ ПАЗАРА И РЕГУЛАЦИИТЕ	
<i>Антон Пейчев, докторант</i>	168
NATIONAL FISCAL POLICY RESPONSE TO THE GLOBAL ENERGY CRISIS IN WESTERN BALKANS COUNTRIES: THE CASE OF SERBIA AND NORTH MACEDONIA	
<i>Azemina Mashović, Jelena Ignjatović, Jovana Kisin</i>	179
ANALYSIS ON THE IMPLEMENTATION OF THE GREEN ECONOMY IN ALBANIAN SME	
<i>Genta Rexha, Besjana Meta, Silva Kapia</i>	192
РОЛЯТА НА МОЗЪЧНИТЕ ТРЪСТОВЕ ПРИ ИЗГРАЖДАНЕ НА БАЗА ЗА АНАЛИТИЧНИ РЕШЕНИЯ В ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ПЛАНОВЕ ЗА РАЗВИТИЕ	
<i>Георги Георгиев, докторант</i>	207
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ЗЕЛЕНАТА ИКОНОМИКА ПРИ СЪВРЕМЕННИТЕ УСЛОВИЯ	
<i>Ивона Никова</i>	214
ЗНАЧЕНИЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ERP СИСТЕМИ ЗА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БИЗНЕС СРЕДАТА	
<i>Владислав Филев</i>	224
УСТОЙЧИВ ТУРИЗЪМ В УСЛОВИЯ НА КЛИМАТИЧНИ ПРОМЕНИ	
<i>Николай Танчев</i>	233
ЕКОЛОГИЧНАТА МЕДИАЦИЯ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА ОПАСНИ ПРАКТИКИ ПРИ ИЗХВЪРЛЯНЕ И СЪХРАНЕНИЕ НА ОТПАДЪЦИ. РЕАЛНИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РЕШАВАНЕ НА ЕКОЛОГИЧНИ ПРОБЛЕМИ И СПОРОВЕ НА НАЦИОНАЛНО И ТРАНСГРАНИЧНО НИВО	
<i>Юлия Стоева</i>	249
GREEN BONDS IN EUROPE: TOWARDS MORE NON-BANKING ACTIVITIES	
<i>Sarah Goldman</i>	262
НОВАТА РЕГУЛАТОРНА РАМКА ЗА ОТЧИТАНЕ НА КОРПОРАТИВНАТА УСТОЙЧИВОСТ В ЕС	
<i>д-р Кирил Башикаров</i>	272
СЪВРЕМЕННИТЕ ERP СИСТЕМИ, КАТО РЕЗУЛТАТ ОТ РАЗВИТИЕТО НА УПРАВЛЕНСКИЯ, СЧЕТОВОДНИЯ И / ИЛИ МАРКЕТИНГОВИЯ СОФТУЕРИ	
<i>ас. д-р Ивайло Маноилов</i>	283

ТРЕТИ ПАНЕЛ: СОЦИАЛНИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД БИЗНЕСА

ДОСТОЙНИЯТ ТРУД – ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕ НА ОБЩЕСТВОТО

проф. д. н. Евгени Евгениев 294

МИГРАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ И ВЛИЯНИЕТО ИМ НА ПАЗАРА НА ТРУДА В ЕС

гл. ас. д-р Десислава Николова Колева-Стефанова,..... 299

LATENT SOCIAL IMPACT: RETHINKING THE NEXT PHASE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

Muhammad Mohsen Liaqat ,Bella Gulshan 313

БИОМИМЕТИКАТА – ВДЪХНОВЕНИЕ ОТ ПРИРОДАТА ЗА УПРАВЛЕНИЕТО НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В ОРГАНИЗАЦИЯТА

гл.ас. д-р, Мария Манчева 322

БИЗНЕСЪТ КАТО ДОСТАВЧИК НА РЕШЕНИЯ В ХУМАНИТАРНАТА СФЕРА

Владимир Милев, докторант..... 332

ОРГАНИЗАЦИЯ И ФИНАНСОВ КОНТРОЛ НАД СОЦИАЛНАТА И БЛАГОТВОРИТЕЛНА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА

д-р Асен Ангелов..... 342

INTEGRATION OF SUPPLY AND DEMAND CHAIN IN EMERGING MARKETS

Emanuela Esmerova, PhD..... 354

СЧЕТОВОДНА РАМКА ЗА ОТЧИТАНЕ НА БИЗНЕС КОМБИНАЦИИТЕ

Николай Йовчев,..... 362

ВЛИЯНИЕ НА ЗДРАВНОТО ОСИГУРЯВАНЕ КАТО ФАКТОР ЗА УСТОЙЧИВО ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Велимира Чупетловска, докторант 372

**ПЪРВИ ПАНЕЛ:
БИЗНЕСЪТ НА БЪДЕЩЕТО**

СВЕТОВНАТА ИКОНОМИКА – В ПРЕЛЮДИЯТА КЪМ ФУНДАМЕНТАЛНИ ПРОМЕНИ

Виждаме ли предизвикателствата, рисковете и основните трендове на
идващото бъдеще?

проф. д.ик.н. Димитър М. Иванов¹

Уважаеми Г-н Ректор,

Уважаеми Академични Ръководства на **Висшето училище по застраховане и финанси** и
на **Балканската асоциация на икономическите университети**,

Уважаеми Участници в Конференцията,

Драги Гости,

Скъпи Колеги,

Дами и Господа,

Благодаря Ви, Г-н Ректоре за поканата да участвам в тази Конференция и най-вече за чудесната инициатива за съвместното организиране на днешната конференция в духа на това, пред което всички сме изправени: да насърчаваме по-доброто разбиране на глобалните предизвикателства и промените, пред които сме изправени.

Рядко една конференция е била толкова потопена във водовъртежа на масивни световни промени, на множество неизвестни и въпросителни, отнасящи се до бъдещето на всички, до събития, които тревожат всички поколения.

Въпросите, които са в програмата на Конференцията са много деликатни, защото живеем в медийни емоции, в мигновеност, в поредица от събития, които ден след ден изглеждат по-фантастични от останалите. Дълг на учените е да се опитат да погледнат отвъд „пушека“ на събитията, и да се опитат да очертаят пътя, характерът и природата на промените в икономиката, и то в един свят, който днес е труден за разшифроване.

¹ Авторът е управляващ директор за Европа на американския инвестиционен фонд Gerken Capital Associates, www.gerkencapital.com E-mail: dimitar@gerkencapital.com

Известният австрийски писател Стефан Цвайг беше казал точно преди 80 години в своята автобиография „Вчерашният Свят - Спомените на един европеец“, че „Огромен закон на историята е, че тя не позволява на съвременниците да разпознаят от самото начало великите движения, които определят тяхната епоха.“²

От нас зависи да се опитаме идентифицираме реалните очертания на икономиката на бъдещето; да **разясним най-актуалните и сериозни предизвикателства пред икономиката на втората третина на 21-я век.** От нас зависи да внесем малко разум в дебатите. Не че непременно бихме били прави в това, което ще се опитаме да кажем. Но, богатството от участници в конференцията предполага, че всеки ще допринесе с нещо съществено за разбирането на това, което ни се случва, и за разбираемостта на бъдещето, което евентуално би могло да произтече от него. В своят фундаментален философски труд "Изследване на историята" Арнолд Тойнби обяснява, че ролята на елита на едно общество е да посрещне предизвикателствата на времето и да намери подходящи за него решения, дори ако това е свързано с радикално скъсване с миналото.³

Темата на конференцията е свръх важна, но и представлява една огромна, агрегираща маса от отделни също не малки взаимосвързани теми. Трудно е един човек, а даже и цяла конференция да може да ги покрие. И затова аз ще се опитам да маркирам само някои от тези трендове и характеристики на икономиката на бъдещето, които аз намирам за значими и неотложни да бъдат идентифицирани и разбрани. Особено в едно бъдеще претъпкано от неизвестности, рискове и опасности.

От чисто методологична гледна точка, в този встъпителен доклад към Конференцията ще се постарая да се концентрирам не върху никакви пожелателни мисли за икономиката на бъдещето, а върху вече сериозно очертали се вече трендове. И това бъдеще ще го огранича засега до максимум 2030-2035 г. Търсенето на тенденции е свързано с разпознаване и разбиране на нововъзникващите промени, прогнозиране на това, което ще се случи след това, и след това използване на това предвиждане за информиране на действията и получаване на предимство.

² Zweig, Stefan, The World of Yesterday: Memoirs of a European, 2009, Pushkin Press, p.29

³ Toynbee, Arnold J., A Study of History: Abridgement of Vols I-VI, , Oxford University Press, U.S.A., 1987, p.321

Хората, които се интересуват сериозно от тенденциите, знаят, че живеем в много сложен и взаимосвързан свят. Анализаторите на тенденциите са несигурни и често неспокойни за това, което предстои да се случи.

Бих искал също така да подчертая, че нашата Конференция протича в едно време, в което множество учени, мислители, световни лидери са разтревожени от посоката в която се развива световната икономика, както и че редица събития и подобни конференции се организират на тази тема. Миналата година се навършиха 50 години от публикуването (на 2 март 1972 г.) на епохалният доклад-изследване на т.нар. Римски Клуб, наречено „Границите на Растежа“⁴, който изследва тенденциите на развитие и ограниченията за това на световната икономическа система. Този доклад от 1972 г. не само даде тласък на движението за опазване на околната среда, но и показа, че основната динамика на съвременния индустриален свят е неустойчива в рамките на няколко човешки поколения. Това беше изключително важна информация, която беше поднесена убедително и ясно, така че всеки политик да може да я разбере. За съжаление, книгата до голяма степен бе отхвърлена от редица учени, с интереси в западния икономически модел, основан на растежа, който беше завладял останалата част от света. Днес започваме да виждаме резултатите от това отхвърляне.

В свое интервю, публикувано през февруари 2022 г. един от останалите двама живи автори на „Границите на Растежа“, Денис Мийдоуз на въпроса, как се отразява сегашната реалност спрямо сценариите, които той и неговите колеги създадоха преди 50 години, отговаря следното⁵:

„Наскоро бяха направени няколко опита да се сравнят някои от нашите сценарии с начина, по който глобалната икономическа система се е развила през последните 50 години. Това е трудно. В известен смисъл това е като да се опиташ да потвърдиш, гледайки през микроскоп, дали данните, които си събрал през телескоп, са точни или не. Всъщност тук не става въпрос за точност. Нашата цел при извършването на първоначалния анализ бе да осигурим концептуална рамка, в която хората да могат да

⁴ Meadows, D. H, Meadows, D.L. and others, *The Limits to Growth*, A Report for THE CLUB OF ROME'S Project on the Predicament of Mankind, A Potomac Associates Book, 1972

⁵ [Dennis Meadows on the 50th anniversary of the publication of The Limits to Growth - Resilience](#) , 22 February 2022

мислят за собствените си възможности и за събитията, които виждат около себе си. Когато оценяваме моделите, винаги се питаме дали са по-полезни, а не дали са по-точни. Казвайки това, бих искал също да подчертая, че усилията, които бяха предприети, като цяло стигнаха до заключението, че светът се движи по това, което в нашия доклад от 1972 г. нарекохме стандартен сценарий. Това е обобщен образ на глобалната икономическа система, който показва растеж от 1972 г. до около 2020 г., а след това, през следващите едно-две десетилетия, основните тенденции достигат своя връх и започват да намаляват. Все още намирам този модел за много полезен за разбиране на това, което чета в публикациите, и в опитите си да мисля за това, което предстои.“

Няма как да не спомена, че само преди два месеца американският икономист Нуриел Рубини публикува една знаменита книга, наречена „Мегазаплахите“⁶, в която също изследва основните тенденции, пред които е изправено бъдещето на глобалната икономика.

А само преди два дни във Вашингтон Д.С. приключи изключително важната Пролетна Сесия на Световната Банка и на Международния Валутен Фонд, посветена на Икономическите Перспективи на Глобалната Икономика. Там бе проведена и спешна среща на финансовите министри на страните от Г-7, както и на гуверньорите на Централните банки и в подписаното Комюнике след срещата всички заявиха следното: „*Инфлацията остава висока и централните банки продължават да са твърдо решени да постигнат ценова стабилност. Същевременно последните събития във финансовия сектор подчертават несигурността на глобалните икономически перспективи и необходимостта от запазване на бдителността.*“⁷

Контекстът на срещата беше суров: МВФ предупреди за "анемични перспективи" пред световната икономика на фона на нарастващите лихвени проценти, упоритата инфлация и войната на Русия в Украйна. Според прогнозите на МВФ световният растеж може да се забави до едва 2,8% през тази година.⁸ Като съпоставим това с нарастването на лихвените проценти, със съществуващите трудности по балансирането на китайската икономика, също и в областта на енергийните и хранителни пазари и мисля, че обективно

⁶ Roubini, Nouriel, Megathreats: Ten Threats to Our Future and How to Survive, John Murray, 20 October 2022

⁷ The Spring Meetings of the Boards of Governors of the World Bank Group (WBG) and the International Monetary Fund (IMF), Washington D.C., April 10-16, 2023

⁸ Пак там.

ще видим, че за съжаление, нямаме особено окуражаваща картина на близкото бъдеще на световната икономика.

Още нещо бих искал да подчертая. МВФ приключи своята годишна среща с мрачно послание. Фондът твърди, че световната икономика е изправена пред най-лошия средносрочен растеж от повече от 30 години насам. Анализирайки данните на МВФ и на Световната Банка, мога да кажа, че средносрочните прогнози на фонда, които обхващат следващите пет години, са на най-ниското си ниво от началото на глобализацията през 90-те години на миналия век. МВФ е все по-загрижен, че отслабването на глобалните търговски връзки ще намали ефективността и ще продължи да повишава цените. А на фона на продължаващата война в Украйна, мисля, че не е трудно да се направи изводът, че доминиращият превес на националната сигурност над икономическите цели със сигурност ще бъде за сметка на по-ниски нива на растеж и по-високи нива на инфлация.

С други думи, ние се намираме в една изпълнена с редица нови доказателства свръх усложнена международна икономическа среда, която надявам се дава на всеки един от нас повече възможности да докаже своето мнение относно тенденциите на икономиката на бъдещето.

ЗА АКТУАЛНИЯТ ИКОНОМИЧЕСКИ И ФИНАНСОВ ТРАМПЛИН НА ОЧЕРТАВАЩИТЕ СЕ ТРЕНДОВЕ

Сегашният световен икономически контекст в много отношения е потенциално най-изпълненият с рискове и предизвикателства и същевременно най-взривоопасният от Втората Световна война насам. На първо място, в геополитически план, с войната в Украйна, която оголи и изостри проблемите на енергийната зависимост на всички континенти и експонира недостатъците на глобализацията. От гледна точка на световните финанси, засилената финансиализация на икономиките доведе до много по-високи нива на задлъжнялост и рискове от финансови кризи, отколкото през изминалите десетилетия.

Наложените международни търговски, финансови и валутни санкции и ограничения на Русия, Китай и други страни пък катализираха един сложен процес на преразглеждане и промяна в целия следвоенен световен икономически ред. Налице е без съмнение една

нарастваща промяна към фрагментация в процеса на глобализация. Системата на правилата на Бретън-Уудс очевидно вече скърца.

Също така продължават и дългосрочните тревоги свързани с инфлацията. Не се вижда все още инфлацията да е надолу по един сигурен път към предишното ѝ стъпало от 2%. Това означава, че затягането на кредита от страна на централните банки ще продължи като цяло в света и без съмнение ще действа като не малка спирачка на растежа. Но, ако не видим, глобалната икономика или повечето от страните да влязат в някаква съществена рецесия, то няма как борбата с инфлацията и респективно повишаването на лихвените проценти да бъде засега преустановено или пък да се тръгне в противоположна посока. Защото балансът между търсенето и предлагането като цяло в света и в реалната икономика все още е на страната на търсенето и това без съм също тласка лихвените проценти нагоре.

Що се отнася до възможностите за рецесия, считам, че те нарастват с всеки изминат ден. Анализирайки лаговете, асоциирани с необходимите парични политики, нарастващия риск от кредитно замразяване, нуждите от продължаващи мерки за забавяне и спиране на инфлацията, геополитическите и други шокове, които влияят на доставките и цените на суровините и материалите и други, за мене означава силни шансове за рецесия. Особено в Европа.

Не е за подценяване и фактът, че все по-голяма част от бюджетите на изгриващите и развиващите се икономики отива за обслужване на техните нараснали международни дългове и това допълнително налага поддържането на високи лихвени проценти. В глобален план това прави дълговите дефолти по-вероятни. Това създава проблеми на държавите, които не могат да реструктурират техните задължения, създава силни политически напрежения. Ние просто сме в един друг свят, не както досега. В редица от нашите страни и говоря за целия регион на Централна и Източна Европа ние закъсняхме с антиинфлационните политики. И когато си закъснях. Трябва да си още по-силен, за да можеш да се справиш.

И не на последно място, са проблемите в областта на глобалната околна среда, нарастващото равнище на екологична деградация, което, ако не бъде преодоляно чрез необходимите промени, ще застраши човешкия живот на Земята в рамките на няколко десетилетия.

Човечеството преживя две години на Ковид-19 пандемия, две години война, най-високата инфлация от 40 години насам, разчупване на процеса на глобализация, рискове пред растежа на Китай. Заедно с финансовата криза от 2008-2012 година човечеството изпадна в над две десетилетия на икономически сътресения, екологични тревоги и геополитически конфликти на фона на една нова глобална и цифрова цивилизация. Понякога събитията, които изглеждат ключови, са просто прекъсвания, докато по-значимите културни промени се крият на пръв поглед. И така, какво ни очаква през следващите години?

Несигурностите са толкова много и големи, че от позицията на днешния ден, ние не знаем, кой сценарий за икономиката на бъдещето ние можем да защитим; на кой сценарий можем да се уповаваме: Голямото Разделение или Големият Рестарт? Кое бъдеще е вероятно и кое ще защитаваме?

Съобразно избора и вярата за даден сценарий се очертават и трендовете на това бъдеще. Но, засега, за следващите поне пет-шест години и повече, като че ли вървим към сценарият на Голямото Разделение. Поляризацията е неразделна част от днешния хаос. Дори когато новите технологии правят света по-малък, гражданите му стават все по-разделени. Ние все още нямаме никакви точни отговори на въпроси, като:

Дали етапите и ритуалите, на които са се радвали нашите предшественици - например, да завършат висше образование, да работят в офис, да имат деца, да си купят жилище - ще бъдат смятани за архаични или просто за неосъществими?

Как възходът на крайно десния популизъм и пандемията ще се отразят на отношението към международните институции и вярата в тях?

В състояние ли е капитализмът да се справи с най-сложните предизвикателства, а още по-малко да ги реши?

Ще изгубим ли контрол над изкуствения интелект?

Все още не ни е ясна както цената, така и политиките, които трябва да следваме, за да се предпазим от най-значимата екзистенциална заплаха, пред която сме изправени - изменението на климата и продължаващото разрушаване на околната среда - и появата на хаоса като наше ново нормално състояние.

Не е ясно и каква ще бъде динамиката на развитие на факторите и силите, които променят обликът и взаимоотношенията на големите световни суперсили: САЩ и Китай - две държави, чийто културен, икономически и политически обхват се простира по цялата планета и ще помогне да се определи какво бъдеще ще постигнем.

2019 беше последната хубава и стабилна година за световната икономика. И всичко това свърши. Един свят свърши. Друг започна. В момента се случват промени, каквито никой не е виждал от сто години насам, все още не знаем техният реален размер и влияние, а ще се опитваме да ги управляваме заедно и да навигираме световната икономика през тях. И, според мен, размерът на възможните решения не е особено голям, имайки предвид размерът на проблемите.

Световната икономика никога досега не е била блокирана в подобен петорен капан от проблеми, като: упоритата инфлация, повишаване на лихвените проценти, нарастваща опасност от рецесия, бързо повишаващи се равнища на задлъжнялост, и пропукване на банковата система.

СВЕТОВНАТА ИКОНОМИКА Е БЛОКИРАНА В ПЕТОРЕН КАПАН ОТ ПРОБЛЕМИ – минимум до 2028 г.

Банковата криза не е случайна, но и даже да отшуми по-бързо, тя ще има "дълга опашка", тъй като рисковете ще се преместят от финансовата сфера към реалната икономика. Това

ще се прояви вероятно през третото и четвъртото тримесечие на 2023 г., както и през следващата година

Този петорен капан увеличава рисковете за финансовата стабилност, намалява перспективите за растеж поради затягането на стандартите за кредитиране и неговото оскъпяване, засилва уязвимостта на банките и другите финансови институции. Разходите за финансиране на всичко от автомобили до заводи ще се повишат.

При положение че опасенията за финансовата стабилност привидно противоречат на необходимостта от затягане на паричната политика с цел намаляване на високата инфлация, това е ситуация, която усложнява вземането на стабилни и ефективни политически решения.

Цялата тази ситуация ще има дългосрочни глобални последици. Световната икономика е изправена пред огромен стрес тест през 2023 г., като доминиращите прогнози са, че около 90% от развитите икономики ще отчетат спад в темпа си на растеж през тази година. Но, същата сложна ситуация ще продължи минимум до 2028 г. В своето встъпление към Пролетната Среца на МВФ и на Световната Банка, председателката на Фона, Г-жа Кристалина Георгиева заяви, цитирам:

„подобряване на средносрочните перспективи за растеж не се вижда. Предвиждаме глобалният растеж да остане около 3% през следващите пет години - най-ниската ни средносрочна прогноза за растеж от 1990 г. насам и доста под средната стойност от 3,8% през последните две десетилетия. Това прави още по-трудно намаляването на бедността, заздравяването на икономическите белези от кризата в Ковида и осигуряването на нови и по-добри възможности за всички.“⁹

И всичко това, при положение, че военните и геополитически конфликти не се задълбочат. Няма как глобалните геополитически и макроикономически несигурности и рискове да бъдат преодоляни за по-малък отрязък от време.

⁹ Georgieva, Kristalina, Introductory Speech at the The Spring Meetings of the Boards of Governors of the World Bank Group (WBG) and the International Monetary Fund (IMF), Washington D.C., April 10-16, 2023

ЗА ОЧЕРТАВАЩИЯТ СЕ НОВ СВЕТОВЕН РЕД И ЗА ПРОМЕНЯЩОТО СЕ ЛИЦЕ НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА

Войната в Украйна повлия за „вдигането на завесите“ и за стимулирането на редица икономически и финансови тенденции, появили се преди избухването на конфликта в Украйна, които тогава изглеждаха преходни или недостатъчно мощни, за да провалят световната икономика. Като един детонатор, военният конфликт и предприетите международни санкции срещу Русия, отпуши бързи, неочаквани и мащабни сътресения в енергетиката, храните и суровините, търговските и валутни пазари. Разчупи и по същество рязко забави процесът на глобализация, а променящата се география на глобалните търговски и финансови сили отслаби възможностите за структурна дезинфлация.¹⁰

Не случайно, известният икономист Нуриел Рубини, подчерта в края на 2022 г., че „светът преминава през форма на "геополитическа депресия", чийто връх е ескалиращото съперничество между Запада и свързаните (ако не и съюзнически) ревизионистични сили като Китай, Русия, Иран, Северна Корея и Пакистан. Студени и горещи войни се надигат.“¹¹

Наложените през 2022 г., няколко пакета международни, финансови и търговски санкции на Русия (а преди и на Китай) повлияха обратно на системата на международните валути, на световните финансови потоци, на посоките и размерите на чуждите инвестиции, на логистичните вериги, на застрахователните системи на международните транспортирания и доставки. И всичко това разруши процесите на глобализация и на експанзия на каналите на световната търговия. Затова казах, още през март 2022 г., че "Световният икономически ред ще претърпи изключителна промяна.“¹² А, нека и да не забравяме, че мнозинството от населението на Земята живее в страни, които не поддържат наложените от Запада санкции на Русия и Китай. Всъщност налице е крупна геополитическа промяна на режимите на търговия, финансиране, инвестиране и банкиране; промяна, която инвеститори, държави и компании ще трябва да приемат.

¹⁰ Иванов, Димитър М. „Световната Икономика (през 2023 г.) – в плен на геополитически земетръси и икономически шокове: Ще избегне ли световната икономика пропастта?“, Списание Международни отношения, брой 1, 2023 г. стр.7

¹¹ Roubini, Nouriel, “More War Means More Inflation”, Project Syndicate, 30 December 2022, [More War Means More Inflation by Nouriel Roubini - Project Syndicate \(project-syndicate.org\)](https://www.project-syndicate.org/insight-more-war-means-more-inflation-by-nouriel-roubini-2022-12)

¹² Иванов, Димитър М., „Трябва нова политика и ново правителство, за да избегнем шока на кризата“ В Интервю по БНР и в Епицентър, 21 март, 2022 г. [Проф. Димитър Иванов: Трябва нова политика и ново правителство, за да избегнем шока на кризата \(epicenter.bg\)](https://www.epicenter.bg/interview-dimitar-ivanov-2022-03-21)

Отпорът срещу глобализацията, започна от митническата и търговска война с Китай, иницирана от Доналд Тръмп. Войната в Украйна доведе до безпрецедентни санкции срещу Русия (страна от G-20) и до използване на международната платежна система като оръжие.

Глобалните организации също са в криза, като се започне със Световната търговска организация и Световната здравна организация. Най-належащият проблем днес е как да оцелеем в този нов световен безпорядък. Как да проектираме международните институции за свят, в който либералната мечта за нарастваща хармония вече не съществува?

Борбата между свръхсилите променя търговската политика много по-бързо, отколкото повечето от нас (и със сигурност отколкото повечето европейски политици) очакваха. Съединените щати преустройват икономиката си, за да гарантират доставките на полупроводници и други "стратегически" стоки. Но Китай вече е най-голямата страна в света, търгуваща със стоки. Възходящи сили като Индия и Турция настояват за своето място на най-високата маса в един преобразен световен ред и са готови да използват напрежението между свръхсилите, за да си го осигурят.

И какво означава всичко това за България, за Балканите? За бизнеса, за икономиката ни? Даваме ли си сметка за всичко това?

Времената на либералния триумфализъм, когато глобалните бюрократи се опитваха да наложат на останалия свят общ набор от ценности и дори общ начин на правене на бизнес (капитализъм на акционерите), са отминали за момента е най-добре да се забрави. Съвместното съществуване на 2-3 различни свята неминуемо затруднява разработването на режими на управление.

От това следва, че мнозина биха заключили, че глобализацията е приключила. Но вместо рязко обръщане на събитията от последните 30 години, изглежда много по-вероятно да навлезем в епоха на фрагментирана глобализация, характеризираща се със заместване, а не с отричане.

Тази тенденция вероятно ще се запази през следващите няколко години, тъй като компаниите все повече диверсифицират веригите си за доставки от Китай, а западните

правителства прибягват до near-shoring и friend-shoring, за да поддържат производството на критични суровини и чувствителен износ.

Накратко, комбинацията от геополитически сътресения, корпоративни стратегии и променящи се обществени ценности ще повлияе на моделите на търговия и инвестиции по няколко основни оси. Съображенията за сигурност ще придобият по-голяма тежест в търговските съображения, а компаниите ще преминат от споделяне на риска и общи партньорства към по-тясно определени споразумения.

Националните и световните политици трябва да преразгледат начина си на мислене и работа. Дългосрочните инвеститори трябва да включат в стратегиите си за разпределение на средства по-усъвършенствани геополитически, социалнополитически и екологични анализи.

Въпреки че някои може да смятат фразата "фрагментирана глобализация" за много дипломатична, аз вярвам, че това е най-вероятният сценарий за световната икономика. Тъй като светът все повече се разделя на блокове, като няколко от тях са по-плавни от повечето други, глобализацията може да стане по-инфлационна, намалявайки потенциалния растеж. Избягването на този резултат зависи от начина, по който националните правителства и многостранните институции ще се ориентират в новата икономическа реалност. Възможно е светът да не се деглобализира напълно, но това не означава, че трябва да предполагаме безпроблемно плаване напред. МВФ изчислява, че деглобализацията може да свие световния БВП със 7%-12%, а може би и повече, ако се съчетае с технологично разделение.

Налице е изключителна динамика и объркване: Европейците се опитват да се примирят с нарастващия американски национализъм; компаниите подготвят веригите си за доставки за един нестабилен свят; нововъзникващите сили променят съюзите си; икономическата глобализация и националните и регионалните политики се движат в различни посоки едновременно; а множество глобални организации губят легитимността си.

Намираме в свят на "недостатъчно съвкупно предлагане" и това променя досегашното лице на глобализацията. Търси се нов модел на функциониране на световната

икономика и неговият успех ще зависи от това как политиците ще се адаптират към новите реалности.

В продължение на над три десетилетия бизнесът и правителствата по света работиха с предположението, че икономическата и финансовата глобализация ще продължи с бързи темпове. Тъй като обаче международният ред е подложен на свръх геополитическо напрежение през последните години, концепцията за деглобализация - разграничаване на търговията и инвестициите - все повече се налага сред домакинствата, компаниите и правителствата.

В продължение на десетилетия ползите от глобализацията изглеждаха очевидни и неоспорими. Взаимосвързаността на производството, потреблението и инвестиционните потоци предоставяше на потребителите по-широк избор на атрактивни цени, позволяваше на компаниите да разширяват пазарите си и подобряваше ефективността на веригите за доставки.

Глобалните капиталови пазари разшириха достъпа до кредити и намалиха цената им както за частните, така и за публичните кредитополучатели. Световните правителства се ангажираха с нещо, което изглеждаше като поредица от взаимноизгодни партньорства. А технологиите - включително напоследък все по-бързото преминаване към работа от разстояние - направиха националните граници до голяма степен без значение. Но докато глобализацията подобряваше работата на пазарите, политиците не забелязваха неблагоприятните последици от нея за разпределението на населението. Много общности и държави останаха назад, което допринесе за широко разпространеното чувство на маргинализация и отчуждение.

Санкциите всъщност тласнаха по-бързо и световната тенденция към де-доларизация на търговските плащания¹³; събудиха призрака на огромни репатриращи потоци и смяна на доларовата доминация.

Държавите, на които бяха наложени санкции, а и други такива, не случайно уплашени от политическото „въоръжаване“ на щатския долар и на основните централни банки по света, се втурнаха да търсят други финансови инструменти и начини, за да намалят

¹³ Както знаем, още от 1945 г. щатският долар е доминиращата търговска и резервна валута в света. Като емитент на световната търговска валута САЩ имаха огромен контрол върху другите икономики. Този контрол се осъществяваше главно чрез енергийните канали; тъй като щатският долар беше валутата, използвана за покупко-продажба на петрол.

евентуален риск от санкции. Един от тези начини е използването на двустранни валутни съглашения и суапове, които им позволяват да заобиколят щатския долар. Такива вече съществуват между Китай и Русия (като обемът на годишната търговия между двете страни нарасна над 80 пъти за последните осем месеца на 2022-2023г.), между Саудитска Арабия и Китай и между Китай и Бразилия, като обемът на годишната търговия между тези две страни вече надхвърля 151 милиарда щатски долара. Новото развитие е, че доларът започва да губи монопола си върху плащанията за петрол и че Китай подтиква държавите да търгуват в собствената си валута, а не в щатски долари.

Това би трябвало да доведе до мащабни промени във финансовите потоци в цял свят, към създаване на "двуполюсна" глобална валутна система; да изградят алтернативна икономическа парична и глобална резервна валутна система, защото са загрижени за санкциите, които САЩ, Европа и други страни могат да наложат. Китай разполага с резерви в размер на 1 трилион долара. И затова те ще се движат в посока да предложат юана като алтернатива на щатския долар. Все още огромна опасност за това долара да загуби своята позиция на резервна валута няма (като знаем, че понастоящем централните банки все още държат около 60% от валутните си резерви в долари), но налице е един отчетлив тренд. Колко бързо той се движи е трудно да се оцени.

Но, според мене, Америка започва да разбира важността на финансовата дипломация пред декларациите за ценности, след като е на път да загуби над 79 години лидерство на долара в света.

Трендът към де-доларизация се наблюдава вече и в други части на света:

- През последните месеци Бразилия и Аржентина обсъдиха създаването на обща валута за двете най-големи икономики в Южна Америка.
- На конференция в Сингапур през януари множество бивши официални лица от Югоизточна Азия говориха за полаганите усилия за дедоларизация.
- Според Ройтерс ОАЕ и Индия водят преговори за използване на рупии за търговия с непетролни суровини с цел отдалечаване от долара.
- За първи път от 48 години Саудитска Арабия заяви, че богатата на петрол държава е отворена за търговия с валути, различни от щатския долар.

- Като цяло страните от БРИКС работят по разработването на нова форма на валута, която ще намали зависимостта им от щатския долар и това ще навреди. Администрацията на Байдън изплаши светът с това, че по същество всяка страна може да се лиши от своите долари – и страните, естествено в собствения си икономически интерес решиха да пристъпят към една по-голяма валутна диверсификация, респективно валутна независимост.

Делът на юана в световното търговско финансиране се удвои след старта на войната в Украйна и от 2% през февруари 2022 днес надвишава 4.7% и приближава делът на еврото, което е 6%. Това обаче са малки дялове в сравнение с делът на щатския долар, който 84.3% през февруари 2023 г.

Няма съмнение, че през тази година архитектурата на икономическата сигурност в Европа и в света е и ще продължи да е в изключителна рискова ситуация. Материална, хуманна, икономическа, енергийна, финансова. Целият световен ред е пред фундаментални изменения.

Геополитическите конфликти и икономическите шокове разклатиха и вярата в глобалния капитализъм. Политическите провали подкопаха доверието в либералната демокрация и в самото понятие за истина. Драматичната промяна в глобалния финансов пейзаж и настъпващата геоикономическа фрагментация, накара целия свят да живее в условията на страх, несигурност и липса на ясен дългосрочен хоризонт.

ЗА ИКОНОМИЧЕСКОТО И СОЦИАЛНО НЕРАВЕНСТВО КАТО ПРОДЪЛЖАВАЩ ТРЕНД

Забавянето на икономическата активност и респективно на темповете на икономическия растеж без съмнение ще се отрази върху ръста на доходите, върху покупателната способност и върху възможността за догонване на по-богатите страни. Бедността и гладът могат да продължат да се увеличават, което е опасна тенденция, чието начало бе поставено от кризата с Ковида.

От средата на 70-те години на миналия век икономическата неравнопоставеност се е увеличила експоненциално в много страни, което води до напълно различни

преживявания и очаквания за мнозина на дъното и малцина на върха. Социалните мрежи за сигурност са в дълбока криза, в множество страни.

В икономическата литература вече темата за неравенството е доминираща.

Какво се случи и защо с „внуците“ на Кейнс?

Не можем да говорим за икономиката на бъдещето, за мечтите и плановете на човечеството за една справедлива социално-икономическа кохезия и да отменим с мълчание неосъществените прогнози на може би най-големия икономист на 20-я век Джон Мейнард Кейнс. През зимата на 1928 г, Кейнс започва да пише един знаменателен кратък труд-есе (на който малко се обръща внимание!) озаглавен „*Икономическите Възможности за Нашите Внуци*“.¹⁴ В него, Кейнс, въпреки че Великата Депресия е във вихъра си по това време, се опитва на основата на икономическия и технически прогрес на световната икономика да прогнозира стандартът на живот и начинът на живот на своите символични внуци след 100 години. В своето есе-прогноза, Кейнс убеждава своите читатели да гледат отвън реалните трудности и предвижда розово бъдеще към 2030 г. в стандартът на живот ще бъде толкова висок в Европа и в Америка, че никой няма да има притеснения за пари. Той казва, следното в 1930:

*„Човечеството ще реши своя икономически проблем. Бих прогнозировал, че стандартът на живот в прогресивно развиващите се страни след сто години ще бъде между четири и осем пъти по-висок от сегашния. В това няма да има нищо изненадващо дори в светлината на сегашните ни познания. Не би било даже глупаво да се обмисли възможността за далеч по-голям напредък.“*¹⁵ И продължава:

*„Аз правя заключението, че ако няма големи войни и няма значително увеличаване на населението, икономическият проблем може да бъде решен или поне да му се намери решени в рамките на сто години. Това означава, че икономическият проблем не е – ако погледнем в бъдещето – постоянният проблем на човешката раса.“*¹⁶

Нашите внуци, предвижда Кейнс ще работят около 3 часа на ден, като даже и това редуцирано работно време би представлявало повече труд, отколкото би бил необходим. Всъщност, Кейнс се оказа грешен в тази си прогноза. Днешното младо поколение, да не

¹⁴ Keynes, John Maynard, 2009, *Economic Possibilities for Our Grandchildren*, in *Essays in Persuasion*, Createspace Independent Publishing Platform. Финалната версия на това есе е публикувана в 1931 г.

¹⁵ Пак там, Част V, страница 198

¹⁶ Пак там. Страница 199

говоря за по-старото, вместо един не свършващ разцвет - е изправено пред един още по-сложен свят на ръба на кризи, конфликти и колапс. Вместо да работи по-малко, то е принудено да работи многократно повече.¹⁷

Оптимистичният анализ на следващите 100 години, който Кейнс прави не е погрешен. По това време, Великобритания е в края на втората индустриална революция, като масовото производство се превръща в норма. Почти както и днес, с третата и четвърта индустриални революции, когато автоматизацията, дигитализацията и роботиката вече заплашват множество работни места, така и в 30-те години на миналия век масовото производство започва в големи мащаби да заменя работни места, което кара Кейнс да въведе терминът „технологична безработица“. Той подчертава, че 19-я век отприщи такъв поток от технологични иновации, като - „електроенергия, бензин, стомана, каучук, памук, химическата промишленост, автоматичните машини и методите за масово производство“ - че по-нататъшният растеж е неизбежен. Размерът на световната икономика, прогнозира той, ще се увеличи седем пъти през следващия век, а това, в комбинация с все по-големи „технически подобрения“, ще доведе до 15-часовата седмица. Голяма част от визията на Кейнс всъщност е реализирана. След публикуването на „Икономически възможности за нашите внуци“ брутният вътрешен продукт на САЩ се е увеличил реално с коефициент от шестнадесет, а БВП на глава от населението с коефициент 6. А и световната икономика през последните над 90 години нараства с подобни темпове. Но ако като цяло сме станали толкова богати, колкото си е представял Кейнс, това богатство не се е превърнало в богатство за всеки и респективно в повече свободно време.

В своята прогноза Кейнс използва три критерия: степента на техническите иновации, нарастването на населението и растежа на капитала чрез натрупваща се лихва. Неговата грешка е, че той не е успял да прогнозира промените в разпределителните процеси. С увеличаването на неравенството, средният доход (и следователно доходът на повечето семейства) нараства, но това става много по-бавно, отколкото той е очаквал.

¹⁷ Kolbert, Elizabeth, *No Time: How did we get so busy?* The New Yorker, 26 May 2014

Както отбелязва Томас Пикети в *Капиталът в 21-я Век*, средата на 20-ти век е период на сравнително „изравнено“ неравенство.¹⁸ Логично е било да се предположи, че развитието и иновациите ще продължат да изглаждат неравенството. Но не се е случило така. Кейнс си е представил бъдеще, в което нарастващото богатство ще доведе до още по-голямо намаляване на неравенството. Вместо това икономическото благосъстояние е нараствало по-бавно, отколкото той си е представял, докато физическото богатство и информационното богатство нарастват доста по-бързо и са започнали да се откъсват от ценностната система.

Подчертавам всичко това, за да направя очевидният извод, да напомня и да обърна внимание, че сега ни остават още 7 години, за да проверим окончателно и какво ще се случи с децата и „внуците“ на Кейнс, да тестираме реалността на обещанията направени в „План – 2030“ на ООН, и за да стигнем до обявеният нов хоризонт на постигане на устойчивото развитие към 2050 г. Всичко това, няма как да не ни кара да бъдем максимално внимателни при очертаването на възможностите и на контурите на икономическия модел, който бихме следвали, както в международен план, така и по-специално като нация.

Когато говорим за социално и икономическо неравенство, ние като че ли си затваряме очите пред неговото още по-драматично продължение. И това е междупоколенческото неравенство. За което никой не говори.

Редица изследвания (Роджър Фармър¹⁹) вече интерпретират голямото и трайно неравенство между поколенията, което се наблюдава в почти всички икономики през последното столетие, като резултат от незастраховаеми доходни шокове в доходите на различни социални групи и в техните собствени новородени поколения. Всичко това е в резултат на некоординиране на социалните и монетарни политики с политиките по доходите, а цените на активите, с етапите на повишаване и понижаване на лихвените проценти и с темповете на икономическия растеж. За дълги периоди, спестовният номинален лихвен процент беше по-малък отколкото номиналният темп на растеж. Свързано е и с измерването и съобразяването с релативната медиана на жизнения доход.

¹⁸ Пикети, Тома, *Капиталът в XXI-я век*, Трета Част, *Структура на неравенствата*, стр. 272-303, Издателство Изток-Запад, 2018

¹⁹ Bouchaud, Jean-Philippe and Roger E.A. Farmer, *Self-Fulfilling Prophecies, Quasi-Non-Ergodicity & Wealth Inequality*, National Bureau of Economic Research, December 2020, and others.

За съжаление, считам, че прогнозата на Кейнс скоро няма да бъде постигната, но чрез по-ефективни политики неравенството може да бъде намалено.

ЗА НАРАСТВАЩОТО ЗДРАВНО ДЪЛГОЛЕТИЕ И ПОСЛЕДСТВИЯТА ЗА ИКОНОМИКАТА

Един от най-сигурните трендове на икономиката на бъдещето е нарастващото здравно дълголетие. То ще има огромни последствия за всички социални системи, както и за темповете на растеж. Почти във всички страни и особено в развитите е налице безпрецедентно увеличаване на продължителността на живота. Например средната продължителност на живота в САЩ се е увеличила от около 69 години през 50-те години на миналия век до около 79 години през 2019 г., докато в страни като Франция и Германия тя е нараснала с още повече - от около 67 години през 50-те години на миналия век до над 80 години през 2020 г. (ООН, 2022 г.).

Това обаче е свързано и с редица икономически проблеми. Ако хората живеят по-дълго при постоянна възраст за пенсиониране, тогава произтичащото от това увеличение на икономическата зависимост може да доведе до намаляване на икономическия растеж и да представлява заплаха за устойчивостта на системите за социална сигурност и пенсионните фондове. Дали обаче тези неблагоприятни последици ще се проявят, зависи от степента, в която хората променят спестовното си поведение в отговор на увеличаващата се продължителност на живота, и от степента, в която политиките за пенсиониране се адаптират, за да се справят с демографските промени.

Няма съмнение, че в резултат на увеличената продължителност на живота нараства несигурността по отношение на пенсионирането. Комбинацията от по-дълго живеещо население и по-бавен икономически растеж ще окаже натиск върху устойчивостта на публичните пенсионни системи.

Много граждани сега, но особено за в бъдеще ще трябва да разчитат на подкрепа от семейството или общността, когато достигнат напреднала възраст.

Разбира се, застаряването не е единственият социално-икономически фактор, който застрашава финансовото благосъстояние на по-младите поколения. Пенсионните спестявания остават недостатъчни почти навсякъде, като много хора са изправени пред обедняване в напреднала възраст. В този смисъл, изменението на икономическия растеж в отговор на увеличаването на продължителността на живота зависи от реакцията на пенсионирането.

Фактът, че хората ще живеят средно по-здравословно и по-дълго от преди, без съмнение ще има положителен ефект върху икономиката, като компенсира отрицателните икономически последици от застаряването на обществото. Икономиката на дълголетие ще доведе до промяна в структурата на секторите в икономиката, като ще се разшири обхватът на здравеопазването и образованието и ще се появят нови финансови продукти. Такава икономика има потенциала да допринесе за растежа на брутния вътрешен продукт чрез заетостта и човешкия капитал. Преминването към икономика на дълголетие изисква по-малко да се разчита на политики, формулирани единствено по отношение на възрастта, и повече да се разшири обхватът на съществуващите политики, насочени към различни нужди и обстоятелства, към по-възрастните възрастови групи. Тази промяна ще бъде необходима, за да се противодейства на неравенството в рамките на възрастовите групи. Необходима е също така перспектива на жизнения цикъл, за да се осигури фокус върху равенството между поколенията и по-добро разбиране на нуждите на възрастните хора, които не са свързани със здравето.

Оттук произтичат две важни демографски тенденции:

- увеличаване на дела на възрастните хора и,
- промяна в продължителността на живота.

Това прогнозирано увеличение на дълголетие поражда два основни политически проблема:

- Едното опасение е, че намаляването на дела на населението в трудоспособна възраст ще доведе до намаляване на равнището на заетост и съответно до намаляване на брутния вътрешен продукт, и

- Второто опасение е, че подобна промяна ще доведе до увеличаване на разходите за пенсии и здравеопазване и до нарастване на държавния дълг.

В този смисъл, потенциалът на икономиката на дълголетие се превръща в основният фокус на настоящата и бъдещата социална и здравна политика, както и е насочен към пазара на труда и въпросите на пенсионирането, заетостта и производителността. Последници ще има и върху потреблението, спестяванията и финансовите пазари, а след това и секторните промени, които ще предизвикат както застаряването, така и дълголетие. Един от суб-трендовете в тази връзка е - отлагане на пенсионирането; удължаване на трудовия живот. По макроикономически оценки за Великобритания, удължаването на трудовия живот с 1 година увеличава БВП с около 1 %.

Подкрепата за икономика на дълголетие ще изисква законодателство за борба с дискриминацията по признак възраст, но от значение ще бъдат и социалните промени и икономическите стимули.

По-дългият живот ще изисква комбинация от повече и по-дълго спестяване. Преминаването към многоетапен живот обаче предполага сериозни промени в динамиката на богатството през целия живот. С появата на триетапния живот думата "пенсия" промени значението си - от редовна сума, изплащана за запазване на лоялността, към редовно плащане, изплащано по време на пенсиониране. С намаляването на относителното значение на пенсионирането в рамките на цялостния жизнен цикъл ще намалее и съсредоточаването върху пенсиите. Дългосрочното управление на богатството ще включва допълнителни периоди на натрупване и декумулиране, тъй като богатството е достъпно по време на преходните периоди, а доходите варират през различните етапи от живота. Моделите на потребление ще се променят в отговор на промените в застаряването и здравето. Икономиката на дълголетие изисква съгласувани политики за справяне с неравенството в по-голяма степен, отколкото за едно застаряващо общество. Неравенствата в продължителността на живота в добро здраве и в общата продължителност на живота са значителни и се увеличават.

ЗА ДИГИТАЛНА И ИНОВАТИВНА ИКОНОМИКА

По данни на Световният Икономически Форум броят на ползвателите на Интернет е достигнал близо 4.9 милиарда души за края на 2021 г. Дигиталните способности усъвършенстват по драматичен начин всички икономически и технологични сектори в

света. Изкуственият интелект, дигиталната трансформация и роботизацията ще бъдат другата най-отчетлива характеристика на икономиката на бъдещето.

Големите пробиви в икономическото развитие винаги са се дължали на технологични постижения. Неудържимата вълна на иновациите и технологиите може да трансформира икономиките, да разруши старите индустрии и да дигитализира общностите и техните институции навсякъде по света.

Икономиките, базиращи се на иновативни сектори ще се превърнат в ключови конкурентни сили особено при насърчаването на развитието на страни с по-средни доходи. В този смисъл, иновациите, изкуственият интелект и дигиталните технологии би следвало да се разглеждат като приоритетна национална програма, която ще доведе до повишаване на конкурентоспособността и нови бизнес възможности и ще окаже влияние върху всеки сектор в екосистемата.

Нещо повече, аз считам, че разрастването на дигиталните технологии и иновации вече не е въпрос на избор. Ако не направим тази промяна през следващите максимум три до пет години, за България това ще бъде риск да изостане по отношение на развитието и може да не успее да постигне успешни структурни трансформации, което ще доведе до загуба на конкурентоспособност, включително по отношение на скоростта, цената на услугите и разширяването на своите пазари.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ – НЕОБХОДИМОСТ ОТ ВИЗИЯ

Като цяло горепосочените прогнози очертават картина на бъдеще, характеризиращо се с несигурност и непредсказуемост. И непредвидени последици. Обществата се сричат по-дълго, отколкото хората си представят, но когато достигнат точката на колапс, те се сричат по-бързо, отколкото някой някога е вярвал.

Тези и други въпроси ще зададем на сегашната конференция. Ще се опитаме да претеглим видимите и възможните рискове. И даже бих предложил, заедно с всички Вас да се създаде един регулярен годишен Стратегически Икономически Борд на Балканските страни.

Амбициите за растеж на Балканските икономики следва да се засилят. Да продължим да търсим всяка възможност за създаване на нови партньорства, за разнообразяване на експортните ни пазари, за достигане до света. Ще продължим да се стремим към търговия и инвестиции със сходно мислещи партньори, включително и към едно много по-мощно, отколкото досега регионално и всеобхватно икономическо партньорство.

Изправени сме и пред друго, още по-голямо предизвикателство: глобалното изменение на климата. През последните години екстремните метеорологични условия опустошиха заводи, общности и икономики по целия свят. България се опитва да дава своя принос, като работим за постигане на въглеродна неутралност преди 2050 г. Това изисква да променим някои от начините, по които правим нещата, но като насърчаваме устойчивия начин на живот и икономическото развитие чрез структурни реформи, съм убеден, че ще създадем и нови бизнеси, и иновативни възможности.

В заключение, считам, че нашите страни засега успяват да се носят и развиват по непостоянните вълни на дълбоките промени. Но, това означава и да преразгледаме фокуса си и да преориентираме приоритетите си. Това ще изисква и засилване на съществуващите конкурентни предимства и даже създаване на нови такива.

Убеден съм, че ще ни е необходима, на всяка от нашите страни, нова пътна карта, нова визия, нови стратегии минимум до 2035-2040 г., които да предопределят цялостната икономическа, социална и индустриална посока на развитие на страните ни.

Както се вижда от неуспеха на редица правителства, не сме разрешили дилемите на XX век - да управляваме икономиките си към справедливо разпределен неинфлационен просперитет с пълна заетост. През 20-те години на миналия век Джон Мейнард Кейнс си спомня за отминалата епоха от 1870-1914 г., в която светът се е движил към това, което той нарича "икономическо Елдорадо", поглежда към тогавашното си настояще, в което възможностите не са били използвани, и пише: "Повече от всичко ни липсва последователна схема на прогреса, осезаем идеал. Всички политически партии произхождат от минали идеи, а не от нови идеи. Никой няма евангелие. Следващият ход е

с главата..."²⁰ Трябва да се замислим по-усилено, много по-усилено, как да използваме огромните си възможности, за да изградим по-добри общества.

София, Април 2023 г.

Използвани Източници:

- Basu, Kaushic (2019). The Sorry State of the World Economy, Jan. 30, 2019, *Project Syndicate*.
- Bernanke, Ben (1995). The Macroeconomics of the Great Depression: A Comparative Approach. *Journal of Money, Credit and Banking* (February): 1-28.
- Cecchetti, Stephen G., Feroli, Michael E., Hooper, Peter, Mishkin, Frederic S. and Schoenholtz, Kermit L. (2023) "Managing Disinflations" The Federal Reserve Bank, US, 23 February 2023
- El-Erian, Mohamed A. (2018). Overestimating the European economy, Dec.18, *Project Syndicate*.
- Eurostat Eurostat/EuroIndicators, 24/2023 - 23 February 2023.
- Dalio, Ray. (2018). *Big Debt Crisis*, Bridgewater
- Delivering the European Green Deal, (2019) European Commission,
https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_en
- Eichengreen Barry (2021) Will the Productivity Revolution Be Postponed? Project Syndicate, 10 May
- Farmer, Roger (2020). The Importance of Beliefs in Shaping Macroeconomic Outcomes, Rebuilding Macroeconomics, *Working Paper*, Warwick University, 20 April.
- Gemehl, Cedric and Andrews, Nick, (2023) *Industrial Unease*, Gavekal Research, 16 February 2023
- Gopinath, Gita. (2020). The Great Lockdown: Worst Economic Downturn Since the Great Depression, *IMF*, 14 April
- Gouel C. "Chaos in world trade?", (2022) Le Club du CEPPII, 28 juin 2022, Paris
- Gourinchas, Pierre-Olivier, (2023) "Global Economy to Slow Further Amid Signs of Resilience and China Re-opening", The IMF, 30 January 2023
- Kaletsky, Anatole (2020). Europe's Hamiltonian Moment, *Project Syndicate*, 19 May, 2020
- Kennedy, S. (2020). Goldman, Morgan Stanley See Signs World Economy Is Bottoming Out, *Bloomberg*, 4 May.

²⁰ Keynes, John Maynard, Trotsky on England (Where is Britain Going?), Published in:Essays in Biography, Harcourt, Brace, 1933,page 3

Keynes, John Maynard, (1930) *Economic Possibilities for Our Grandchildren*, in *Essays in Persuasion*, Createspace Independent Publishing Platform, 2009

Kolbert, Elizabeth (2014), No Time, How did we get so busy?, *The New Yorker*, 26 May

Krugman, Paul, “*I was wrong about inflation*”, *The New York Times*, 21 July, 2022, [Opinion | Paul Krugman: I Was Wrong About Inflation - The New York Times \(nytimes.com\)](#)

Mason, Paul (2015), Keynes and our grandchildren: Recapturing an alternative vision of economic progress, *The Progressive Policy Think Tank*, 21 July

Meadows, D. H, Meadows, D.L. and others, (1972) *The Limits to Growth, A Report for THE CLUB OF ROME'S Project on the Predicament of Mankind*, A Potomac Associates Book

Luce, Edward, “*How the Fed lost the plot*”, *The FT*, 3 May, 2022

Minsky's Moment, (2016) *The Economist*, Schools brief, 30 July

OECD Economic Outlook (2020). *World Economy on a Tightrope*, OECD, 10 June.

OECD (2022), Main Economic Indicators, vol. 2022 , n.1 June

Pieloch-Babiarz A., Mizhtal A., Kowalska M. (2021) An impact of macroeconomic stabilization on the sustainable development of manufacturing enterprises: the case of Central and Eastern European Countries, *Environment, Development and Sustainability*, volume 23, pp. 8669–8698

Pisani-Ferry Jean. (2018), The Great Macro Divergence, Nov 30, *Project Syndicate*.

Pomeroy, Claire, (2021) A Tsunami of Disability Is Coming as a Result of ‘Long COVID’, in *Scientific American*, 6 July

Roubini, Nouriel. (2019). A Mixed Economic Bag in 2019, Feb.8, *Project Syndicate*.

Roubini, Nouriel. (2020). Ten Reasons Why a ‘Greater Depression’ for the 2020s is inevitable, *Project Syndicate*, 29 April.

Roubini, Nouriel. (2020). Nouriel Roubini warns of L-shaped 'Greater Depression', *BNN Bloomberg*, 5 May.

Roubini, Nouriel, (2022) “*More War Means More Inflation*”, *Project Syndicate*, 30 December 2022, [More War Means More Inflation by Nouriel Roubini - Project Syndicate \(project-syndicate.org\)](#)

Roubini, Nouriel, (2022), *Megathreats: The Ten Trends that Imperil Our Future, and How to Survive Them*, John Murray, 2022

Taleb, Nassim Nicholas. (2007). *The Black Swan. The Impact of the Highly Improbable*. Random House.

The Global Economic Outlook (2022) and the Update (2023), *The IMF*

The Global Risks Report (2020). *Insight Report 15th Edition*.

World Energy Outlook 2021 Report, *International Energy Agency (IEA)*, Executive Summary, 13 October 2021, Paris

Wolf, Martin, (2014), *The Shifts and the Shocks*, Allen Lane, Penguin, 2014

Wucker, Michelle, *The Gray Rhino*, St. Martin's Press, 2016

Иванов, Димитър М. (2010). България след 10 години: От реалности към модерно развитие, *Business Review*, No 1

Иванов, Димитър М., (2023), „Световната икономика (през 2023 г.) – в плен на геополитически земетръси и икономически шокове: Ще избегне ли световната икономика пропастта?, Сп. Международни Отношения, Брой 1, 2023, стр.5-20

Иванов, Димитър М., (2020), „Макроикономически предизвикателства и рискове, породени от глобалната коронавирусна криза“, Сп. Народно стопански Архив, брой 3, стр. 3-28

Иванов, Димитър М., (2022) „Трябва нова политика и ново правителство, за да избегнем шока на кризата“ в Интервю по БНР и в Епицентър, 21 март, 2022 г. [Проф. Димитър Иванов: Трябва нова политика и ново правителство, за да избегнем шока на кризата \(epicenter.bg\)](http://epicenter.bg)

Пикети, Тома, (2018) Капиталът в XXI-я век, Трета Част, *Структура на неравенствата*, стр. 272-303, Издателство Изток-Запад

* * *

Димитър М. Иванов е професор, доктор на икономическите науки. Макроикономист. Работил в Икономическият Институт при БАН, в Университетите в Уорик и Шефилд. От 2008 г. е управляващ директор за Европа на американския инвестиционен фонд Gerken Capital Associates. Научните му интереси са в областите на: управление на икономиката, макроикономика, глобални кризи, международен бизнес и финанси, международни икономически отношения, икономики на изгряващите пазари.

ORCID ID: 0000-0002-0292-0252

Лондон – София

April 2023 g.

СЪЗИДАТЕЛНОТО РАЗРУШЕНИЕ В ПРОЦЕСА НА ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

проф. д-р Юлия Добрева

Заместник-ректор по учебната и научноизследователската дейност

ВУЗФ

jdobрева@vuzf.bg

Резюме

Съзидателното разрушение е процес на внедряване на иновации на продукти и процеси, чрез който нови производствени единици заменят остарелите и подпомагат процеса на икономическо развитие.

Ключови думи: съзидателно разрушение, иновации, развитие, производство, предприемачество

JEL:O31

УВОД

Съзидателното разрушение е понятие, описващо непрекъснатия механизъм за иновации на продукти и процеси, чрез който нови производствени единици заменят остарелите. Този процес на реструктуриране на производството променя изцяло основни аспекти на макроикономическите резултати, не само в дългосрочен план, но и тези, които определят временни икономически колебания, налагат необходимостта от структурни промени и промени във функционирането на пазарите на фактори. В дългосрочен план процесът на съзидателно разрушение допринася за над 50 % от нарастването на производителността. При честа смяна на бизнес цикъла, реструктурирането на производството обикновено

намалява по време на рецесии и това значително увеличава разходите в условията на икономически кризи, следователно преодоляването на тези периоди на рецесия е немислимо без въвеждане на съзидателно разрушение чрез трансформиране на производствените сектори и въвеждане на нови технологии. Това респективно означава, че възпрепятстването на процеса на съзидателно разрушение може да доведе понякога до тежки краткосрочни и дългосрочни макроикономически последици. *Колкото и голяма да е цената на съзидателното разрушение, тя трябва да бъде заплатена, за да се постигне икономически прогрес и обществено развитие.*

ШУМПЕТЕР И СЪЗИДАТЕЛНОТО РАЗРУШЕНИЕ

Терминът “съзидателно разрушение” (от англ. creative destruction) е използван за първи път от немския икономист и социолог Вернер Сомбарт в книгата му *Война и капитализъм*, издадена през 1913 година. Джоузеф Шумпетер обаче прави термина популярен и го внедрява в икономическата теория, с което допълва характеристиката на капитализма и процесите, които го съпътстват.

В своята книга *Капитализъм, социализъм и демокрация* (1950) Шумпетер подчертава, че да обсъждаш капитализма, без да споменеш процеса на съзидателно разрушение е като да коментираш пиесата *Хамлет*, без да споменеш датския принц²¹. Оказва се обаче, че “капитализъм” през призмата на анализа в 21 век се свързва повече с маркетинг и ценова конкуренция, отколкото със съзидателно разрушение. Нещо повече, ако връзката между капитализъм и съзидателно разрушение беше толкова директна, колкото я описва Шумпетер, то тогава колкото по-отворена е една икономика, толкова по-мащабен би бил технологичният прогрес и съответно би следвало да се очаква по-добро качеството на живот и по-добро здравословното състояние на населението. Това обаче не винаги е така. Например, очаквано би било САЩ от началото на 20-и век да е точно пример за “икономика на съзидателното разрушение”. Предвид технологичния напредък, тя е именно такава, но когато фокусът се премести върху други показатели като качеството на живот и ниво на здравеопазване, резултатите не са много добри. Още повече, интензивният растеж на икономиката от 50-те и 60-те години на 20-и век вече съвсем не е така мащабен, независимо от технологичния прогрес. *Ето защо, процесите на съзидателното разрушение вървят*

²¹ Schumpeter, Joseph, A. (1950). *Capitalism, Socialism and Democracy*. 3rd edition. New York: Harper Collins

категорично паралелно с процесите на устойчиво развитие, включвайки наред с чисто икономическите измерители на растежа, качествени показатели на обществено благосъстояние. Безспорно редица изобретения допринасят съществено за подобряване качеството на живот, сред които средствата за комуникация, електричеството, медикаментите, водоснабдяването, но това съвсем не е достатъчно. В този процес важно участие имат и институциите. Въпреки това, остава дискуссионен въпросът кой е правилният подход за постигане на успешно съзидателно разрушение. Шумпетер е убеден, че колкото по-голяма е една компания, толкова по-големи са възможностите ѝ за съзидателно разрушение, включващо технологичен напредък, икономически растеж и подобряване качеството на живот. От друга страна, съвременните модели убедително показват, че съзидателното разрушение произлиза именно от малките старт-ъп компании, защото те са по-склонни на иновации, по-гъвкави са и могат да устоят на промените в средата. Именно това качество да оцеляват в периоди на криза прави малките компании идеална среда за прилагането на съзидателно разрушение.

Интересен пример за горното твърдение е проучване на Фостър и Каплан, при което се проследява съдбата на 100 от най-големите фирми от класацията на Форбс през 1917 година. До 1987 година 61 от тези фирми вече не съществуват, а от 39-те които са останали, само 18 са в категорията “големи”²². Това оправдава до голяма степен твърдението на редица съвременни изследователи, че противоположно на Шумпетеровото “колкото по-голяма е фирмата, толкова по-добре за технологичния напредък”, всъщност иновациите, които създават предпоставки за особено мащабен икономически растеж, са тези, които произлизат именно от малките компании, създадени като старт-ъпи²³.

Какво всъщност е определението за *съзидателно разрушение*: това е непрекъснат процес на иновация, при който нови производствени единици заместват старите. Този процес на реструктуриране може да се идентифицира не само в дългосрочния растеж, но и в икономическите флуктоации, структурното приспособяване и функционирането на пазарите на фактори. Според някои изследвания, в дългосрочен план, процесът на

²² Foster, R. And Kaplan, S. (2001). *Creative Destruction: Why Companies that Are Built to Last Underperform the Market - and How to Successfully Transform Them*. New York: Currency Books.

²³ Diamond, A. M, Jr. (2006). Schumpeter’s Creative Destruction: A Review of the Evidence. *Journal of Private Enterprise*, Vol. XXII, Number 1, pp. 120-146.

съзидателно разрушение всъщност допринася за над 50% растеж на продуктивността²⁴. Следователно, възпирането на процеса на съзидателно разрушение може да има сериозни краткосрочни и дългосрочни макроикономически последици. Те често се пораждат от лошо представяне на институциите, т.е. водят до унищожаване на институционалната среда за развитие и дават негативно отражение върху принципите на добро управление. При ограничаване възможностите на икономиките да въвеждат нови технологични подобрения и да се адаптират към променящата се среда, институционалните проблеми могат да доведат до не функциониращи пазари, неправилно разпределение на ресурсите, икономическа стагнация и дългосрочна рецесия. Ето защо е необходимо да се понесе цената на съзидателното разрушение, защото тя в крайна сметка ще доведе до подобряване на социалното развитие и обществено благосъстояние, дори и в краткосрочен период да има временно негативно отражение чрез загуба на работни места и увеличаване на неравенствата в дохода.

Интересно проучване върху динамиката на работните места в САЩ показва, че 10% от създадените нови работни места не са съществували година преди това и спират да съществуват година след това, т.е. поне 10% от работните места се разрушават всяка година и пак същият брой се създават за този период²⁵.

Това е особено засилен процес по време на рецесия, когато се унищожават работни места и съответно се откриват нови в последващ период на възстановяване. В този смисъл, съзидателното разрушение следва естествения процес на икономическия цикъл, като подпомага трансформацията на икономическите процеси по време на криза, с цел по-бързо възстановяване на икономиката и преминаване към следващ етап на възстановяване на и икономически подем. *Не е възможно дадена икономическа система да излезе от период на рецесия без съзидателното разрушение, което създава изцяло нов модел, превръщайки стария в неприложим и ненужен.*

Според Шумпетер, капиталистическите икономики постигат растеж, независимо от цикличността - с други думи, в краткосрочен план има подем, следван от рецесия и после отново възстановяване, но в дългосрочен план има само растеж. В своя труд *Теория на*

²⁴ Foster, L., Haltiwanger, J. and Krizan, C. (2001). Aggregate productivity growth: lessons from microeconomic evidence. In *New Developments in Productivity Analysis*, ed. E. Dean, M. Harper and C. Hulten. Chicago: University of Chicago Press

²⁵ Davis, S., Haltiwanger, J., and Schuh, S. (1996). *Job Creation and Destruction*. Cambridge, MA: MIT Press.

икономическото развитие²⁶ той посочва, че в центъра на този икономически растеж е предприемачът, като го описва като “агент на иновациите”. Но тук трябва да се отбележи, че иновациите не са само изобретения. Те изцяло подобряват технологии, преобразуват финансови системи и създават нови правила в институциите. За Шумпетер иновацията е индустриална мутация, която непрекъснато революционизира икономическата структура отвътре, като разрушава старата и създава нова. Този процес на съзидателно разрушение според него е същината на капитализма. Шумпетер ги разглежда в книгата си *Капитализъм, Социализъм и Демокрация* (1950), като именно тук разгръща теорията си за предприемаческата иновация и икономическия растеж²⁷. В нея той пише: “фундаментално новият импулс, който поддържа работещ двигателя на капитализма, произлиза от новите потребителски стоки, новите методи за производство или транспорт, новите пазари, новите форми на индустриална организация, която се създава от капиталистическите предприятия... това постоянно революционизира икономическата структура отвътре, разрушавайки старата и създавайки нова. Този процес на съзидателно разрушение е есенцията на капитализма”.

Освен това, съзидателното разрушение създава предпоставките за развитие на индустриите чрез конкуренция на пазара. Според Шумпетер именно заплахата от навлизане на нови стоки и услуги на пазара води до фундаментални промени (иновации) и до динамика в конкуренцията. Това променя съществено и самото разбиране за конкуренция, което се фокусира върху конкуренция по цени, качество или позициониране сред фирми, произвеждащи сходни стоки. Безспорен факт е, че почти всяка индустрия през 20-и и 21-и век се развива чрез съзидателно разрушение, особено подсилвано от навлизането на интернет в началото на новото хилядолетие и постепенното внедряване на изкуствения интелект. Най-яркият пример за съзидателно разрушение е мобилният телефон. Висчки негови подобрения обединяват и съответно заместват напълно дигиталния фотоапарат, будилника, калкулатора, радиото/касетофона, джобния тефтер, камерата и дори портфейла с навлизането на електронните карти и електронните пари.

²⁶ Schumpeter, J. (1934). *The Theory of Economic Development*. Routledge.

²⁷ Schumpeter, Joseph, A. (1950). *Capitalism, Socialism and Democracy*. 3rd edition. New York: Harper Collins

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ НА СЪЗИДАТЕЛНОТО РАЗРУШЕНИЕ

Ето как описва Шумпетер съзидателното разрушение в книгата си *Капитализъм, социализъм и демокрация* (1950):

“Важно е да се разбере, че капитализмът винаги е съпроводен от еволюционен процес... Следователно, по своя характер капитализмът е форма или метод на икономическа промяна и никога не може да бъде стационарен... фундаментално новият импулс, който задвижва двигателя на капитализма произхожда от новите потребителски стоки, новите методи на производство или транспорт, новите пазари, новите форми на индустриална организация, които създават капиталистическите предприятия... същият процес на индустриална мутация, който непрекъснато революционизира икономическата структура отвътре, унищожавайки старата и създавайки нова. Този процес на съзидателно разрушение е в основата на капитализма. То е неговата същност и проява... Всяка бизнес стратегия получава значимост само при преминаване през този процес и в условията, които той създава”.

За Шумпетер съзидателното разрушение има характера на еволюция, която той метафорично описва като силен вятър, затова и често процесът е наричан “вечният силен вятър на Шумпетер”. Ето защо, когато се описва как пазарните икономики се развиват във времето, това не може да се случи без съзидателното разрушение. Например според статистиката в САЩ всяка година се създават по над 700 000 нови бизнеса, но същевременно и се затварят 600 000, а това води до загуба на работни места и създаване на нови работни места. С такава трансформация на практика работната ръка и други производствени ресурси се преоформят в нови комбинации и се създават нови продукти.

Различните видове промяна, които съставляват процеса на съзидателното разрушение, включват следните пет етапа²⁸:

Въвеждане на нов продукт, който е неизвестен за потребителите или ново качество на продукта.

Въвеждане на нов метод на производство, който все още не е изпробван в производствената единица и също дава нова възможност за нов начин на пазарна реализация.

²⁸ Schumpeter, J. (1934). *The Theory of Economic Development*. Harvard Economic Studies.

Отваряне на нов пазар, на който досега произвеждания бранд не е навлизал, независимо дали въпросният е съществувал преди това или не.

Извоюване на нови източници за доставки на суровини, отново без значение дали е съществувал този източник или сега се създава;

Налагането на новата индустрия като монополна или унищожаване на вече съществуващ монопол.

Според Шнайдер (2017) Шумпетер не развива пълна икономическа теория за съзидателното разрушение.²⁹ Всъщност, реално той посвещава само глава от шест страници на „Процеса на съзидателното разрушение“, в което описва капитализма като „вечната буря на съзидателното разрушение“. Шумпетер само е описал една фаза на икономическа реформа, използвайки израза „съзидателно разрушение“ като метафора за процес или поредица от процеси, които целят революционизиране на икономиката.

Шнайдер отбелязва, че след като анализира бизнес и икономическите цикли, Шумпетер се интересува как те са свързани с повече фундаментални въпроси, като демокрацията или бъдещето на капитализма. Австрийската школа е склонна да признае, че в пазарните процеси винаги има повече от това, което отделните теории могат да разберат или предвидят. От една страна, пазарите са много обширен организационен принцип, от друга пазарните процеси са потенциално безкрайна сума от всички агенти и техния обмен. Тези пазарни процеси са хаотични по природа, тъй като агентите, участващи в тях, са свободни и действат свободно и преценяват резултатите като функция на техните субективни предпочитания. Ако пазарните процеси генерират някакъв ред, то това е спонтанен ред, който не може да бъде известен или предвиден предварително. Това динамично разбиране на пазарните процеси предполага, че нито един човек или група хора не знае повече за пазара, отколкото самият пазар, и дори „пазарът“ не знае нищо. Шнайдер обяснява това с факта, че тъй като пазарите не са нищо повече от поредица от разкрити предпочитания и индивидуалните обмени между пазарни агенти, няма какво да се знае освен информацията, която разкриват. Самите пазари не могат да имат самостоятелно значение, защото те не съществуват като отделна единица, а като процеси.

²⁹ Schneider, H. (2017). *Creative Destruction and the Sharing Economy: Uber as Disruptive Innovation*. Edward Elgar Publishing Limited

В *Теория на икономическото развитие* (1934), Шумпетер приема и търси общи модели в икономиката, докато в другата си книга *Бизнес цикли* (1939), той все още търси всеобхватни икономически модели, но, както той обяснява, само по описателен начин³⁰. В тези две книги Шумпетер пише за икономическия цикъл и неговите константи, зависимостта му от външни фактори, икономическото развитие и т.н. Той обаче твърди нещо изключително важно и основополагащо за съзидателното разрушение, а именно, че *спонтанността на предприемачеството е централна за пазарите*. Шумпетер не вижда общо равновесие, а фази на растеж и криза или цикли на възход и спад.

В *Капитализъм, социализъм и демокрация* (1950), Шумпетер отново променя мнението си за природата на пазарите. Той губи интерес към „пазара“ и насочва вниманието си към неговите агенти. Така фокусът се измества върху предприемачите, предизвикателствата, пред които са изправени, както и предизвикателствата, произтичащи от техните дейности. Всъщност това е книгата, в която съзидателното разрушение е официално дефинирано. Трудно е да се каже защо той не го разширява.

Според Шнайдер това се дължи на три причини:

Първо, ако пазарът не е нищо повече от сбор от индивиди и групи от индивиди, както и техните потенциално безкрайни възможности за обмен, това прави изключително трудно да се прецени кои двигатели, процеси и резултати имат и ще имат пазарите. *Второ*, ако съзидателното разрушение съществува, то трябва да е неясно очертано, с други думи да не се открива законово дефинирано съдържание в него. *Трето*, и най-вероятно, Шумпетер не се интересува от разработването на теория сама по себе си, защото той е по-загрижен за възможните резултати от съзидателното разрушение. С възхода на националсоциализма, социализма и кейнсианството, той не само променя мнението си за природата на пазарите, но също така променя мнението си за резултатите от капитализма и се страхува, че капитализмът няма да оцелее сам. Шумпетер, който подкрепя свободните пазари, търси нещо в пазарните процеси, което може да ги разруши отвътре и затова осъзнава, че съзидателното разрушение носи този потенциал като източник на добро и зло.

³⁰ Schumpeter, J. (1939). *Business cycles*. New York Toronto London : McGraw-Hill Book Company

ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО И ИНОВАЦИИ

Предприемачеството се асоциира с креативност - то е винаги свързано със създаване на нещо ново или, както го описва Шумпетер, създаване на нова комбинация от ресурси. Освен това, предприемачеството е и прогрес, който превръща бъдещето в по-добро от миналото. Примерите за това са безброй - от автомобила и пералнята, до микровълновата фурна или бързото придвижване със самолет. Важното обаче е, че всичко това има разрушителна сила - тоест старият начин на използване напълно е заместен от нов, а това неминуемо води и до затваряне на цели бизнеси и закриване на работни места. Същественният принос на създанието в този процес е, че след това се отварят нови бизнеси и се разкриват нови работни места, именно в това е същността му и приносът към социално-икономическото развитие.

Шнайдер (2017) посочва, че съзидателното разрушение има творческо ядро. Това е предприемачът, който се възползва от възможността и въвежда нещо ново в пазарните процеси. Шумпетер е много гъвкав в дефиницията си за новост, тъй като приема някои нови технологии, но също така и нови начини за организиране на работа, нови услуги и дори маркетинг като новост. Понякога дори рестартирането или ребрандирането на традиционни стоки може да се квалифицира като новост. За Шумпетер няма начин да се определи какво пазарните процеси ще приемат като новост, както и няма начин да се предвиди как тази новост ще повлияе или промени пазарните процеси. Предприемачът е този, който открива новостта, но също така не всяка иновация автоматично води до съзидателно разрушение. То реално възниква тогава, когато едно нововъведение коренно промени всички конкуренти и поведението на пазарните агентите. След неговото настъпване няма връщане към предишния характер на пазарните процеси. Ето защо дали и как една новост е довела до съзидателното разрушение, може да бъде анализирано само след като то се е случило.

Когато въвежда предприемачеството зад съзидателното разрушение, Шумпетер се интересува много по-малко от системата сама по себе си, отколкото от отделните фирми и техните действия, особено иновациите и затова аналитичната страна на подхода на Шумпетер може най-добре да се разбере като изследване на предприемачеството. Компаниите се „унищожават“ една друга, именно затова „разрушение“ означава, че компаниите се предизвикват една друга чрез иновации, а непрекъснатата поредица от предизвикателства може дори да изгони компании или цели бизнес модели от пазара.

Всъщност именно в това се състои идеята, прокламирана от Шумпетер, че всеки предприемач очаква собственото си унищожение още в деня, когато стане предприемач.

Процесът на съзидателно разрушение често наистина разрушава действителните структури, а унищожението си има своята цена. Бизнес моделите се провалят, хората губят работните си места, а капиталовите печалби изчезват. В *Капитализъм, социализъм и демокрация* (1950) Шумпетер твърди: „Ситуации възникват в процеса на творческо унищожение, при което може да се наложи да загинат много фирми, които въпреки това биха могли да живеят енергично и полезно, ако успеят да устоят на определена буря“. В центъра на творческото унищожение са креативността, иновациите и способността да се предлагат на пазара нови продукти. Заради разходите за иновациите и поемането на тези разходи, както и резултатите от самия процес (унищожаването на части от самия бизнес модел или дори заличаване на модела и създаване на нов), Шумпетер смята, че само големите корпорации могат да си позволят иновации. Факт е обаче, че само малките могат да ги въведат бързо и най-вече независимо от кризисно състояние на икономиката като висока инфлация и безработица.

На последно място, може би най-същественният принос на Шумпетер е, че разглежда в детайли ефектите от съзидателното разрушение върху пазарите на труда. Той признава, че парадоксът на съзидателно разрушение не само има ефект върху компаниите и обществото като цяло, но също така и върху предлагането на работна сила, върху заетите и безработните. Важен извод, до който стига Шнайдер (2017) е, че *едно общество не може да пожъне плодовете на съзидателното разрушение, без да приеме, че някои отделни агенти може да са по-зле, не само в краткосрочен план, но може би завинаги*. Опитите за смекчаване на по-суровите аспекти на съзидателното разрушение чрез опити за запазване на работни места или защита на индустриите неминуемо ще доведат до стагнация. Процесът на създаване на нови индустрии не може да върви напред, без да унищожи понякога изцяло предишния ред. Технологиите разтърсват пазарите на труда, както Шумпетер твърди в *Капитализъм, социализъм и демокрация* (1950), създавайки израза „технологична безработица“. - група безработни в резултат от цялостна промяна и заместване на една технология с друга. Въпреки това, той е убеден, че с течение на времето предлагането на пазарите на труда ще се коригира.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съзидателното разрушение е градивен елемент от икономическото развитие. Преодоляването на периоди на рецесия е немислимо без въвеждане на съзидателно разрушение чрез трансформиране на производствените сектори и въвеждане на нови технологии. Колкото и голяма да е цената на съзидателното разрушение, тя трябва да бъде заплатена, за да се постигне икономически прогрес и обществено развитие. Съзидателното разрушение върви категорично паралелно с процесите на устойчиво развитие, включвайки наред с чисто икономическите измерители на растежа, качествени показатели на обществено благосъстояние. Същевременно, възпирането на процеса на съзидателно разрушение може да има сериозни краткосрочни и дългосрочни макроикономически последици, а те често се пораждат от лошо представяне на институциите, т.е. водят до унищожаване на институционалната среда за развитие и дават негативно отражение върху принципите на добро управление.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Davis, S., Haltiwanger, J., and Schuh, S. (1996). *Job Creation and Destruction*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Diamond, A. M, Jr. (2006). Schumpeter's Creative Destruction: A Review of the Evidence. *Journal of Private Enterprise*, Vol. XXII, Number 1, pp. 120-146.
- Foster, R. And Kaplan, S. (2001). *Creative Destruction: Why Companies that Are Built to Last Underperform the Market - and How to Successfully Transform Them*. New York: Currency Books.
- Foster, L., Haltiwanger, J. and Krizan, C. (2001). Aggregate productivity growth: lessons from microeconomic evidence. In *New Developments in Productivity Analysis*, ed. E. Dean, M. Harper and C. Hulten. Chicago: University of Chicago Press
- Schneider, H. (2017). *Creative Destruction and the Sharing Economy: Uber as Disruptive Innovation*. Edward Elgar Publishing Limited
- Schumpeter, J. (1939). *Business cycles*. New York Toronto London : McGraw-Hill Book Company
- Schumpeter, Joseph, A. (1950). *Capitalism, Socialism and Democracy*. 3rd edition. New York: Harper Collins.
- Schumpeter, J. (1911). *The Theory of Economic Development*. Routledge, 1934; 1980.

THE IMPACT OF UNRECOGNIZED EXPENSES ON THE OPERATION OF THE MACEDONIAN ENTERPRISES

Lazar Arsovski, PhD

AUE-FON, Skopje,

lazar.arsovski@fon.edu.mk

Savo Ashtalkoski, PhD

AUE-FON, Skopje,

savo.ashtalkoski@fon.edu.mk

Radica Dishlieska Gramatikova, PhD

AUE-FON, Skopje,

radica.dishlieska.gramatikova@fon.edu.mk

ABSTRACT

Unrecognized expenses are a burden on the industry's operations due to the income tax and personal income tax, as a value that should be added to the total expenses for a specific purpose. In addition to the financial burden, this positive regulation damages the operations of companies in terms of deteriorating the socio-social aspects of the existence of companies. Companies pressured by financial liabilities arising from unrecognized expenditures lose the motivation to contribute to the public interest, the common good, and distance themselves from further motivating employees. Apart from making the work more difficult, the current regulations also pose challenges in terms of the objectivity of the work, the constructiveness in its interpretation, but also open limited opportunities for unintentional omissions. The reason for that is in direct correlation with the nature of the matter which is related exclusively to the set regulations and legal acts regarding financial discipline. For these reasons, to a large extent, the subject matter of the paper is within the framework of theoretical analysis and literary review.

Keywords: Unrecognized expenses, tax policy, regulations, business sector.

JEL: M41, M48.

INTRODUCTION

The subject of analysis of this paper are the difficulties imposed by the current regulation for recognized or unrecognized costs within enterprises in terms of taxation, double taxation and the impact of these mechanisms on the overall operation, accountants (accountants, certified accountants), and the companies as the most important part of the economy of a socio-economic whole.

Apart from making the work more difficult, the current regulations also pose challenges in terms of the objectivity of the work, the constructiveness in its interpretation, but also open opportunities for unintentional omissions.

Within this scientific research paper, to the greatest extent, the matter is within the framework of theoretical analysis and literature review. The reason for that is in direct correlation with the nature of the matter which is related exclusively to the set regulation and legal acts in terms of financial discipline. This makes the object of analysis independent of the stakeholders, but opens up possibilities for discussion regarding the possibilities as part of the hypothetical frameworks set. Precisely because of this, the matter is mostly presented descriptively.

1. RESEARCH METHODOLOGY

Within the framework of the research, a survey was also made, which aims to see the attitudes of the industry and accountants regarding the existence of different ADP fields in relation to unrecognized costs, as well as to collect data on the attitudes and opinions regarding the current limitations of each of the the criteria in relation to that issue.

Within the framework of the research, two surveys were created, for accountants and for industry, as two directly interested parties in the process of preparation and calculation of the profit tax. The questions within the surveys are of a closed type, and in terms of the answers, they are divided into questions with a YES/NO answer, questions with grading and questions with a choice of multiple answers.

The survey was distributed among clients (for industry) and collaborators/colleagues (for accountants) of the author of this scientific research paper, in the amount of 100 surveys for

industry and 50 surveys for accountants, which represents 3.42% of the total number of registered accounting offices according to the official register of accounting offices from the Institute of Accountants and Chartered Accountants.

Regarding the survey intended for accountants, it was set up in order to gain insight into the process of preparing the tax balance and how positive legal norms have an impact on it. The survey includes 5 questions with the help of which the attitude of the accountants should be perceived, their function in the process of determining the profit tax as well as the relationship between the accountant and the client during the entire operation and in the process of determining the client's tax liability.

Regarding the survey for the industry, consisting of 7 questions, appropriate persons were surveyed as owners and managers of micro and small companies who are directly involved in carrying out and implementing the business policy of the companies. The questions that were asked on the questionnaire were determined in order to obtain a picture, that is, data about their point of view in relation to tax obligations and, specifically, tax-unrecognized expenses.

2. MACEDONIAN TAX POLICY

Tax collection is an item that generates the largest revenues in the state budget. In recent years, about 26-27% of the social product has been collected through taxes. If a country has problems with tax collection it may face the risk of causing insolvency which can lead to hyperinflation and bankruptcy.

With the introduction of the market economy, there is a complete redefinition of the Macedonian tax policy. A new principle embedded in the current fiscal system is the principle of allocative neutrality of taxes and budget, according to which, fiscal policy instruments will not encourage and support certain sectors. Also in the new system, a novelty is the abolition of most contributions and their replacement by taxes. The contributions for the social funds, ie the contributions for health, pension and disability insurance and the contribution for employment, remain as contributions.

In such an economic environment, the principle of shifting the tax burden from direct to indirect taxes is affirmed, which means reduction of income taxes, at the expense of increasing consumption taxes. Due to these innovations, the value added tax (VAT) is introduced.

Also, by reducing the tax burden through low tax rates, the state contributes to reducing the shadow economy and reducing tax evasion. But tax evasion and the shadow economy can not be

eradicated, nor can they be reduced to a minimum, as long as taxpayers have the attitude and feeling that their money is wasted and as long as the state, while reducing the tax rate, increases the other ancillary items that enter in the tax base for tax calculation.

3. UNRECOGNIZED EXPENSES

The significance of unrecognized expenditures is different for the state and the business sector. That is, their interests are inversely proportional. Namely, the state is in a positive situation when it collects higher income on the basis of taxes and contributions from legal entities and individuals, and analogously it is in their interest to have and have a higher amount of unrecognized expenditures, because they increase the tax base, and thus and tax.

Opposite to this are the interests of the business sector, which sees unrecognized expenditures as an additional burden on operations and the seizure of funds that harm the liquidity and operations of companies.

Unrecognized expenses in given situations are expenses that should be realized in order to increase future income, but because their impact is indirect, instead of helping the business, they burden it with increasing the tax base and the tax to be paid to the state. as a creditor. All expenses that have not been paid by the day of submitting the tax balance and that are determined above the maximum amount provided by law receive treatment of non-tax deductible expenses.

The basic rule in determining the unrecognized expenses for tax purposes is to determine whether they are a result of performing the activity of the business entity. Expenses that are not related to performing the activity, i.e., are not an immediate condition for performing that activity and are not a consequence of performing that activity, have a treatment of non-taxable expenses.

The total revenue reduced by the recognized expenses forms the net tax base. On this determined basis for taxation, the tax unrecognized expenses are added and a tax basis is determined on which the percentage that the company has to pay to the state on the basis of profit tax is calculated.

Namely, the higher the tax unrecognized expenses, the wider their definition range, the greater the possibility and probability that the company will pay higher tax, ie that from its cash flow, there will be a larger outflow on the basis of tax liabilities.

Unrecognized expenditures are a category that the state inspectors, responsible for the issues in the field of calculation and determination of profit tax, consider in detail in the controls they perform, because it can very easily, due to the smallest detail, a cost be considered recognized or unrecognized. depending on the activity and operation of the company. This strictly defined view,

definition and division of costs is discouraging for companies in the process of finding ways and means to improve their work.

With this way of classifying costs, instead of trying to find ways to increase revenue, managers are faced with the problem of unrecognized expenses and the possibility for the company to pay higher taxes and have a larger outflow of cash on the basis of debt. for profit tax.

Realized costs are recorded in accounting using unified accounting or chart of accounts. Expenses are recorded by applying the class 4 account from the accounting chart of accounts, and their differentiation into recognized and unrecognized expenses for tax purposes is performed during the preparation of the Tax Balance.

The tax balance is a document, legally prescribed, in which according to the appropriate fields called ADP fields (fields for Automatic Data Processing), the amounts of realized costs are recorded. In the current Tax Balance, unrecognized expenses are recorded from ADP 03 to ADP 39. Each ADP has a precisely defined, divided into groups of accounts, which cost should be covered when filling out the document. The preparation of the tax balance begins with the determination of unrecognized expenses, which according to the current positive legal norms, are part of the tax base for calculating profit tax.

Negative for this legally established group of unrecognized expenses is the inability of the company through arbitrarily determined amounts of such additional benefits, to retain employees, to hire better workers and to ensure competitiveness in labor demand. It is known that, when hiring, every employee, in addition to the basic salary, is also interested in the additional benefits and benefits arising from his professional engagement. In such circumstances, instead of focusing on cash outflows and remuneration for employees, managers should focus on the many criteria they need to focus on in order not to put the company's cash flow in deficit. . Managers in such conditions try to ensure a balance in terms of employee satisfaction and as small an outflow as possible on the basis of profit tax. Although many will say that paying a small tax has a bad effect on the economy, one must also look at the industry and what that additional cost means to them.

For the state, the only negativity in determining this category is the small freedom that the accountant and the responsible person have in distinguishing the cost and the anomaly for determining precisely which types of costs will exactly cover the category of unrecognized expenses. This anomaly arises from the wide range of activities, and analogously to the different needs for expenditures in different industries.

We conclude that unrecognized expenses are discouraging for management and owners, and their impact is more pronounced in smaller companies. Small companies have a lower turnover of funds and that is why in order to achieve regular liquidity they need to have smaller outflows from the account. And those same companies should increase their revenues in every possible way and be creative in achieving that goal. But as a "corner villain", the definition and sharing of costs always lurks, and the great possibility of classifying them as unrecognized expenses.

CONCLUSION

In the Macedonian economy, it is of great importance to set the tax regulations at the optimal level so that the wishes of both taxpayers and the state as a tax regulator will be satisfied. It is especially important not to bring the economy into a state of tax evasion, but it is equally important not to collect a large part of the companies's funds as a tax liability.

Cash can be used for new investments, business growth and business innovations. But the utilization of funds depends directly on the change of limits between the part of the expenditure that is treated as a recognized expense and the part that is treated as an unrecognized expense. Also, the changes in the definition of unrecognized expenditures that directly affect the tax base and the profit tax liability will contribute to opening new opportunities for growth and development, hiring an appropriate professional management team for management and a more developed and growing economy.

Excluding some types of expenses from the group of non-tax deductible expenses will have an indirect positive impact on the operation of the company and the realization of its future increased income. Through this change, companies will have more freedom in realizing expenses for the benefit of their employees, will offer greater stability for their staff, which will make them more motivated and will achieve greater productivity. Also, this change will result in a reduction of cash outflows on the basis of "double penalty" in the case of fines and penalties and write-off of uncollected receivables as segments of unrecognized expenses. That way there will be enough free cash left that can be invested in improving the business process as a whole. The change of the limit that serves as a basis for classifying the cost as recognized or unrecognized in the process of determining the profit tax will contribute to increasing the voluntary contributions of companies for the benefit of the public good, ie for the benefit of the whole society in which they work and function. . In that way, instead of through the mechanism of public finances, the increase of public

goods will be provided again, but with greater solidarity, in larger amounts and of course with less frustration among the management teams and without any political influence. Giving money to the state is always the most difficult decision of the people in managerial positions in the companies because they always start from the subjective position on whether the funds will be used properly and from their own political convictions and beliefs.

REFERENCES

1. Економско правен консалтинг ФВ, 2020. Сметководство, даноци, право за завршна сметка. Скопје: s.n.
2. Еуро Консалт Плус, 2021. Материјал за советување. In: Скопје: s.n., p. 160.
3. Еуроконсалт Плус, 2020. Деловен информатор. Скопје: s.n.
4. Набљудувачка мисија на ОБСЕ во Скопје, 2008. ПРЕГЛЕД НА ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈАТА ЗА 2008 ГОДИНА. Скопје: s.n.
5. Службен весник на РМ, 2014. КОЛЕКТИВНИ ДОГОВОРИ . In: Службен весник на РМ. Скопје: s.n., p. бр. 115 од 01.08.2014 година.
6. Собрание на Р. Македонија, 1991. УСТАВ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА, Скопје: s.n.

TRUSTWORTHY SYSTEMS AND REGULATIONS: BALANCING INNOVATION AND SECURITY IN THE DIGITAL AGE

Daniela Ilieva

Prof. Dr.
VUZF

dilieva@vuzf.bg

Abstract

This paper discusses the concept of trustworthy systems, the role of regulations in ensuring their security, and the challenges and opportunities that arise in regulating trustworthy systems. We examine case studies of situations where regulations have succeeded or failed to prevent harm to consumers or society, and provide recommendations for how regulators, industry, and consumers can work together to create and maintain trustworthy systems. By addressing these challenges effectively, regulators can help ensure that trustworthy systems are in place to protect consumers, promote fair competition, and prevent harm to society in the digital age.

Keywords: *trustworthy systems, regulations, innovation, security, digital age.*

Резюме

Този доклад обсъжда концепцията за надеждни системи, ролята на регулациите за гарантиране на тяхната сигурност и предизвикателствата и възможностите, които възникват при регулирането на надеждни системи. Разглеждат се казуси и ситуации, при които регулациите са успели или не са успели да предотвратят вредата за потребителите или обществото, и се предоставят препоръки за това как регулаторите, индустрията и потребителите могат да работят заедно, за да създадат и поддържат надеждни системи. Като се справят ефективно с тези предизвикателства, регулаторите могат да помогнат да се гарантира наличието на надеждни системи за защита на потребителите, насърчаване на лоялна конкуренция и предотвратяване на увреждане на обществото в дигиталната ера.

Ключови думи: *надеждни системи, регулации, иновации, сигурност, цифрова ера.*

INTRODUCTION

In the digital age, trustworthy systems are critical to ensuring the safety, security, and transparency of interactions between individuals and organizations. Regulators play a crucial role in ensuring that trustworthy systems are in place, establishing minimum standards for quality, safety, and performance, and providing a framework for monitoring compliance and enforcing penalties for non-compliance. However, regulating trustworthy systems can be challenging, requiring a delicate balance between innovation and safety or security, keeping regulations up to date with rapidly changing technology, and enforcing regulations across different countries and regions.

Trustworthy systems are those that are designed, built, and operated in a manner that is reliable, secure, and transparent. Trust is defined by the Britannica Dictionary as dependence in the honesty, capability, surety, etc. of a person or object. According to Schneider (1999), "assurance that a system deserves to be trusted—that it will function as predicted despite environmental interruptions, human and operator mistake, hostile attacks, and design and implementation faults". The confidence that trustworthy systems will continue to exhibit predicted behaviour and are impervious to subversion is strengthened. According to this definition of trustworthiness, a Trustworthy System in the instance of the i4Q project, funded by the European Commission, is a system made up of numerous subsystems which must meet a number of criteria in order to be deemed trustworthy.³¹ Such systems are essential in many areas of modern life, from finance to healthcare, to transportation and communication. The increasing reliance on digital technology in these areas makes it critical to ensure that trustworthy systems are in place to protect individuals and the whole society from harm, as well to guarantee a high level of services' quality.

Trustworthy systems are essential in many areas of modern life, as they allow individuals and organizations to trust that their information is safe, that their transactions are secure, and that their interactions with these systems are fair and equitable.

In the financial sector, for example, trustworthy systems are critical to ensure the security and reliability of financial transactions. Consumers rely on financial institutions to keep their money safe, to prevent fraud, and to facilitate transactions in a timely and accurate manner. If financial

³¹ i4Q Project Official Page: [Home | i4Q Project \(i4q-project.eu\)](http://Home|i4QProject(i4q-project.eu))

systems are not trustworthy, consumers may lose money or suffer damage to their credit scores, which can have long-lasting impacts on their financial health.

In healthcare, trustworthy systems are critical to ensure the safety and privacy of patient information. Healthcare providers rely on electronic medical records, telehealth systems, and other digital technologies to deliver care to patients, share information with other providers, and conduct research. If these systems are not trustworthy, patient information may be compromised, leading to privacy violations, identity theft, or even medical malpractice.

In transportation, trustworthy systems are critical to ensure the safety and reliability of vehicles and transportation infrastructure. Airlines, for example, rely on sophisticated navigation systems, flight control software, and communication networks to ensure the safety of passengers and crew. If these systems are not trustworthy, aviation accidents can occur, resulting in loss of life and damage to infrastructure.

Overall, trustworthy systems are essential in many areas of modern life, and their importance will only continue to grow as more aspects of daily life become digitized. By ensuring that these systems are reliable, secure, and transparent, individuals and organizations can trust that their interactions with these systems are safe and equitable, promoting trust, confidence, and stability in society as a whole.

The Role of Regulations

Regulations play a crucial role in ensuring that trustworthy systems are in place. Government regulations, industry standards, self-regulation, and international agreements are all used to protect consumers, promote fair competition, and prevent harm to society. Regulations provide a framework for designing and operating systems that are reliable, secure, and transparent. They establish minimum standards for quality, safety, and performance, and they set out procedures for monitoring compliance and enforcing penalties for non-compliance.

As mentioned, one key role of regulations is to protect consumers from harm. For example, regulations around data privacy and cybersecurity are designed to ensure that personal information is protected from unauthorized access, use, or disclosure. These regulations help prevent identity theft, fraud, and other forms of cybercrime, which can have serious financial and personal consequences for individuals.

Regulations also promote fair competition by setting standards for quality and safety. For example, regulations around product safety ensure that products are safe for use, reducing the risk of injury

or harm to consumers. By ensuring that all products meet the same standards, regulations help prevent companies from gaining an unfair advantage by cutting corners on safety or quality.

Finally, regulations play an important role in preventing harm to societal members. For example, regulations around environmental protection are designed to limit the impact of industrial activities on the environment, reducing pollution and other negative effects. By setting standards for emissions, waste disposal, and other factors, regulations help ensure that industry operates in a sustainable and responsible manner.

Overall, regulations are a key tool for ensuring that trustworthy systems are in place. By setting standards for quality, safety, and performance, and by providing a framework for monitoring compliance and enforcing penalties for non-compliance, regulations help protect consumers, promote fair competition, and prevent harm to society. While regulations can sometimes be viewed as burdensome or unnecessary, they play a critical role in ensuring that the benefits of technological progress are enjoyed by all members of society, and that the potential risks are minimized.

Types of Regulations

There are many different types of regulations that are relevant to trustworthy systems. For example, government regulations can include laws and regulations that establish standards for data privacy, cybersecurity, and consumer protection. Industry standards, such as those established by the International Organization for Standardization (ISO)³², can provide guidelines for the design and implementation of trustworthy systems. Self-regulation, where companies voluntarily adopt codes of conduct and best practices, can also be effective in promoting trustworthy systems. International agreements, such as the European Union's General Data Protection Regulation (GDPR)³³, provide a framework for cross-border data sharing that protects privacy and security.

Challenges in Regulating Trustworthy Systems

Despite the importance of trustworthy systems, there are many challenges to regulating them effectively. One of the main challenges is finding a balance between the need for innovation and the need for safety and security. Another challenge is keeping regulations up to date with rapidly

³² [ISO - International Organization for Standardization](#)

³³ [Regulation \(EU\) 2016/679](#) on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. The regulation entered into force on 24 May 2016 and applies since 25 May 2018.

changing technology. Additionally, there can be challenges in enforcing regulations across different countries and regions, particularly when laws and regulations differ significantly.

Below are presented some of the most significant challenges:

1. **Balancing innovation with safety and security:** One of the biggest challenges in regulating trustworthy systems is striking a balance between innovation and safety or security. Technology is advancing rapidly, and regulators must keep up with new developments to ensure that systems remain trustworthy. At the same time, regulations must not stifle innovation by imposing overly burdensome requirements that prevent new technologies from being developed or adopted.

2. **Keeping regulations up to date:** Regulations must be updated regularly to keep up with changing technology and evolving risks. However, the process of updating regulations can be slow and cumbersome, especially in cases where laws or regulations must be passed by legislative bodies. As a result, regulations can become outdated and fail to address new risks or technologies.

3. **Enforcing regulations across different countries and regions:** Trustworthy systems are often used across different countries and regions, which can make it difficult to enforce regulations consistently. Each country may have its own laws and regulations governing trustworthy systems, and these may differ significantly from each other. This can create challenges for companies that operate in multiple countries and must comply with multiple sets of regulations.

4. **Coordination between regulatory bodies:** Even within a single country, multiple regulatory bodies may be responsible for overseeing trustworthy systems. In Bulgaria, the regulatory bodies responsible for overseeing trustworthy systems include:

- **Commission for Personal Data Protection (CPDP):** The CPDP is responsible for protecting the privacy and personal data of Bulgarian citizens. The commission oversees the implementation of the EU General Data Protection Regulation (GDPR) and other data protection laws in Bulgaria;

- **Communications Regulation Commission (CRC):** The CRC is responsible for regulating the electronic communications sector in Bulgaria, including telecommunications, broadcasting, and the internet. The commission oversees compliance with regulations related to network security, data protection, and consumer protection;

- **The Ministry of Electronic Government** is responsible for developing and implementing electronic governance policies and strategies in Bulgaria. The Ministry is newly formed, and continues the implementation of regulations related to e-government services and digitalization of public services;

- Financial Supervision Commission (FSC): The FSC is responsible for overseeing the financial sector in Bulgaria, including banks, insurance companies, and investment firms. The commission oversees compliance with regulations related to data protection, cybersecurity, and consumer protection.

Even though all these regulatory bodies work together to ensure that trustworthy systems are in place to protect consumers, promote fair competition, and prevent harm to society in Bulgaria, coordination between them can be difficult, and overlapping or conflicting regulations can create confusion and uncertainty for companies and consumers.

5. Adapting regulations to emerging risks: Emerging risks, such as cyber threats, may not be fully understood when regulations are initially developed. As a result, regulations may not address these risks adequately or may become outdated quickly as new threats emerge. To address this challenge, regulators must be vigilant in monitoring emerging risks and updating regulations to address them.

Overall, regulating trustworthy systems is a complex and challenging task. Regulators must balance the need for innovation with the need for safety and security, keep regulations up to date, enforce regulations across different countries and regions, coordinate between regulatory bodies, and adapt to emerging risks. By addressing these challenges effectively, regulators can help ensure that trustworthy systems are in place to protect consumers, promote fair competition, and prevent harm to society.

Case Studies

There are many examples of situations where trustworthy systems have been either successfully regulated or where regulations have failed to prevent harm to consumers or society. The Equifax data breach in 2017, for example, highlighted the need for stronger regulations around data privacy and cybersecurity. The Volkswagen emissions scandal, where the car manufacturer was found to have used software to cheat emissions tests, underscored the importance of regulations to prevent harm to the environment. The Boeing 737 Max crashes, which resulted in the deaths of 346 people, highlighted the need for stronger regulations around aviation safety and the potential risks of relying on automation.

There are many examples of situations where trustworthy systems have been either successfully regulated or where regulations have failed to prevent harm to consumers or society. Below are some case studies from Europe and across continents:

1. Successfully Regulated: General Data Protection Regulation (GDPR)

As mentioned earlier, the General Data Protection Regulation (GDPR) is a regulation passed by the European Union in 2016 to protect the privacy and personal data of EU citizens. The regulation requires companies to obtain explicit consent from users before collecting or using their personal data, and gives users the right to access, modify, and delete their data. The GDPR also requires companies to report data breaches to authorities within 72 hours, and rules for significant fines for non-compliance.

The GDPR has been successful in promoting trustworthy systems and protecting consumers. Companies have had to update their data handling practices to comply with the regulation, and users have greater control over their personal data. The GDPR has also encouraged other countries to adopt similar regulations, promoting a global culture of data privacy and security.

2. Failed Regulation: Volkswagen Emissions Scandal

In 2015, Volkswagen was found to have installed software in their diesel cars that allowed them to cheat on emissions tests. The software detected when the car was being tested and adjusted the engine performance to produce lower emissions. However, when the cars were being driven normally, they produced much higher emissions, resulting in increased air pollution and harm to public health.

The Volkswagen emissions scandal highlighted the failure of regulations to prevent harm to society. The company was able to evade emissions regulations for years, leading to significant harm to the environment and public health. The scandal also damaged public trust in the automotive industry and regulatory bodies, highlighting the need for stronger regulations and more rigorous enforcement mechanisms.

3. Successfully Regulated: Food Safety Modernization Act (FSMA)

The General Food Law Regulation (EC) No 178/2002 establishes the general principles and requirements of food law in the European Union (EU) and sets out the responsibilities of food business operators, competent authorities, and the EU institutions in ensuring food safety throughout the food chain.

The General Food Law Regulation aims to improve food safety and prevent foodborne illnesses. It requires food business operators to implement food safety management systems based on Hazard Analysis and Critical Control Points (HACCP) principles, and establishes procedures for risk assessment, risk management, and risk communication in relation to food safety. The regulation

also establishes requirements for the traceability of food products, the labeling of food products, and the withdrawal and recall of unsafe food products from the market.

In addition to the General Food Law Regulation, the EU has also adopted a number of other regulations and directives related to food safety and the regulation of the food industry. These include regulations on the use of additives, flavorings, and enzymes in food, the labeling of allergenic ingredients, and the authorization and supervision of genetically modified organisms (GMOs) in food production.

4. Failed Regulation: Equifax Data Breach

In 2017, Equifax, a credit reporting agency, suffered a data breach that exposed the personal information of millions of consumers. The breach was the result of a vulnerability in Equifax's software, which the company had failed to patch despite being notified of the issue months earlier. The breach resulted in significant harm to consumers, including identity theft and fraud.

The Equifax data breach highlighted the failure of regulations to prevent harm to consumers. Despite regulations around data privacy and cybersecurity, companies like Equifax were able to collect and store massive amounts of personal data without adequate safeguards in place. The breach also demonstrated the need for stronger regulations and more rigorous enforcement mechanisms to ensure that companies are held accountable for protecting consumer data.

Overall, these case studies demonstrate the importance of trustworthy systems and effective regulation in protecting consumers and society. Successful regulations can promote trustworthy systems and protect consumers, while failed regulations can lead to harm and damage public trust. The European Commission prioritizes the topic by providing research funding in the area. A relevant example is the project i4Q, which focuses on providing smart solutions for a successful and zero-defect manufacturing. –“Trustworthy Systems and Regulations” is part of the internal documents which aim to develop a methodology for achieving a trustworthy and compliant system fulfilling the needs of future users.

It is critical for regulators to learn from these examples and continue to work to promote trustworthy systems and protect consumers.

Recommendations

To address the challenges of regulating trustworthy systems, it is important for regulators, industry, and consumers to work together. This can include improving regulatory frameworks to ensure they keep pace with technological change, increasing transparency around how systems are designed

and operated, promoting collaboration across industry sectors to share best practices, and educating consumers about their rights and responsibilities. It is also important to prioritize the development of trustworthy systems over short-term profits, and to ensure that penalties for non-compliance are sufficient to deter bad actors.

Based on the challenges and case studies discussed, here are some recommendations for how regulators, industry, and consumers can work together to create and maintain trustworthy systems:

1. **Improve regulatory frameworks:** Regulators should prioritize updating regulations consistently to keep up with changing technology and emerging risks. They should also consider alternative regulatory approaches that may be more effective in promoting trustworthy systems, such as performance-based regulation or regulatory sandboxes that allow for testing of new technologies in a controlled environment.
2. **Increase transparency:** Regulators and industry should be more transparent about how trustworthy systems are designed, built, and operated. This can help build trust with consumers and stakeholders and promote a culture of openness and accountability.
3. **Promote collaboration across industry sectors:** Industry and regulatory bodies should work together to develop standards and guidelines for trustworthy systems. This can help ensure that all systems meet the same minimum standards for quality, safety, and performance, and can promote fair competition by preventing companies from gaining an unfair advantage by cutting corners on safety or quality.
4. **Educate consumers:** Consumers should be educated about their rights and responsibilities when it comes to trustworthy systems. This can include information about how to protect their personal data, how to recognize and report suspicious activity, and how to use trustworthy systems safely and responsibly.
5. **Foster a culture of innovation:** Regulators and industry should work together to foster a culture of innovation that prioritizes safety, security, and transparency. This can include investing in research and development, promoting collaboration between industry and academia, and encouraging the adoption of new technologies that can enhance trustworthy systems.
6. **Strengthen enforcement mechanisms:** Regulators should have robust enforcement mechanisms in place to ensure that companies comply with regulations and hold companies accountable when they fail to meet minimum standards for quality, safety, and performance. This can include fines, penalties, and revocation of licenses or permits for non-compliance.

7. Address international cooperation: Regulators should work together across international boundaries to create a global framework for trustworthy systems. This can include sharing best practices, harmonizing regulations across regions, and establishing standards for the development and operation of trustworthy systems that can be applied globally.

CONCLUSION

In conclusion, the development and maintenance of trustworthy systems is essential for the well-being of individuals and communities. Regulations play a crucial role in ensuring that trustworthy systems are in place, but there are many challenges to regulating them effectively. By working together, regulators, industry, and consumers can create and maintain trustworthy systems that are reliable, secure, and transparent.

Overall, creating and maintaining trustworthy systems requires collaboration between regulators, industry, and consumers. By improving regulatory frameworks, increasing transparency, promoting collaboration across industry sectors, educating consumers, fostering a culture of innovation, strengthening enforcement mechanisms, and addressing international cooperation, stakeholders can work together to ensure that trustworthy systems are in place to promote trust, confidence, and stability in society as a whole.

BIBLIOGRAPHY

- European Union. (2016). General Data Protection Regulation (GDPR). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2016.119.01.0001.01.ENG&toc=OJ:L:2016:119:TOC
- European Union. (2021). Regulation and Legislation. https://ec.europa.eu/growth/single-market/european-standards/harmonised-standards/regulation-legislation_en
- Federal Trade Commission. (2022). Data Security. <https://www.ftc.gov/tips-advice/business-center/guidance/data-security>
- Koenig-Archibugi, M. (2004). Explaining government preferences for institutional change in European Union environmental policy. *Governance*, 17(3), 423-445.
- Oliva, R., & Watson, S. (2011). The regulatory environment and innovation. *Journal of Regulatory Economics*, 40(2), 159-180.

Porter, M. E., & van der Linde, C. (1995). Toward a new conception of the environment-competitiveness relationship. *The Journal of Economic Perspectives*, 9(4), 97-118.

Schneider, F. B. (Ed.). (1999). *Trust in cyberspace*. National Acad. Press., 319.
<https://doi.org/10.17226/6161>

Securities and Exchange Commission. (2021). Role of the SEC. <https://www.sec.gov/about/what-we-do>

United States Environmental Protection Agency. (2021). The Clean Air Act.
<https://www.epa.gov/laws-regulations/summary-clean-air-act>

World Health Organization. (2022). Global status report on road safety 2021.
<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/road-traffic-injuries>

“This paper has received funding from the European Union’s Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No 958205”. It reflects only the author's view and that the Commission is not responsible for any use that may be made of the information it contains”.

ЗА НЯКОИ ПРОМЕНИ В ТЕОРИЯТА И ПРАКТИКАТА НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ

Едуард Маринов

доцент доктор

Департамент „Икономика“, Нов български университет; Институт за икономически
изследвания при Българска академия на науките

eddie.marinov@gmail.com

Резюме: Докладът разглежда връзката между теорията и практиката на икономическата интеграция и наблюдаваните структурни промени в световното стопанство. Изведена е разширена типологизация на интеграционните споразумения и е предложена нова, разширена теоретична рамка на икономическата интеграция, включваща едно ново „триизмерно“ разбиране на интеграцията и отразяваща участието и ангажираността в интеграционни процеси като нов инструмент на външнотърговската политика. В заключение са поставени някои въпроси, свързани с необходимостта от нова геоекономическа парадигма за разбиране и анализиране на процесите в световното стопанство.

Ключови думи: международна търговия, либерализация, протекционизъм, статични ефекти, динамични ефекти.

УВОД

Интеграционните отношения са обективен и закономерен резултат от развитието на световното стопанство и международните икономически отношения. С увеличаване на обема на търговията и взаимосвързаността на националните икономики се стига до интернационализация на производството. Световното стопанство се изгражда все повече не от затворени национални стопанства, а от отворени икономики, с висока степен на взаимовръзка и взаимозависимост в общото си развитие. Постепенно то става една цялостна възпроизводствена система, а не комплекс от взаимосвързани национални стопанства.

В системата на международните икономически отношения се наблюдават няколко двойки противостоящи си процеси, свързани с институционални и структурни промени, които ще бъдат разгледани в доклада от гледна точка на въздействието им върху теорията и практиката на икономическата интеграция. Така целта на изследването е теорията и практиката на икономическата интеграция да бъдат разгледани от гледна точка на реалните процеси в световното стопанство.

В първата част на изследването са представени тези дихотомии – нарастването на производството и търговските потоци и тяхната фрагментация, глобализацията и регионализацията на световното стопанство, прокламираното желание за либерализация на търговията и фактическото засилване на протекционизма, геополитиката като основа на тенденциите в глобалната търговия, но и геоикономиката като основа на тенденциите в световната политика. На следващо място се търси връзка между теорията на икономическата интеграция и наблюдаваните промени в световното стопанство – от гледна точка на статичните и динамичните ефекти от интеграцията, като са изведени типологизация на интеграционните споразумения и е предложен нов модел за оценка на интеграционните споразумения, мотивацията за участие и разпределението на ползите от тях. В последната част е предложена нова, разширена теоретична рамка на икономическата интеграция, включваща едно ново «триизмерно» разбиране на интеграцията и отразяваща участието и ангажираността в интеграционни процеси като нов инструмент на външнотърговската политика. В заключение са поставени някои въпроси, свързани с необходимостта от нова геоикономическа парадигма за разбиране и анализиране на процесите в световното стопанство.

ОСНОВНИ СТРУКТУРНИ ПРОЦЕСИ В СВЕТОВНОТО СТОПАНСТВО

В съвременната глобална система на международните икономически отношения се наблюдават определени промени и тенденции, обусловени както от чисто икономически, така и от множество други фактори – социални, политически, свързани със сигурността и т.н. В някои случаи тези тенденции са разнопосочни, в други те имат много сериозни икономически ефекти. Тъй като много от промените са постоянно случващи се и в научната литература има разнообразни мнения относно тяхното значение и бъдещите им резултати,

тук ще бъдат схематично представени някои от тях, които според нас имат отношение към развитието на теорията и практиката на икономическата интеграция.

На първо място, в международната търговска система се наблюдават две двойки противостоящи си процеси на институционални промени. Първата е свързана от една страна с прокламираната глобална либерализация на търговията със стоки: „вече не останаха големи търговски ограничения, които да бъдат премахвани. Ако през 90-те ползите от търговската либерализация бяха огромни (стотици милиарди долари), и либерализацията носеше 10% от икономическия растеж в света, ползите от либерализацията са важни и очевидни, но вече бяха осъществени.“³⁴ От друга страна все по-често се наблюдава въвеждането на протекционистични мерки, прилагани от много държави по света – и то не само скрити (в областта на нетарифните ограничения), но и директни (въведените след кризата мита от Русия, Украйна, Еквадор; ЕС, Бразилия, Индия, Турция, Виетнам и др., търговската „война“ на САЩ и т.н.). Налице са и много примери за това, че новите търговски споразумения за либерализация на търговията (напр. новата търговска рамка на ЕС спрямо развиващите се държави – Споразуменията за икономическо партньорство с регионите в Африка, Споразумението за свободна търговия с държавите от АСЕАН, с Латинска Америка и др.), включвайки в себе си доста "нетърговски" въпроси (устойчиво развитие, утвърждаване на демократични ценности, екологични норми и т.н.) всъщност, въпреки заявената реципрочност, поставят развитите икономики в по-благоприятна позиция в глобалната икономика и затвърждават мястото на развиващите се страни като "източници на ресурси" и "производствени цехове" на големите мултинационални компании, в които собственици на капитала са именно развитите страни.

Втората група процеси, протичащи от институционална гледна точка в световната търговска система, са тези на глобализация и регионализация. Премахването на пространствено-времевите ограничения, бързото развитие на информационните и комуникационните технологии, новите енергийни източници, автоматизацията, биотехнологиите, наукоемкостта на съвременното производство и т.н. са само част от причините за засилване в световен мащаб на взаимодействието и взаимозависимостта между икономическите субекти, което обвързва съвкупността от икономически дейности в единно цяло в границите на световното стопанство. Въпреки това и най-вече поради

³⁴ Krugman, P. (2016).

липсата на напредък в преговорите в рамките на СТО, за да постигнат по-големи ползи от търговията, все повече държави избират да участват в различни регионални инициативи за свободна търговия (в момента съществуват над 60 регионални икономически общности, като в повече от 15 от тях действа някаква форма на общ пазар), както и да сключват двустранни или многостранни споразумения за свободна търговия. Така вместо да е налице по-интегрирана глобална икономика и повече (и по-евтина за потребителите) многостранна търговия, сме свидетели на все по-задълбочаващия се разрыв между Глобалния Север и Глобалния Юг, както и на все повече "затворена" регионализация в глобализиращата се икономика.

На трето място съвсем накратко ще бъдат щрихирани и някои пазарно обусловени промени в световните търговските потоци. Наблюдава се появата на „нови играчи“ в световната търговия, най-вече поради все по-бързото развитие на развиващите се икономики, особено в сравнение с развитите такива. Това от една страна, заедно с вече отбелязаната тенденция за търсене на двустранни и многостранни преференциални търговски споразумения, води до все по-ясното обособяване на търговските интереси на развиващите се и развитите икономики, а от друга създава все по-ожесточена конкуренция между глобалните икономически сили при излизането на нови бързорастящи пазари. Наред с концепцията за „глобалното село“, наложена от информационната и комуникационната свързаност се заражда и идеята за нова търговска свързаност, изразяваща се в развитието и все по-голямото внимание, оказвано на глобалните стойностни вериги, развитието на нова визия за транснационалните компании като основни играчи в световната търговия, новите тенденции в международното движение на капитали и чуждестранните инвестиции. На последно място, но не и по важност, трябва да се отбележи проявлението на някои циклични фактори – намаляване на търсенето в глобален план, ниски цени на суровините, забавяне на растежа и промяна на потребителските модели в Китай и т.н.

На последно място, но не и по важност, трябва да се отбележи и променящата се природа на международната специализация. Успоредно с ръста на търговията със стоки за крайно потребление, през последното десетилетие постоянно нараства и търговията с междинни суровини, което отразява засилената интернационализация на производството. Закупуването на междинни суровини от чужди държави се увеличава във веригите за доставки на много отрасли, като по този начин се намалява вътрешната добавена стойност

в износа. Вносът на междинни суровини съставлява повече от 50% от търговията със стоки и около 70% от тази с услуги,³⁵ а в много страни нарастващият дял от междинния внос от чужбина завършва с производството на стоки за крайно потребление за износ. В резултат от това приносът на вътрешните производствени фактори към износа в повечето държави намалява, особено в по-малките (и по-отворени) икономики в сравнение с по-големите или богатите на ресурси.

Търговията може да стимулира растежа и да повиши съвкупното благосъстояние по няколко начина. Първо, тя предизвиква оптимално разпределение на факторите на производството сред фирмите и отраслите, което води до по-висока ефективност и ефикасност. Същевременно, повишавайки конкурентния натиск, търговията намалява неефективността и стимулира иновациите.³⁶ На второ място, тя допринася за достъп до по-голям международен пазар и по този начин увеличава възможностите за осъществяване на икономии от мащаб и технологични преливания, които подпомагат икономическия растеж.³⁷ Трето, търговията позволява на държавите да се специализират – производствено и като човешки капитал, в стоки и услуги, за които страната има сравнително предимство, а това води до по-бързо увеличаваща се производителност чрез ефектите от обучение и мащаб.³⁸

Както вече стана ясно, ползите от търговията не се разпределят равномерно – както между държавите, така и вътре в тях. Търговията насърчава страните да се специализират и тъй като различните стоки и дейности са свързани с различни възможности по отношение на технологиите и знанието, онези държави, които се специализират в динамични и иновативни отрасли, са в по-добра позиция да постигнат устойчив икономически растеж.³⁹ Либерализацията на търговията може да се случи на глобално или на регионално ниво. Многостранните преговори между голям брой държави по своята същност са трудни, докато регионалните търговски споразумения между ограничена група относително подобни страни позволяват договаряне на правила и ангажименти, които надхвърлят възможностите на по-широк форум. Регионалната интеграция обаче може предизвика търговска дискриминация и

³⁵ Koopman, R., W. Powers, Z. Wang and S.J. Wei (2010).

³⁶ Aghion, P. and P. Howitt (1998).

³⁷ Rivera-Batiz, L. A. and P. M. Romer (1991).; Dalum, B., K. Laursen and B. Verspagen (1999).

³⁸ Krugman, P. (1980).

³⁹ Grossman, G. M. and E. Helpman (1991); Hausmann, R., J. Hwang and D. Rodrik (2007).

загуби на благосъстояние в някои страни. Доколкото генерира отклоняване на производството от ефективни производители, неучастващи в споразумението, към неефективни, но включени в него, тя може да доведе до загуби на ефективност. В някои случаи регионалната интеграция също така насърчава регионализма, което потенциално възпрепятства либерализацията на търговията на глобално ниво.

ИКОНОМИЧЕСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ: ПРИЧИНА ИЛИ СЛЕДСТВИЕ ОТ СТРУКТУРНИТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В СВЕТОВНОТО СТОПАНСТВО?

Терминът „интеграция“ означава възстановяване на нещо в неговата цялост. С него се характеризира голямо разнообразие от връзки на взаимна зависимост и преплитане на обществените отношения в група държави. Понятието „икономическа интеграция“ се използва за характеризирание на различни сфери на международни икономически взаимоотношения и процеса на приобщаване на отделни икономики за осъществяване на свободна търговия. В тесен смисъл, в който ще бъде разглеждана тук, икономическата интеграция се отнася до премахването на дискриминационните бариери в търговията между определен брой страни и установяването на елементи на сътрудничество между тях. Икономическата интеграция представлява също обективен процес на преплитане на процесите в националните стопанства в резултат от развитието на съвременните производствени сили и постиженията в научно-техническата област. Като форма на икономическо въздействие тя създава по-благоприятни условия за овладяване на изгодни позиции в световното стопанство и в международните отношения. Според повечето автори теорията на икономическата интеграция преминава през два етапа на развитие, като всеки от тях отговаря на съответните на времето на възникването си политически и икономически въпроси. Първият етап включва традиционните теории за икономическата интеграция, които обясняват възможните ползи от нея по отношение на търговията и често са наричани статичен анализ на интеграционните споразумения. Вторите са новите теории за икономическата интеграция, които се развиват при променени икономически условия и търговска среда и често се наричат динамичен анализ на икономическата интеграция. Изследванията, разглеждащи търговската интеграция и обясняващи теоретичните аспекти на преференциалните търговски споразумения, се базират на основополагащия труд на

Джейкъб Винер „По въпросите за митническия съюз“ от 1950 г.⁴⁰ Неговият статичен анализ на икономическата интеграция разделя възможните ефекти от нея на ефектите на създаване на търговия и отклонения в търговията. За създаване на търговия се говори, когато при постигането на търговско споразумение между две държави търговията се измества от по-скъпо предлагаща дадена стока страна-членка към такава, която предлага същия продукт по-евтино. Отклонение в търговията е налице, когато вносът се измества от по-евтин доставчик от трета страна, неучастваща в интеграцията, към по-скъп доставчик в рамките на общността.

Казано накратко, теорията на Винер на практика означава, че държавите биха имали мотивация да се интегрират, ако е вероятно интеграцията да има за резултат повече статични ползи, отколкото загуби, или с други думи, повече създаване на търговия, отколкото отклонение в нея. Много автори допълват статичния анализ на Винер, разглеждайки различни страни на въпроса за ефектите от интеграцията, допълвайки ги с т.нар. „търговска експанзия“.⁴¹ Така статичните ефекти най-общо включват 1. Създаване на търговия (trade creation), 2. отклонения в търговията (trade diversion) и 3. увеличаване на търговските потоци (trade expansion).

Всички изследвания, разширяващи анализа на Винер, стигат до заключението, че няма ясен отговор на въпроса дали митническият съюз повишава световното благосъстояние, или не. От гледна точка на теорията на международната търговия, въпреки че търговията вътре в общността нараства, на практика статичните ефекти играят ролята на регионални бариери пред търговията, давайки възможност за осъществяване на един нов, регионален протекционизъм, и насочване на разпределението на ползите от интеграцията към големите, развити икономики вътре в общността, за сметка на ефективното използване на ресурси и увеличаването на благосъстоянието в световен мащаб.

Още през 60-те години на миналия век става ясно, че статичният анализ на създаването и отклоненията в търговията не е достатъчен. Основна теза в международната икономика е, че свободната търговия на конкурентни пазари осигурява ефективност на производството и потреблението в целия свят и във всяка страна поотделно. Създаването на споразумения за преференциална търговия, мотивирано от идеите на статичния анализ, първоначално е

⁴⁰ Viner, J. (1950).

⁴¹ Panushev, E. (2003).

смятано за промяна в посока към свободна търговия и е възприемано като средство за увеличаване на реалните доходи. Оказва се обаче, че това не е вярно – този анализ не дава прости отговори и принципи, поради което вниманието трябва да се насочи към динамичния анализ на икономическата интеграция.⁴²

Динамичният анализ на ефектите от икономическата интеграция произлиза от характеристиките на днешната свободна икономика. Поради своята дълбочина динамичните ефекти на икономическата интеграция имат по-голямо влияние върху икономическите процеси от статичните. Така динамичните ефекти най-общо включват: 1. икономии от мащаба (economies of scale), 2. Икономии от пространството (economies of scope), 3. увеличаване на размера на пазара (market size) и 4. Засилване на конкурентния натиск (intensifying competition).

На теория тези ефекти би трябвало да водят до нарастване е по-ефективно производство, увеличаване на потоците на търговията, а оттам – в контекста на неокласическия модел на търговия, и до увеличаване на благосъстоянието. Дали обаче те не водят до нов вид регионален протекционизъм, икономически национализъм и засилване на глобалното разделение?

Формите на икономическа интеграция са еволютивни – всяка схема от по-висок ранг съдържа характеристиките на по-ниските, но и нови елементи, които я разширяват като обхват и съдържание. Те могат да се разглеждат като етапи на процес, който има като крайна цел (доколкото това е желано от участващите държави) постигането на пълна интеграция – единни парична, социална и икономическа политики и наднационални институции, чиито решения са задължителни за членуващите държави.

Доколкото всяка следваща по-напреднала форма на интеграция е свързана с отдаване на повече национален суверенитет от страна на участващите държави, те самите задават целите си в процеса на интеграция. „Преходът от един стадий към друг, по-висш, означава разширяване областите на стопанския живот – обект на интеграция.“⁴³ Въпреки еволютивния характер на процеса на интеграция държави, които смятат, че това е постижимо и съответства на целите им, могат да започнат процеса направо от някое от по-високите нива.

⁴² Balassa, B. (1961).

⁴³ Marinov, G., I. Iliev i dr. (2014).

В повечето случаи теориите за икономическата интеграция и ползите от нея – и тези за динамичните ефекти, но особено за статичните ефекти на интеграцията, не са приложими по отношение на слаборазвитите и развиващите се страни. Още Балаша твърди, че теоретичната литература по въпросите на икономическата интеграция разглежда МС само сред индустриализираните държави.⁴⁴ Техните проблеми са свързани с икономическото развитие, а не толкова с относителните промени в характеристиките на производството и потреблението. Теорията на икономическата интеграция се опитва да отговори на два въпроса: първо, какъв е нейният ефект върху благосъстоянието; второ, кои са факторите, които влияят върху желанието на държавите да участват в интеграционни процеси.

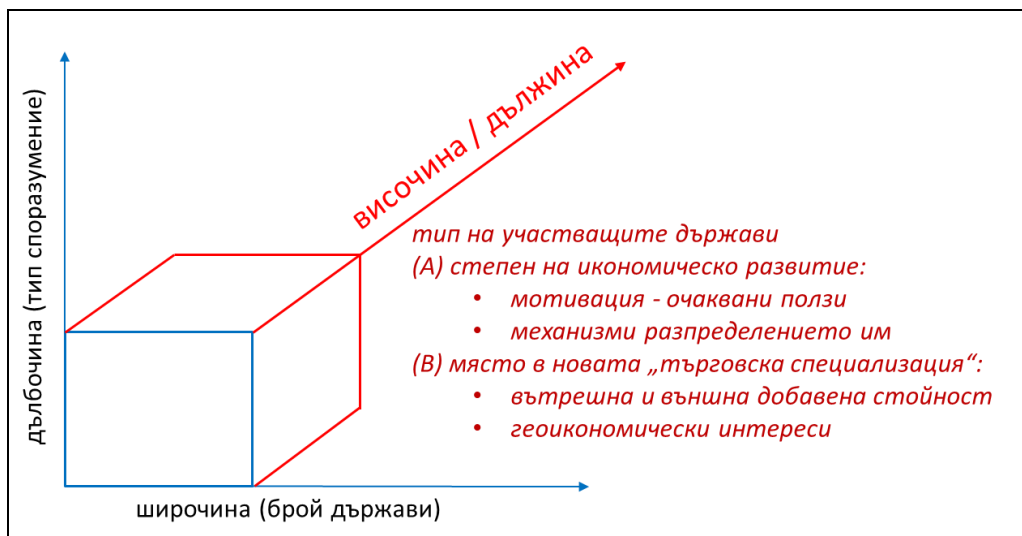
В тази връзка има големият проблем за разпределението на ползите от интеграцията води и до различна мотивация за участие в интеграционните процеси и сериозно разминаване според това дали участващите държави са еднотипни или различни по отношение на размера на икономиката, отвореността ѝ и степента на икономическото си развитие (малки/големи, отворени/затворени, развити/развиващи се). Това от своя страна води до различни подходи, темп на развитие и резултати на интеграционните процеси.

КЪМ НОВО РАЗБИРАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ

Въз основа на направения анализ на промените в световното стопанство и теорията на икономическата интеграция, можем да изведем някои промени на „чистата практика“ на интеграционните процеси и отражението им върху начина, по който възприемаме интеграцията. На тази база правим и някои предложения за преразглеждане и допълване на теорията на интеграцията:

Първо, във връзка с неедностранната оценка на ефектите (статични и динамични) на интеграционните процеси и особено на разпределението на ползите и мотивацията за участие в такива процеси, предлагаме преминаването от две към три измерения на оценката на интеграционните процеси като генезис, мотивация, развитие и резултати (Фигура 1).

⁴⁴ Balassa, B. (1961).

Фигура 1. От две към три измерения при оценката на интеграционни процеси (Източник: съставено от автора)

По този начин при анализ на конкретен интеграционен процес, наред с брой на държавите и формата на интеграция, се отчитат и, *първо*, типът на участващите държави, най-вече от гледна точка на размера на икономиките им и степента на икономическо развитие, което ни дава възможност да оценим мотивацията за участие, очакваните ползи и механизмите. разпределението им, и *второ*, мястото на участниците в новата „търговска специализация“, от гледна точка на вътрешна и външна добавена стойност на производството и търговията и възможността за преследване и защита на национални или регионални геоикономически интереси.

Второ, на базата на отделните форми на икономическа интеграция може да бъде изведена и една по-концептуална типологизация. Въз основа на политиките и свободите, които отделните форми на икономическа интеграция включват, можем да разграничим вътрешна-статична (включваща свободата на движение вътре в общността), външна-статична (отнасяща се до общите външни бариери) и динамична интеграция (включваща общи икономически и други политики) (Фигура 2).

		Споразумение за преференциална търговия	Зона за свободна търговия	Митнически съюз	Общ пазар	Икономически съюз	Икономически и паричен съюз	Пълна икономическа интеграция	Политически съюз
Свобода на движение в рамките на общността	Стоки (мита)	жълт	зелен	зелен	зелен	зелен	зелен	зелен	зелен
	Стоки (нетарифни огр.)	жълт	жълт	жълт	зелен	зелен	зелен	зелен	зелен
	Услуги	жълт	жълт	жълт	зелен	зелен	зелен	зелен	зелен
	Капитали	жълт	жълт	жълт	зелен	зелен	зелен	зелен	зелен
	Работна ръка	червен	червен	червен	жълт	зелен	зелен	зелен	зелен
Общи външни бариери	Стоки (мита)	червен	червен	зелен	жълт	зелен	зелен	зелен	зелен
	Стоки (нетарифни огр.)	червен	червен	червен	жълт	зелен	зелен	зелен	зелен
	Услуги	червен	червен	червен	жълт	жълт	зелен	зелен	зелен
	Капитали	червен	червен	червен	жълт	жълт	зелен	зелен	зелен
	Работна ръка	червен	червен	червен	жълт	жълт	зелен	зелен	зелен
Общи политики	Митническа тарифа	червен	червен	зелен	жълт	зелен	зелен	зелен	зелен
	Парична политика	червен	червен	червен	жълт	жълт	зелен	зелен	зелен
	Икономически политики	червен	червен	жълт	жълт	жълт	жълт	зелен	зелен
	Суверенни политики	червен	червен	жълт	жълт	жълт	жълт	жълт	зелен

пълно
 частично
 липсва

Фигура 2. Типология на споразуменията за икономическа интеграция (Източник: съставено от автора)

Трето, новото разбиране за интеграцията и нейната типология ни позволява да обосновем и виждането, че все по-често участието (и ангажираността) в интеграционни процеси се възприема като нов инструмент на активна външнотърговската политика, особено от малки, отворени и недотам развити икономики. Най-общо, това е свързано с използването на участието в интеграционни процеси като средство за вътребщностно импортно заместване, средство за стимулиране на регионалната, а оттам – и на националната конкурентоспособност, и средство за създаване (запазване) на повече „вътрешна“ добавена стойност.

Всичко това, заедно с наблюдаваното през последните десетилетия активизиране на процесите на регионална интеграция, ни дава основание да направим извода, че в съвременното световно стопанство икономическата интеграция се разглежда, а и реално се използва като средство за постигане на нов вид бариери пред свободната търговия - регионален протекционизъм на глобално ниво.

Четвърто, на последно място, но не и по важност практиката на осъществяване на интеграционно изграждане, особено в Глобалния Юг показва, че етапният подход на

регионална икономическа интеграция (напр. процеса на интеграция в Африка) може да бъде разглеждан като алтернативен път към продължаване на глобалната либерализация на търговията и възможност за продължаване на (блокирания) процес към неокласическия идеал за свободна търговия и мултилатерална либерализация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Икономическата интеграция е една от основните тенденции на развитие на международните икономически отношения през последните десетилетия. Има многобройни примери, на практика навсякъде по света, които показват, че това не е изолирано събитие, а е истински глобален феномен. Задълбочаването на регионалната интеграция в редица области е подкрепяно от регионални инициативи, особено в сферата на търговията, което води до създаването на много различни по своя географски и същностен обхват регионални споразумения и общности. През последните десетилетия световната търговия става все по-отворена и по-малко дискриминираща и все повече държави се присъединяват към подобни обвързващи споразумения. Самите търговски споразумения от своя страна все повече се задълбочават и разширяват, включвайки нови политики като търговията с услуги, чуждестранните инвестиции, интелектуалната собственост и т.н. Възможностите, които предоставят различните форми на икономическа интеграция, както и начините и методите за оползотворяването им все повече се увеличават.

От направения анализ на структурните промени в световното стопанство - нарастването на производството и търговските потоци и тяхната фрагментация, глобализацията и регионализацията на световното стопанство, прокламираното желание за либерализация на търговията и фактическото засилване на протекционизма, геополитиката като основа на тенденциите в глобалната търговия, но и геоикономиката като основа на тенденциите в световната политика, през призмата на теорията за икономическата интеграция, става ясно, че икономическата теория не може да ни предложи отговор на множество важни въпроси и да ни даде обяснения на случващото се в глобален план. Това налага преразглеждане на теорията на интеграцията, включващо както оценка на разпределението на ползите от участието в интеграционните процеси (на базата на триизмерно разглеждане на тези процеси), ново разбиране за типологизацията на интеграционните процеси и реалната

практика, така и преценка на мястото на интеграцията като инструмент на външнотърговската политика.

Всичко това ни дава основание да зададем въпроса дали третото измерение на интеграцията в комбинация с „новото поколение“ търговски споразумения, и като цяло – предложеното ново разбиране за интеграцията и връзката ѝ с наблюдаваните структурни промени в световното стопанство е опит за запазване на статуквото или за промяна на системата на международните икономически отношения. Само бъдещето ще покаже дали това ще доведе до задълбочаване на регионалния протекционизъм и разрива между Глобалния Север и Глобалния Юг, или ще ни накара да се замислим сериозно за необходимостта от нова геоикономическа парадигма – и като ново разбиране на международната политическа икономия от теоретична, практическа и политическа гледна точка, и като ново разбиране на новата икономическа география, извън контекста на неолибералните аксиоми за „вечен растеж“ и „неизбежна глобализация“.

БИБЛИОГРАФИЯ

Aghion, P. and P. Howitt (1998). *Endogenous Growth Theory*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.

Balassa, B. (1961). *The Theory of Economic Integration*. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin.

Dalum, B., K. Laursen and B. Verspagen (1999). *Does Specialization Matter for Growth? Industrial and Corporate Change*, Vol. 8, Oxford University Press.

Grossman, G. M. and E. Helpman (1991). Quality Ladders in the Theory of Growth. *The Review of Economic Studies*, Vol. 58, pp. 43-61.

Hausmann, R., J. Hwang and D. Rodrik (2007). What You Export Matters. *Journal of Economic Growth*, Vol.12, pp. 1-25.

Koopman, R., W. Powers, Z. Wang and S.J. Wei (2010). Give Credit Where Credit Is Due: Tracing Value Added in Global Production Chains. NBER Working Papers, No. 16426. National Bureau of Economic Research.

Krugman, P. (1980). Scale Economies, Product Differentiation, and the Pattern of Trade. *American Economic Review*, American Economic Association, Vol. 70(5).

Krugman, P. (2016). „*A Protectionist Moment?*“ The Opinion Pages: The Conscience of a Liberal: Paul Krugman. March 9th, 2016. <https://krugman.blogs.nytimes.com/2016/03/09/a-protectionist-moment/>

Marinov, G., I. Iliev i dr. (2014). *Evropeyska ikonomicheska integratsiya*. Varna: Izd. „Ongal“ (in Bulgarian).

Panushev, E. (2003). *Ikonomicheska integ-ratsiya v Evropeyskiya sayuz*. Sofiya: „Nekst“ (in Bulgarian)

Rivera-Batiz, L. A. and P. M. Romer (1991). International Trade with Endogenous Technological Change. *European Economic Review*, Elsevier, Vol. 35(4).

Viner, J. (1950). *The Customs Union Issue*. New York: Carnegie Endowment for International Peace.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN INVESTMENT MANAGEMENT: THE FUTURE OF PORTFOLIO STRATEGIES

Alexander APOSTOLOV,

Ph.D.,

Economic Research Institute at BAS

alexander.g.apostolov@gmail.com

Abstract: Artificial intelligence (AI) is having a significant impact on the financial services industry, with the greatest effect on the management of exchange-traded financial assets by non-bank financial institutions (NBFIs), and the implications of its development are likely to be more than one-off and will continue to influence industry processes well into the future. This study reviews the main applications of AI used in asset management, focusing on their potential impact on portfolio management, trading, portfolio risk management, and financial advice. The paper argues that AI-based innovations can support portfolio managers' asset allocation decisions, generate investment strategies and reduce transaction costs - thereby fundamentally changing current business models. In addition, AI helps monitor risk and improve traditional risk models, but the use of AI in asset management also introduces potential risks, such as model opacity, data sensitivity, and others, that should be considered when implementing investment strategies.

Keywords: Artificial Intelligence, Exchange-traded financial assets, Non-bank financial institutions.

JEL classification: C45, D83, G17, G17, G23

INTRODUCTION

AI methods can be applied to perform sophisticated fundamental financial analysis, such as text analytics, and even to improve asset allocation in investment portfolios. Compared to conventional portfolio optimization methods, artificial intelligence techniques can overcome various challenges previously impossible by offering portfolio managers more accurate forecasts for predicting returns and covariances, and these forecasts can be easily used in traditional portfolio optimization frameworks. In addition, AI can be used directly to make asset allocation decisions and create

portfolios that largely meet performance targets, which is more efficient than traditional techniques. AI can even replace portfolio and risk managers entirely. All of this is fundamentally changing investment management, setting new horizons.

Trends in Artificial Intelligence: from textual analysis to derivatives pricing

Artificial Intelligence, in general, and machine learning (ML), in particular, have become very popular in practice and academia in recent years. As a result, the number of research papers with the keywords “artificial intelligence” and “machine learning” has grown significantly in the past five years. AI is a wider concept than ML because it refers to the general use of computers to mimic human cognitive functions. ML is essentially a subset of AI, in which machines can decide and perform actions based on past experiences. So far, AI applications in finance mostly use ML techniques, such as statistical learning, and thus the AI label applies only broadly (e.g., Gu, Kelly, and Xiu, 2020). Moreover, a large part of what is labeled as AI (or ML) in finance is not new but has existed in the form of statistical or econometric modeling techniques for a long time. The recent excitement about AI can be attributed to three developments that are not necessarily related to the science of AI itself (Giamouridis, 2017). First, computer processing and storage capacity have improved remarkably in the past decade, making using some long standing AI techniques feasible. Second, the volume and breadth of data that can be used to train AI models have increased substantially. Lastly, AI algorithms have been improved and become widely accessible, allowing for their use in many cases without needing expert computer science knowledge. AI is a broad field that encompasses a variety of approaches developed over time, but the recent interest in AI is mostly focused on ML, which is the most popular AI approach to date. ML is about using data progressively to adjust the parameters of statistical, probabilistic, and other computing models. It automates one or several stages of information processing. Although many techniques can achieve this automation, most ML applications in asset management, and even in finance more generally, use several major (classes of) techniques. These include artificial neural networks (ANNs), cluster analysis, decision trees, random forests, evolutionary (genetic) algorithms, least absolute shrinkage and selection operator (LASSO), support vector machines (SVMs), and natural language processing (NLP). Some techniques, such as evolutionary algorithms or neural networks, were established research topics long before ML became popular. On the other hand, SVMs and NLP

have gained interest more recently. Neural networks, random forest, and NLP techniques have experienced the steepest increase in their mention in published papers during the past five years.

Asset management in the age of Artificial Intelligence: Alpha, Sigma, and beyond

The progress of artificial intelligence has transformed finance and investment by facilitating new methods to extract useful information from big data sets. One of the most significant applications of AI in finance is fundamental analysis. According to Das (2014), Kearney and Liu (2014), and Fisher, Garnsey, and Hughes (2016), NLP approaches can extract economically meaningful information from various sources of text, including corporate annual reports (Azimi and Agrawal, 2019), news articles (Schumaker and Chen, 2006; Ke, Kelly, and Xiu, 2019), and Twitter posts (Sprenger, Sandner, Tumasjan, and Welppe 2014). Unlike traditional textual analysis techniques, AI approaches can also interpret context and sentence structure, leading to better extracting important information. LASSO regression is another tool that AI can use to automatically select the factors with the highest explanatory power for future returns from a large set of return-predictive signals documented in the literature. Feng, Giglio, and Xiu (2017) and Freyberger, Neuhierl, and Weber (2018) have shown that the LASSO framework can also be used to find lead-lag relationships between asset groups or markets. Elastic nets are more generalized versions of LASSO regression, and they complement LASSO's variable selection feature by also ensuring that estimated coefficients are not disproportionately large (Gu et al., 2020). These models are used to identify stocks expected to outperform or underperform using a range of economic or firm-level variables. Across AI techniques available for return prediction, Artificial Neural Networks (ANNs) have been found to be the best-performing method in predicting stock returns when compared to other techniques like ordinary least squares regression, elastic nets, LASSO regressions, random forests, and gradient-boosted regression trees (Gu et al., 2020). ANNs are popular in predicting stock returns, company fundamentals, and returns of other asset classes, such as bonds (Vui, Sim, Soon, On, Alfred, and Anthony, 2013; Abe and Nakayama, 2018; Bianchi, Büchner, and Tamoni, 2019). One of the key strengths of ANNs is their ability to capture complex nonlinear relationships, which is critical in predicting stock market returns. ANNs have many functional forms and structures, making them more versatile and effective in learning from data than other techniques. Recent studies have also introduced methods of interpreting neural networks statistically using confidence intervals and ranking the importance of input variables and

interaction effects (Dixon and Polson, 2019). However, evidence is also available that indicates support vector machines (SVMs) can be better at predicting the first two moments of asset returns than ANNs, provided they are appropriately tuned (Huang, Nakamori, and Wang, 2005; Chen, Shih, and Wu, 2006; Arrieta-Ibarra and Lobato, 2015). Thus, a popular approach to prediction consists of using an average prediction across various AI techniques. This ensemble approach has been shown to produce better predictions than any particular AI technique (Rasekhschaffe, Christian, and Jones, 2019; Borghi and De Rossi, 2022). Recent findings suggest that AI signals generate significant profits in both positions (short and long), with 0.78% monthly abnormal returns for a long-only, value-weighted portfolio. These profits remain statistically and economically significant even in the post-2001 period, during which a global decay is seen in abnormal returns (Avramov, Cheng, and Metzker, 2019). The use of (AI) in asset pricing and portfolio optimization has been an area of significant interest in recent years. While traditional derivative pricing approaches rely heavily on theoretical models that make restrictive assumptions, AI models can provide nonparametric option pricing frameworks that can better capture complex nonlinear relationships. In particular, ANNs have been found to outperform the Black–Scholes model in delta hedging (Hutchinson, Lo, and Poggio, 1994) and forecasting future option prices (Yao, Li, and Tan, 2000). Furthermore, AI can also be used to improve estimates of variance–covariance matrices in the Markowitz framework by using hierarchical cluster analysis to replace the covariance structure of asset returns with a tree structure. This approach can lead to more stable and robust portfolio weights and has been shown to produce a higher Sharpe ratio than the classical Markowitz (1952) framework⁴⁵. Despite the potential benefits of AI models in asset pricing and portfolio optimization, there are several challenges that need to be considered. For example, the use of derivatives can make constructing optimal portfolios difficult, as their prices and payoffs are contingent on other assets. Moreover, selecting relevant variables from the raw data and transforming them into appropriate formats for AI models to function properly is a time-consuming

⁴⁵ The Markowitz framework, also known as Modern Portfolio Theory, is a mathematical model developed by Harry Markowitz in 1952 that helps investors to optimize their investment portfolios. The theory suggests that investors should consider not only the expected returns of individual investments but also the level of risk associated with each investment and how that risk interacts with other investments in the portfolio. The goal is to create a portfolio that provides the highest possible return for a given level of risk or the lowest possible risk for a given level of return. The Markowitz framework has been highly influential in the field of finance and has formed the basis of many investment strategies and techniques. In terms of AI, there is a growing interest in applying machine learning algorithms to portfolio optimization, which is essentially what the Markowitz framework aims to achieve. AI can help to automate and improve the process of portfolio optimization by analyzing vast amounts of data and identifying patterns and trends that may not be apparent to human analysts.

process, also known as “feature engineering.” - this constitutes an essential and time-consuming part of alpha research (Rasekhschaffe et al., 2019). Additionally, more evidence is needed to confirm that the benefits of AI models outweigh the costs and potential data issues such as collinear variables. It is also important to note that some research advocating AI use in portfolio management has only examined small samples of assets or emerging markets that lack liquidity and efficiency.

The impact of AI on Stock Portfolio Optimization: Portfolio manager’s decision vs. AI

Portfolio optimization is the process of allocating funds among a (large) set of assets to achieve an objective (e.g., mimicking an index, maximizing the Sharpe ratio), subject to certain constraints. The meanvariance framework of Markowitz (1952) is usually the theoretical basis for this process. However, portfolio optimization faces two main challenges in practice (Michaud and Michaud, 2008; Kolm, Tütüncü, and Fabozzi, 2014). First, the optimal asset weights are highly sensitive to estimates of expected returns. Since estimates of the future expected returns are often uncertain, and the optimization exercise can result in unstable weights that perform poorly out of sample. In fact, the noise in return estimates can eliminate any diversification benefits. For example, DeMiguel, Garlappi, and Uppal (2009) show that an equally weighted portfolio has a higher out-of-sample Sharpe ratio than the optimal Markowitz portfolio and a range of other optimal portfolios. Second, estimating the variance–covariance matrix, which is at the core of Markowitz’s theory, requires a large time series of data and the assumption of stable correlations between asset returns. Moreover, the matrix becomes unstable when asset correlations increase, which happens at times when diversification is most important and yet more difficult to achieve (de Prado, 2016). AI addresses these challenges in two ways. First, it can produce a return, and risk estimates that are more accurate than those produced by other methods, which can be used within traditional portfolio construction frameworks. Second, AI techniques can provide alternative portfolio construction approaches to generate more accurate portfolio weights and produce optimized portfolios with better out-of-sample performance than those generated by traditional linear techniques. Although empirical evidence is limited, interest in applying AI techniques for portfolio optimization seems to grow. ANNs can be trained to make asset allocation decisions subject to complex constraints that are often not easy to integrate into the mean–variance framework. For example, a neural network can select portfolios according to a learning criterion that maximizes

returns subject to value-at-risk constraints (Chapados and Bengio, 2001). ANNs can also solve complex multi-objective optimization problems. For example, a neural network-based methodology can construct a mean-variance-skewness optimal portfolio quickly and efficiently (Yu, Wang, and Lai, 2008). Moreover, ANNs can incorporate views about future asset performance into the portfolio optimization using a Black and Litterman (1992) framework, generating higher out-of-sample Sharpe ratios than the market portfolio (Zimmermann, Neuneier, and Grothmann, 2002). Another popular AI technique in portfolio construction is evolutionary algorithms that have the flexibility to accommodate more complex asset allocation problems. For example, evolutionary algorithms solve optimization problems under cardinality constraints (limiting the number of assets in the portfolio) and maximum or minimum holding thresholds (Branke, Scheckenbach, Stein, Deb, and Schmeck, 2009). Evolutionary algorithms are also able to incorporate additional objectives. For example, one can incorporate model risk (i.e., the risk of producing inaccurate estimates of asset returns and volatilities due to model mis-specifications) into the optimization problem to reduce forecasting error (Skolpadungket, Dahal, and Harnpornchai, 2016). Optimal portfolios using this approach have better realized Sharpe ratios by approximately 10% than those considering only return and volatility in their objective functions. ANNs can capture nonlinear relationships between assets without prior knowledge of the data structure and can be useful in synthetic replication - that is, replicating a benchmark portfolio such as an index by holding a fraction of the constituents while minimizing tracking error by matching some of the benchmark's risk factors. For example, ANNs can approximate the FTSE 100 Index with only seven stocks (Lowe, 1994), resulting in lower transaction and management costs. This framework has promising out-of-sample performance and is flexible enough to generate target portfolios with other specified characteristics. For example, one can find the best strategy to construct a portfolio that outperforms a specific index by 1% annually (Heaton, Polson, and Witte, 2017).

Algorithmic and High-frequency Trading (HFT)⁴⁶

⁴⁶ HFT is a specific type of algorithmic trading that uses advanced technology and powerful computer systems to execute trades at incredibly fast speeds. HFT strategies typically involve buying and selling large volumes of securities within fractions of a second, often taking advantage of small price discrepancies in different markets. HFT is controversial because of concerns about market manipulation and unfair advantages for traders with access to the fastest technology.

Algorithms can be involved in all stages of the trading process (Nuti, Mirghaemi, Treleaven, and Yingsaeree, 2011). The trading process consists of pre-trade analysis, trade execution, and post-trade analysis. The pre-trade analysis uses data to analyze the properties of financial assets to forecast their future performance, risks, and costs. This analysis leads to the execution of trades. Pre-trade analysis can be manual or automated, depending on whether asset managers want to consider other factors or not. Trade execution implements trades while minimizing transaction costs. The post-trade analysis evaluates trading outcomes to monitor performance and improve the trading system. Post-trade analysis often requires some human supervision or overlay. In contrast, pre-trade analysis and trade execution are mostly handled by algorithms because they need timely and complex analyses. AI facilitates algorithmic trading, defined as algorithms that automate one or more stages of the trading process. Algorithmic trading has grown in asset management thanks to three recent phenomena (Kirilenko and Lo, 2013). First, computing power, data science, and telecommunication developments have led to structural changes in financial markets. Computers can now collect and analyze large amounts of data and execute trades in milliseconds without human intervention. Second, breakthroughs in quantitative finance and ML have provided the necessary tools for computers to conduct fast and efficient financial analyses. Third, the increasing speed, complexity, and scale of financial markets, together with the breadth of new structural products, have made human trading difficult, if not impossible, whereas complex AI techniques such as ANNs can now be implemented in close to real-time (Leshik and Cralle, 2011). Strategies used in algorithmic trading are often based on technical analysis, which uses past stock and market data to predict future asset returns. Although fundamental analysis is also possible, algorithmic trades are often high-frequency, so lower-frequency data, such as firm fundamentals, is typically less effective. In addition, evidence shows that technical indicators dominate fundamental ones in generating profitable trading signals using AI (Borghini and De Rossi, 2022). Therefore, AI-based approaches have established a more active presence in technical analysis.

Trade execution and Transaction Cost Analysis

Analyzing transaction costs is a key part of the pre-trade analysis, indicating whether trading profits can cover trading costs. Transaction costs have three main components: bid–ask spreads, market impact costs, and trading commissions. Among these three, market impact costs and the adverse effect of trade on market prices are the only costs not observable before the trade.

However, estimating market impact costs is crucial because they represent a large portion of transaction costs: Market impact takes up as much as two-thirds of trading gains made by systematic funds (Financial Stability Board, 2017). AI approaches complement traditional market impact models by providing additional insights. The nonparametric structure of AI techniques and their ability to capture nonlinear dynamics are especially useful for predicting market impact, and various AI techniques have been tested for this purpose. Performance-weighted random forests are found to outperform linear regression, ANNs, and SVMs in predicting the market impact of a market order by 20% out of the sample (Booth, Gerding, and McGroarty, 2015). On the other hand, SVMs do not seem to perform well when forecasting market impact, whereas ANNs do well if they are properly defined and estimated (Park, Lee, and Son, 2016). These nonparametric techniques perform well in estimating market impact but have two major shortcomings. First, most approaches have no economic intuition for the drivers of price impact. As a result, they are prone to capturing noise rather than relevant information. Second, these techniques cannot distinguish between permanent and temporary market impact, which would require additional variables, including trade direction and liquidity (Farmer, Gerig, Lillo, and Mike, 2006). To address these two issues, a parametric approach such as LASSO regression can be used alongside nonparametric techniques to address these two issues. With LASSO regression, the most informative variables capturing information related to the order book and other sources are selected to predict price impact. Empirical evidence indicates that trade sign, market order size, and liquidity based on best limit order prices are the most important variables for forecasting market impact (Zheng, Moulines, and Abergel, 2013). A Bayesian network model is another approach for estimating market impact while providing intuition on the main drivers. Unlike most other ML techniques, this approach can account for variables with data availability issues and model them as latent variables using Bayesian inference. This feature can identify other important variables (e.g., net order flow imbalance) and add to the model to improve the forecast (Briere, Lehalle, Nefedova, and Raboun, 2019). Large trades are costly because they affect the market. So, they are usually split into smaller and cheaper orders, which are executed over time. This is called an execution strategy, which uses an execution model to decide when and how much to trade. The goal is to reduce transaction costs and finish the trade within a deadline. Traditional models for this problem use stochastic control techniques to find optimal strategies (Bertsimas and Lo, 1998). However, these models often make unrealistic assumptions about price dynamics and market impact (Kearns and Nevmyvaka, 2013).

AI approaches can improve trade execution modeling by learning from real market data. Recent studies suggest reinforcement learning techniques (which take microstructure and order book variables as input and output optimal strategies) for this purpose (e.g., Nevmyvaka, Feng, and Kearns, 2006; Kearns and Nevmyvaka, 2013; Hendricks and Wilcox, 2014; Kolm and Ritter, 2022). These algorithms learn to map each state (a combination of input variables) to trading actions that minimize costs (Kearns and Nevmyvaka, 2013). AI-based approaches have the advantage of using data instead of assumptions to determine market impact costs, price movements, and liquidity. They can also adjust to changing market conditions and new data. However, these models are often hard to train and understand, especially for large portfolios that need to reduce transaction costs the most. Moreover, systematic execution strategies may cause a systemic event that affects the whole market. An example of this phenomenon is the flash crash of 2010 (Kirilenko, Kyle, Samadi, and Tuzun, 2017).

AI in Risk Management: Portfolio risk management, Market and Credit Risk

AI can help with risk management for both market and credit risk (Financial Stability Board, 2017; Aziz and Dowling, 2019). Market risk is the chance of loss due to market changes, and credit risk is the chance of a counterparty not fulfilling its obligations. These two risks are very important in asset management. Market risk analysis involves modeling, assessing, and forecasting risk factors that affect the portfolio. AI can contribute in this area by: (1) using qualitative data for risk modeling, (2) validating and backtesting risk models, and (3) making more accurate forecasts of financial or economic variables. Using textual or image data sources, AI can help with market risk management. These sources, such as news articles, financial contracts, social media, and satellite images, can provide valuable information for managing market risk (Groth and Muntermann, 2011; Katona, Painter, Patatoukas, and Zeng, 2018). This information is often not captured by other quantitative variables. For example, AI approaches using textual information can predict market crashes (Manela and Moreira, 2017), interest rates (Hong and Han, 2002), and other major macroeconomic outcomes (Cong, Liang, and Zhang 2019) better than other approaches. They can also extract information from corporate disclosures to determine firms' systematic risk profiles (e.g., Groth and Muntermann, 2011; Bao and Datta, 2014; Cong et al., 2019). Central banks are interested in using AI-based text mining for macroprudential analyses (Bholat, Hansen, Santos, and Schonhardt-Bailey, 2015). AI can use textual or image data sources to help with market risk

management. These sources, such as news articles, financial contracts, social media, and satellite images, can provide useful information for managing market risk (Groth and Muntermann, 2011; Katona, Painter, Patatoukas, and Zeng, 2018). This information is often not captured by other quantitative variables. For example, AI approaches using textual information can better predict market crashes (Manela and Moreira, 2017), interest rates (Hong and Han, 2002), and other major macroeconomic outcomes (Cong, Liang, and Zhang 2019) than other approaches. They can also extract information from corporate disclosures to determine firms' systematic risk profiles (e.g., Groth and Muntermann, 2011; Bao and Datta, 2014; Cong et al., 2019). Central banks are interested in using AI-based text mining for macroprudential analyses (Bholat, Hansen, Santos, and Schonhardt-Bailey, 2015). However, empirical evidence in this area is scarce. AI models such as ANNs and SVMs can better forecast market volatility and financial crises than traditional GARCH models because they capture nonlinear dynamics. ANNs use either directly or with a GARCH variant to predict volatility (Hamid and Iqbal, 2004; Donaldson and Kamstra, 1997; Fernandes, Medeiros, and Scharth, 2014). Some researchers, however, think that SVMs are more effective than ANNs in this context (Chen, Hardle, and Jeong 2009). AI techniques such as ANNs and SVMs have been widely applied to credit risk modeling since the early 1990s (Tam, 1991). Compared with traditional methods, ANNs can better forecast bankruptcy and determine credit ratings (Zhang et al., 1999; Tsai and Wu, 2008). However, SVMs are slightly more accurate than ANNs in predicting bankruptcy (Huang et al., 2004) and avoid some of the problems that ANNs face, such as overfitting. ANNs and SVMs are also useful for estimating loss-given default, which the Basel III Accord requires for regulatory capital monitoring purposes (Loterman et al., 2012). Other AI approaches, such as genetic algorithms (Varetto, 1998), can also be used for credit risk modeling (Kumar and Ravi, 2007; Peña et al., 2011). To achieve the best performance, an ensemble technique that combines different approaches should be considered (Verikas et al., 2010).

CONCLUSION

The use of artificial intelligence in asset management has revolutionized the sector by automating and facilitating many parts of the practice - from minimizing transaction costs, through portfolio optimization and new approaches for risk management, to algorithmic trading. While AI has a number of advantages, such as objectivity, efficiency, and the ability to extract information from

unstructured data sources, it still requires human oversight and is not yet able to fully replace human decision-making, but the processes are well underway. At this stage, Asset Managers should be aware of the limitations of AI, such as its susceptibility to generating inaccurate results in certain situations. However, the potential benefits of AI in asset management are significant, and the industry is likely to continue to explore and develop new applications for this technology. All of this is fundamentally changing investment management, setting new horizons.

BIBLIOGRAPHY

Alberg and Lipton (2017), “Improving Factor-Based Quantitative Investing by Forecasting Company Fundamentals,” version 2. <https://arxiv.org/abs/1711.04837v2>

Avramov, Cheng, and Metzker (2019) “Machine Learning versus Economic Restrictions: Evidence from Stock Return Predictability” SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3450322>

Aziz and Dowling (2019) “Machine Learning and AI for Risk Management.”

Masaya and Nakayama (2018), “Deep Learning for Forecasting Stock Returns in the Cross-Section.” In *Advances in Knowledge Discovery and Data Mining, Part 1*, 273–84.

Pantony (2022), “Three Things To Consider When Bringing AI To Asset Management.”

Sia Partners (2022), “The Role of Artificial Intelligence in the Asset Management Industry.”

Tibshirani (1996), “Regression Shrinkage and Selection via the Lasso”

Xing, Cambria, and Welsch, 2018. “Natural Language Based Financial Forecasting: A Survey.” *AI Review* 50: 49–73. <https://doi.org/10.1007/s10462-017-9588-9>

Zetsche, Arner, Buckley, and Tang (2020), “Artificial Intelligence in Finance: Putting the Human in the Loop.” CFTE Academic Paper Series: <https://ssrn.com/abstract=3531711>

ИКОНОМИКСЪТ НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА/ЦИФРОВИЗАЦИЯТА – НОВОТО НАПРАВЛЕНИЕ В ОБЩАТА ИКОНОМИЧЕСКА ТЕОРИЯ

Петкан Илиев

Главен асистент д-р
УНСС

Резюме

Дигиталната трансформация предизвиква икономическата наука, от една страна да осъвремени в съдържателно отношение учебниците по микро- и макроикономика, а от друга – да разработи новата учебна дисциплина „Икономикс/икономика на цифровизацията“.

Ключови думи: Дигитална икономика, Дигитална трансформация, Икономикс на цифровизацията, Цифрова икономика

JEL: A10

УВОД

Съвременните дигитални технологии много бързо променят повечето сфери на икономическа дейност. Разбирането и анализа на тези процеси е от съществено значение за адаптацията на микро- и макроравнище на стопанските агенти към случващата се дигитална трансформация. Икономическата наука също трябва да даде отговор на тези предизвикателства, като от една страна осъвремени в съдържателно отношение учебниците по микро- и макроикономика, а от друга - разработи новата учебна дисциплина „Икономикс/икономика на цифровизацията“. В настоящия доклад ще анализираме как, т. нар. дигитална икономика, която по дефиниция представлява икономическа дейност, чието функциониране се базира на използването на цифровите технологии и съответстващите бизнес процеси и модели, рефлектира върху появата на една нова научна дисциплина и

област на научна дейност, каквато е икономиксът на дигитализацията/цифровизацията.⁴⁷ Тя използва методологичния апарат и инструментариум на икономическите изследвания и доразвива макро- и микроикономическата теория в контекста на съвременните технологични промени.

Цифровата икономика

Икономиксът/Икономиката на дигитализацията/цифровизацията, като учебна дисциплина, се базира на появата на т. нар. „цифрова икономика“ (*digital economy*), която на практика дефинира отрасловата ѝ принадлежност. Тоест с нея обозначаваме отрасъла цифрова икономика. Цифровата икономика по дефиниция представлява икономическа дейност, чието функциониране се базира на използването на цифровите технологии и съответстващите бизнес процеси и модели. При това основната дейност на стопанските агенти работещи в дигиталния сектор не е само развитието и продажба на софтуерни продукти, но и на електронни стоки и услуги, както и редица други проявления на цифровизацията. (Илиев Петкан, 2022, с. 268-269)

Цифровата икономика е тази икономика, при която структурната рамка на едно национално стопанство се състои на преден план от цифрови технологии. Според OECD, Цифровата икономика се състои от пазари, базирани на цифрови технологии, които улесняват търговията със стоки и услуги чрез електронни платформи. Разширяването на цифровия сектор е ключов двигател на икономическия растеж през последните години и осъществяването на т. нар-. дигитална трансформация има въздействие върху обществото, което въздействие се простира далеч отвъд контекста на цифровите технологии. Цифровата икономика е общ термин, използван за описание на пазари, които се фокусират върху

⁴⁷ В нашето изследване приемаме понятията „цифрова“ и „дигитална“, като тъждествени, т. е. еднорангови, взаимозаменяеми категории. В бизнес терминологията обаче се прави разлика между цифровизация, дигитализация и цифрова трансформация, независимо, че в икономическата литература тези категории често се използват, като взаимозаменяеми. Разбирането за разликите между цифровизацията и дигитализацията (дигитализация срещу цифровизация) е от решаващо значение при разработването на фирмена стратегия (<https://theecmconsultant.com/digitization-vs-digitalization/>). **Цифровизацията (Digitization)** е процес на трансформиране на информация от физически формат в цифрова версия. Докато **дигитализацията (Digitalization)** е самата практика за използване на цифровите технологии за подобряване на корпоративните процеси. Накратко казано, цифровизацията е свързана с информацията, докато дигитализацията е свързана с процесите.

цифровите технологии. Те обикновено включват търговия с информационни стоки или услуги чрез електронните платформи, които работят с отделни сегменти за транспортиране на данни и приложения. Обикновено преносът на данни се счита за естествен монопол, докато приложенията се приемаха за много конкурентен сегмент. Все повече обаче тази дихотомия се обръща и транспортният сегмент/преносът на данни се либерализира, а пазарите на много приложения стават по-концентрирани. С други думи, цифровата икономика се отнася до пълния набор от икономически, социални и културни дейности, поддържани от Интернет и свързаните с него информационни и комуникационни технологии. Цифровата икономика е жизненоважен сектор, движещ и влияещ значително върху икономическия растеж. Освен това въздействието на цифровата икономика се простира отвъд създаването, разпределението, размяната и потреблението на информационните стоки и услуги, и влияе върху много други области на социално-икономическия живот, както и върху жизненото равнище и начина на живот като цяло. Развитието на мобилните комуникации и устройства значително разшири обхвата и влиянието на мрежовите блага и технологии в обществото. Така например, проблемите на конкуренцията, възникващи в цифровата икономика, стават все по-значими и ангажиращи за антимонополните органи/институциите за защита на конкуренцията. (OECD, 2012, p. 5). Счита се, че терминът „цифрова икономика“ е въведен от Дон Тапскот в неговия бестселър „Цифровата икономика: обещание и опасност в ерата на мрежовия интелект“ (Tapscott D., The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence, 1995 г.). Също така, широко прието е разбирането за цифровата икономика, като съвкупност от компоненти и дейности проявяващи се в и около цифровия свят. Томас Мезенбург (Thomas Mesenbourg, 2001) извежда три основни компонента за цифровата икономика:

- инфраструктурата за електронен бизнес (хардуер, софтуер, телекомуникации, мрежи, човешки капитал и т.н.),
- електронен бизнес (как се извършва бизнес на дигиталния пазар, всеки процес, който една организация извършва през електронните мрежи),
- електронна търговия (трансфер на стоки и услуги на цифровия пазар).

Категориален апарат

Икономиката на цифровизацията съществува като отделна област на научното познание по следните причини.

Първо, необходими са нови икономически модели, тъй като много от традиционни парадигми вече не са валидни и не работят в един дигитализиран свят;

Второ, новите данни, новите методологии за тяхното събиране, генерирани от цифровизацията, изискват нови методи за техния анализ;

Трето, цифровата трансформация не е само преход към нови бизнес модели при използването на цифровите технологии и нови методи за управление на бизнеса, но също така води до значителни промени в структурата на икономиката и принципите на нейното функциониране. Това оказва съществено влияние върху пазарите, икономическото поведение на стопанските агенти, върху тяхната мотивация и цели. . (Илиев Петкан, 2022, с. 267-268)

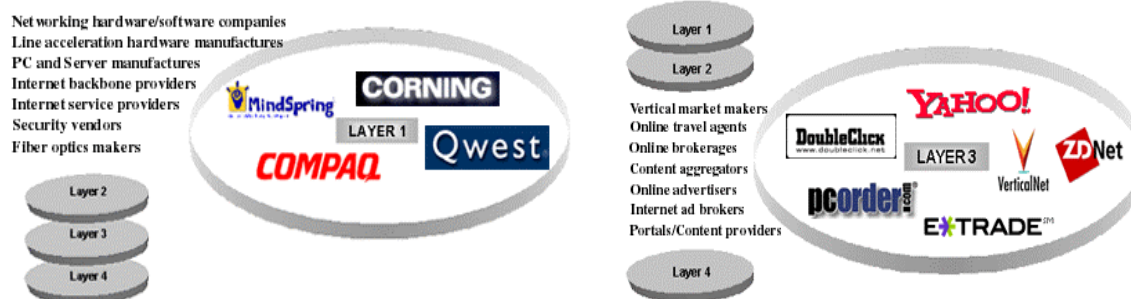
Категориалният апарат свързан с дигиталната трансформация е изключително разнообразен и термините често се употребяват погрешно. Така например, дефинициите за „електронна търговия, електронен бизнес, информационни технологии (ИТ), информационни и комуникационни технологии (ИКТ), интернет икономика, цифрова икономика, нова икономика“ (e-commerce, e-business, Information Technology (IT), Information and Communication Technologies (ICT), Internet Economics, Digital Economics, New Economy” или всяка дума комбинация с „кибер-“ (“cyber-“) са много размити и често се бъркат при своята употреба, вкл. и в научната литература. За да се избегне объркването при използването на тази терминология, трябва да е ясно за какво говорим. Така например, когато става въпрос за „Информационни и комуникационни технологии“ (ИКТ) или Информационни технологии (ИТ), ще имаме предвид обработката на информация и свързаното с това оборудване, софтуер, телекомуникационни съоръжения, интернет и пр. Термините „Нова икономика“ и „Дигитална икономика“ се използват, за да опишат всички промени, които съвременните ИКТ носят със себе си - от електронните скенери в супермаркетите до онлайн брокерите на застрахователни, банкови, инвестиционни и пр. услуги. „Интернет икономиката“, от друга страна, се основава на 4-те слоя/нива, описани по-долу, и се занимава с икономическата съгласуваност, свързана със самата мрежа - Интернет.

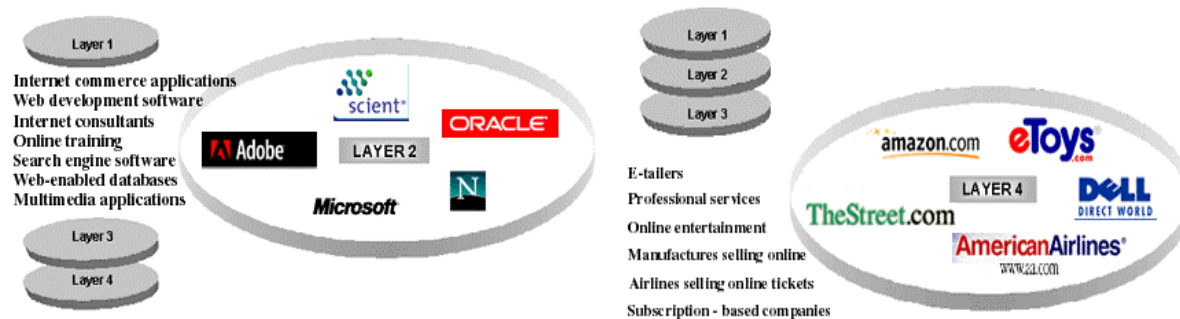
Таблица 1. Интернет икономика

<p><i>Четири нива на интернет икономиката</i></p> <p>За да се получи по-концептуален преглед на взаимодействията в интернет икономиката, от концептуална гледна точка тя може да бъде разделена на четири слоя/нива, като всеки слой може да бъде описан, вкл. по видове компании със своите имена и брандове (Вж. Фигура 1), като това са действащи фирми във всяко едно ниво:.</p> <p>Ниво 1 - слой на интернет инфраструктурата;</p> <p>Ниво 2 - слой на интернет приложенията. Продуктите и услугите в този слой се основават на горната IP мрежова инфраструктура и правят технологично осъществимо извършването на бизнес дейностите онлайн;</p> <p>Ниво 3 - слой на интернет посредника. Интернет посредниците повишават ефективността на електронните пазари, като улесняват срещата и взаимодействието между купувачи и продавачи по мрежата. Те действат като катализатори в процеса, чрез който инвестициите в инфраструктурата и слоевете на приложенията се трансформират в бизнес транзакции;</p> <p>Ниво 4 - слой на интернет търговията. Интернет търговията включва продажба на продукти и услуги на потребители или фирми през Интернет.</p>
--

Част от 3-то и цялото 4-то ниво на интернет икономиката съдържат електронната търговия и електронния бизнес.

Фигура 1. Нива/слоеве на интернет икономиката

Изт. Hilbert R. Martin, From industrial economics to digital economics: an introduction to the transition United Nations Publication, 2001, p. 26.

Поради ранния етап на развитие тук трябва да правим разлика между два различни подхода към формирането на интернет икономиката. Единият е това, което се нарича “clicks and mortar version”, което касае онлайн работещите фирми. Става дума предимно за вече утвърдени компании, които адаптират новата технология, за да разширят или променят бизнеса си. Онлайн банкирането или „онлайн изданията“ на вестниците са типичен пример за тази алтернатива. Другата възможност са т. нар. „company.com/ company dot-com“ (дотком компании). Този подход предполага създаването на нови, виртуални предприятия, които често интегрират предимствата на Интернет директно в основната си бизнес идея. Въпреки че подобно разделение на тези два подхода вече, на практика, почти не се среща, тъй като интернет навлезе дълбоко в общите бизнес стратегии на всички фирми, теоретично и за целите на анализа то все още е необходимо. (Hilbert R. Martin, 2001, p. 24-26)

За целите на настоящето изследване от особена важност е прецизирането в съдържателно отношение на тези три базисни категории:

икономикс/икономика на цифровизацията (economics of digitalisation)

"дигитална икономика" (digital economics и

„цифрова икономика“ (digital economy)

Икономиксът/икономиката на цифровизацията (economics of digitalization е научна област, която използва инструментариума и методите на икономическата наука за да изучава дигиталната трансформация, отношенията, моделите и институциите като зависима или независима променлива от други социално-икономически параметри, фактори и резултати.

По този начин, той е формиран и изграден въз основа на идеи, концепции, категории и пр. изследователски инструментариум използван в микро-, макроикономиката, икономиката на публичния сектор, икономиката на труда, отрасловите икономики, икономиката на устойчивото развитие и международната търговия, и до известна степен използва инструменти, разработени в теорията на игрите и иконометрията. (Илиев Петкан, 2022, с. 268)

"Дигиталната икономика" (*digital economics*) използва цифровата трансформация, дигиталните модели и концепции за да се вкара технологичен елемент при анализа на икономическите системи или поведение. Акцента там е върху технологичните промени, а не върху икономическите процеси за разлика от Икономикса на цифровизацията. (Илиев Петкан, 2022, с. 268)

Третата базисна категория - „цифровата икономика“ (*digital economy*), вече я дефинирахме, като обозначаваща отрасъла цифрова икономика.

Общото между дигиталната икономика и икономиксът на цифровизацията е, че те не се занимават с чисто технологичните параметри на процеса на дигитална трансформация. Това не е поради факта, че технологиите и технологичните промени нямат никакво значение за изучаването на икономическите процеси, отношения и явления. В този контекст, нас ни интересуват макро- и микроикономическите аспекти на поведение на стопанските агенти в условията на дигиталната трансформация. (Илиев Петкан, 2022, с. 268-269)

Микро- и макроикономически аспекти на икономиксът/икономиката на цифровизацията (*economics of digitalization*)

Икономиксът на цифровизацията от една страна прилага социално-икономическата теория и методи за познание и обяснение на микроикономическите модели на поведение на домакинствата и фирмите, а от друга – дефинира и анализира макроикономическия инструментариум и социално-икономическите последици от дигиталната трансформация. Пример за първото направление, са елементарната теория за пазара, теорията за конкуренцията, фирменото търсене и предлагане, факторните пазари и пр. микроикономически модели и концепции. (Илиев Петкан, 2022, с. 269)

В тази връзка на преден план излиза класифицирането на стоковия свят на „дигитални и недигитални блага“. На първо място, ще трябва да насочим вниманието към това, което е известно като физически и нефизически стоки, стоки и услуги в традиционната икономика, наричана още ('bricks-and-mortar' economy). Още преди настъпването на цифровата икономика се наблюдаваше

често как стоките и услугите се продават като неделима единица. С други думи, услугите са включени в продажбата на дадено благо и често не можем да кажем със сигурност дали „нещо“, което току-що сме закупили, е повече стока или повече услуга. С навлизането на цифровата икономика нещата станаха още по-сложни. Сега границите изчезнаха и трудно може да направим формалното разграничение на това, което наричаме „цифрови или нецифрови“ блага. Типичен пример за това е „добавената стойност“ на изживяването при пазаруване онлайн. За да избегнем объркване от подобна класификация, тази добавена стойност се калифицира едновременно както за цифрово, така и за нецифрово благо.

Разграничението между цифрови и нецифрови блага е решаващо, когато става въпрос за географски изисквания и структура на разходите. Нецифровите продукти трябва да бъдат физически доставени на потребителите. До известна степен те продължават традицията на каталожната търговия на дребно, но по по-интерактивен начин. В страни като САЩ, където нарастващите изисквания за свободното време и подобряването на услугите за доставка през нощта и на втория ден стимулират растежа на пазаруването по каталог през 80-те и 90-те години на миналия век, и поради това, възприемането на интернет пазаруването не е много трудно.

За разлика от недигиталните блага, цифровите стоки могат да „заобиколят“ транспорта и често дори мрежата за търговия на едро и дребно. Те са неконкурентни и разликата между цифровите и конвенционалните блага е главно тяхната изключителност. В подкрепа на това е факта, че близо 90% от потребителите на мрежата влизат онлайн, за да получат новини и информация (Maddox, 1997). Всеки голям вестник или списание вече има уеб присъствие, както и всяка телевизионна станция. Нещо повече, възможностите за добавянето на допълнителна стойност към благата при дигиталната трансформация надхвърлят спестяването на време, индивидуализацията и др. актуални предимства и ползи. Много по-лесно е да включите информационна услуга в продаваната стока. Според Business Week, посетителите на неговия уеб сайт четат статията на първа страница и след това използват сайта, за да проучат архивите на списанието и разделите със специални доклади, функции, които няма в печатната версия (U.S. Department of Commerce, 1998). Същото се отнася за почти всяко цифрово благо. Ако погледнем, например, възможностите, които има потенциалният пътник/турист в днешно време, за да планира пътуването си, преди да резервира желаните билети и хотелски резервации, ще видим, че той може почти виртуално да пътува предварително и да изживее своето „пътешествие“..

В макроикономически аспект социално-икономическите последици от дигиталната трансформация оказват влиянието върху стопанската активност измерена чрез икономическия растеж (БВП). Проблемите с измерването на цифровата икономика са основно технически, с които икономистите трябва да се справят. Все още няма общ консенсус за това какво разбираме под цифрова икономика за целите на събирането на данни и измерването. Естеството на начина, по който се произвеждат стоките и услугите, естеството на самите стоки и услуги и средствата, чрез които стоките и услугите се предлагат на пазара, се променят твърде бързо за статистическите институции. Статистиката, предназначена за индустриалната епоха, е зле оборудвана за измерване на производството през 21 век. В тази връзка нараства ролята на т. нар. „Големи бази данни“ (Big Data). Някои от тези масиви от данни се използват за целите на макроикономическия анализ. Така например, платежната система „MasterCard“ събира информация за оборотите от търговията на дребно в САЩ. Подобна информация събират и най-големите търговски вериги, като „Walmart“ и „Target“. На базата на тези данни, извлечени от штрих кодовете, предоставени на маркетинговата компания „Nilsen“, се разработват индикатори за деловия цикъл (Serena Ng., 2017).

Вече се търсят алтернативни начини за измерване на базисните макроикономически показатели, какъвто е инфлацията. Подобна инициатива е проектът „Billion Prices“, инициатива на изследователите от Масачузетския технологичен институт (MIT), Алберто Кавальо и Рикардо Ригобон (Alberto Cavallo and Roberto Rigobon, 2016). Те проверяват хипотезата за системното занижаване на инфлацията в Аржентина за периода 2007-2015 г. В основата на проекта е информацията събирана за цените на дребно при Интернет-търговията с помощта на технологията парсинг⁴⁸. Тя позволява да получаваме и обработваме фактическите цени на стоките и услугите в онлайн режим, т. е. в реално време. Събраните по този начин данни потвърждават изходното предположение: разминаването между фактическата и официалната инфлация в Аржентина е около 12%, т. е. тя е занижена значително от официалната статистика. По-късно този проект се разширява и за други държави и в резултат на това се създава фирмата „PriceStats“, която консултира централни банки и частни финансови институции, изчислявайки ежедневно индекса на цените в над

⁴⁸ Парсинг (или скрапинг) е процес на автоматизирано събиране и извличане на информация от онлайн ресурси..

20 страни по света. Измерванията се базират на данни по над 15 млн. стокови позиции, получавани от 900 ритейлъра.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дигиталната трансформация много бързо променя почти всички сектори на икономиката. Разбирането и анализа на тези процеси е от съществено значение за адаптацията на микро- и макроравнище на фирмите, домакинствата и публичния сектор към бързоразвиващата се цифрова икономика. Икономическата наука също трябва да даде отговор на тези предизвикателства, като от една страна осъвремени в съдържателно отношение учебниците по микро- и макроикономика, а от друга - разработи новата учебна дисциплина „Икономикс/икономика на цифровизацията“. По този начин тя ще се приспособи и адаптира към промените и движещите механизми на цифровата икономика, което може да бъде една добра отправна точка за изграждането на политикономическите модели на бъдещето.

БИБЛИОГРАФИЯ

Илиев Петкан, Дигиталната икономика, като част от общата икономическа теория (икономикс на дигитализацията/цифровизацията), Икономика и икономическа теория: проблеми и взаимодействия, Сборник с доклади от юбилейна научна конференция по случай 85 години катедра „Обща икономическа теория“, Издателство „Наука и икономика“, Икономически университет – Варна, 2022, с. 267.273

Alberto Cavallo and Roberto Rigobon, The Billion Prices Project: Using Online Prices for Measurement and Research, Journal of Economic Perspectives—Volume 30, Number 2—Spring 2016—Pages 151–178,

<https://pubs.aeaweb.org/doi/pdfplus/10.1257/jep.30.2.151>

Hilbert R. Martin, From industrial economics to digital economics: an introduction to the transition United Nations Publication, 2001;

OECD, The Digital Economy. 2012, <https://www.oecd.org/daf/competition/The-Digital-Economy-2012.pdf>

Maddox, Kate (1997), “Information still killer app on the Internet”, <http://adage.com/interactive/articles/>

Serena Ng., (2017) Opportunities and challenges: lessons from analyzing terabytes of scanner data. NBER Working Paper, no. 23673,

https://www.nber.org/system/files/working_papers/w23673/w23673.pdf

Tapscott D., The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence, Publisher: McGraw-Hill, New York, 1995;

Thomas Mesenbourg. Measuring the digital economy. The Netcentric Economy Symposium the Netcentric Economy Symposium University of Maryland University of Maryland. March 30, 2001. Retrieved from: <https://www.census.gov/content/dam/Census/library/working-papers/2001/econ/umdigital.pdf>

U.S. Department of Commerce, (1998) “The Emerging Digital Economy”, Project Director: Lynn Marherio, <http://ecommerce.gov>;
https://www.commerce.gov/sites/default/files/migrated/reports/emergingdig_0.pdf

МЕТОДОЛОГИЯ ЗА ТРАНСФОРМИРАНЕ НА ДАННИТЕ В ИЗТОЧНИК НА ПРАВИЛНИ И ЕФИКАСНИ РЕШЕНИЯ

Росен Тодоров

докторант към катедра “Национална и регионална сигурност,
Университет за Национално и Световно Стопанство, София

rm_todorov@abv.bg

Теодор Рашков

Business Intelligence Developer

teorashkov@gmail.com

Резюме: Всеки мениджър желае информацията да достига до него бързо и в максимална пълнота. Това може да бъде постигнато с правилна методология за обработка на данни.

Ключови думи: анализ на данни, корпоративна сигурност, мениджмънт

JEL: C5, D8, O32

A METHODOLOGY FOR TRANSFORMING DATA INTO A SOURCE OF CORRECT AND EFFICIENT DECISIONS.

Rosen Todorov

PhD student at the Department of "National and Regional Security,
University of National and World Economy, Sofia

rm_todorov@abv.bg

Teodor Rashkov

Business Intelligence Developer

teorashkov@gmail.com

Abstract: Every manager wants information to reach him quickly and in maximum completeness. This can be achieved with proper data processing methodology.

Keywords: data analysis, corporate security, management

JEL: C5, D8, O32

УВОД

“The ultimate purpose of collecting the data is to provide a basis for action or a recommendation. The step intermediate between the collection of data and the action is prediction.”

W. Edwards Deming

Актуалността на разглежданата тема се определя от факта, че всеки мениджър на компания желае информацията да достига до него бързо и в максимална пълнота. Поради тази причина ежедневно от всички отдели на компанията се изискват различни документи и справки. В зависимост от размера на компанията и сложността на нейната йерархия, документооборота може да бъде много голям. Най-честата причина затова е използването на различни софтуерни инструменти от отделните звена като счетоводни програми, специализирани програми с бази данни, екселски таблици, формуляри и много други инструменти генериращи данни. Практически, в голяма част от компаниите, в това число и успешни компании, царят истински „хаос“ от информация. Сами по себе си отделните документи и справки подпомагат бизнеса, но не осигуряват възможност за определяне на генералният план на бизнеса. Именно тук на помощ идва създаването и имплементирането в организацията на съвременна методология за трансформиране на данните и информацията от източник на хаос в източник на ефикасни бизнес-решения. На тази база е формулирана изследователската теза - създаването и правилното имплементиране на конкретна методология би допринесло за значително повишаване на ефикасността на вземаните

решения. Обекта на изследването е съвременният инструментариум за анализ на данни. Предмет на изследването е методология за трансформиране на данните в източник на правилни и ефикасни бизнес-решения. Цел на доклада е представяне на съвременни инструменти за анализ на данни и опосредстване на възможностите за тяхната приложимост в българската икономика. Основните ограничения са обхвата на настоящия доклад, факта, че анализа е насочен към компании предимно от българската индустрия и броят представени инструменти и концепции.

ИЗЛОЖЕНИЕ

В настоящите условия на постоянно променяща се бизнес среда, компаниите трябва да бъдат все по-гъвкави, динамични и адаптивни, за да имат възможност да се развиват и да реализират печалба. Адаптивността на една компания в голяма степен зависи от управленските решения, които се вземат от мениджърите ѝ. Важният въпрос за характеристиките на управленското решение са разгледани от проф. ц-р Цветан Цветков, в негов научен труд по темата⁴⁹. Авторът споделя мнението, че *“Управленското решение е в основата на управленския процес. От вземането на ефективни управленски решения в голяма степен зависи ефективността на управлението”*. В друг свой научен труд⁵⁰ авторът споделя също и мнението, че *“оценяването на сигурността и процесът на управление са свързани и взаимосвързани.”* Посочените дефиниции очертават макрорамка и спомагат за осмисляне на значението на информацията и анализа на данни в процеса на вземане на решения, управление и защита на съвременната компания.

Друг важен аспект, касаещ просперитета и сигурността на една компания е въпросът за изследване на връзката “информация-сигурност”. Ключови аспекти от тази връзка са разгледани от доц. д-р Георги Павлов. Авторът изследва значението на информационната сигурност в една съвременна компания: *“Частният бизнес акумулира голямо количество чувствителна информация, в т.ч. информация за служители, клиенти, продукти,*

⁴⁹ Цветков, Ц., “Оценяване на сигурността в процеса на управление - теоретични и методични въпроси”, Съвременен инструментариум за оценяване на сигурността, ИК - УНСС, 2014

⁵⁰ Цветков, Цв., “Управление на инвестициите във фирмената сигурност”. - В: доклад пред научно-приложна конференция “Фирмената сигурност в условията на пазарна икономика”. С., Стопанство, 2006

разработки и финанси. В днешни дни огромна част от тази информация (за повечето организации до 100%) се събира, обработва и съхранява в електронна форма в даден етап от жизнения ѝ цикъл. Това е причината компютърната сигурност и информационната защита на компютърните системи и мрежи, както и използваната в тях информация да са едни от основните елементи на информационната сигурност.⁵¹”

Основният извод, който може да бъде изведен е, че съвременните мениджъри неминуемо трябва да изследват задълбочено и внимателно подходите за защита на информацията в своите компании. Важно е да бъде осмислена и приета идеята, че от една страна информацията в компанията е ценен ресурс, който трябва да бъде защитаван умело. От друга страна, информацията в компанията е ценен ресурс, който трябва да бъде анализиран умело, за да предостави нови възможности за развитие.

На тази база може да се определи и следващият важен аспект касаещ корпоративното развитие и просперитет - начина, по който информацията се използва за нуждите на мениджмънта. Ежедневно компаниите, институциите и индивидите използват приложения и системи, които генерират данни и информация. Проблемът е, че голяма част от мениджърите и специалистите не знаят как да използват тази информация и дори нямат визията в какви направления тя би могла да бъде полезна. Липсва задълбочено разбиране за възможностите, които правилната употреба на наличните данни може да осигури с основна цел реализиране на конкурентно предимство. Необходимо е да бъде представена идеята, че информацията би била полезна и ценна единствено ако бъдат намерени начини за нейното правилно извличане, трансформиране, почистване и съхранение. На тази база в последствие е възможно да бъдат приложени алгоритми, изчисления и анализ, посредством които да бъде създадена прогноза, а огромният обем данни да бъде визуализиран по начин, по който дори неспециалисти по анализ на данни биха могли да използват и тълкуват. Утвърдените и успешни световни компании използват този тип решения в своя бизнес, тъй като са осъзнали възможността за вземане на правилни и ефикасни решения, носещи ползи в краткосрочен, средносрочен и дългосрочен план.

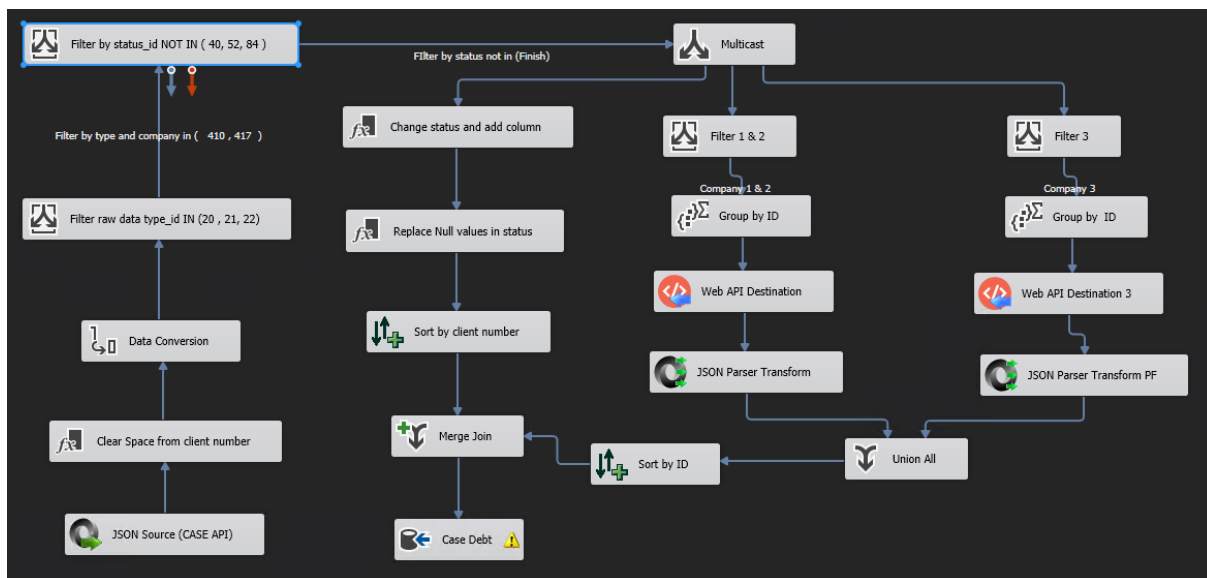
Положителните ефекти от рационалното използване на данните не се ограничават единствено до създаване на прогностични модели. Качественият и задълбочен анализ на базата на използване на правилните инструменти, разкрива възможности за изследване на

⁵¹ Павлов, Г., “Информационната сигурност в организацията (фирмата). С., УИ Стопанство, 2011.

поведението на потребители, проучване на тяхното поведение и създаването на модел, който конкретната компания би могла да приложи в своя бизнес. Факт е, че данните са навсякъде и с всеки изминал ден стават все по-достъпни за използване чрез т.нар. API (Application programming interface)⁵². API позволява да бъде направено обръщение или запитване към външни системи чрез оторизиран достъп. Обикновено това са системи, които се използват за конкретна и специфична дейност. API осигурява възможност за моделиране на данните в конкретен формат, обикновено JSON файл, който след това преминава обработка, прилагат се филтри за почистване на данните и се реализират трансформации. Основна цел на тази процедура е големи обеми от данни да бъдат въведени в удобен формат за създаване на запис в съответната корпоративна база данни.

Тази процедура е възможна при използването на т.нар. ETL (Extract, transform, load processing)⁵³ процес. За този процес могат да бъдат използвани различни платформи и приложения. Тези приложения работят като отделни проекти, в които се създават пакети, като чрез отделни компоненти се достига до желанния процес на обработка и валидация на данните. Процесът може да бъде онагледен чрез следната схема:

“Примерен процес, на извеждане на данни от няколко API”

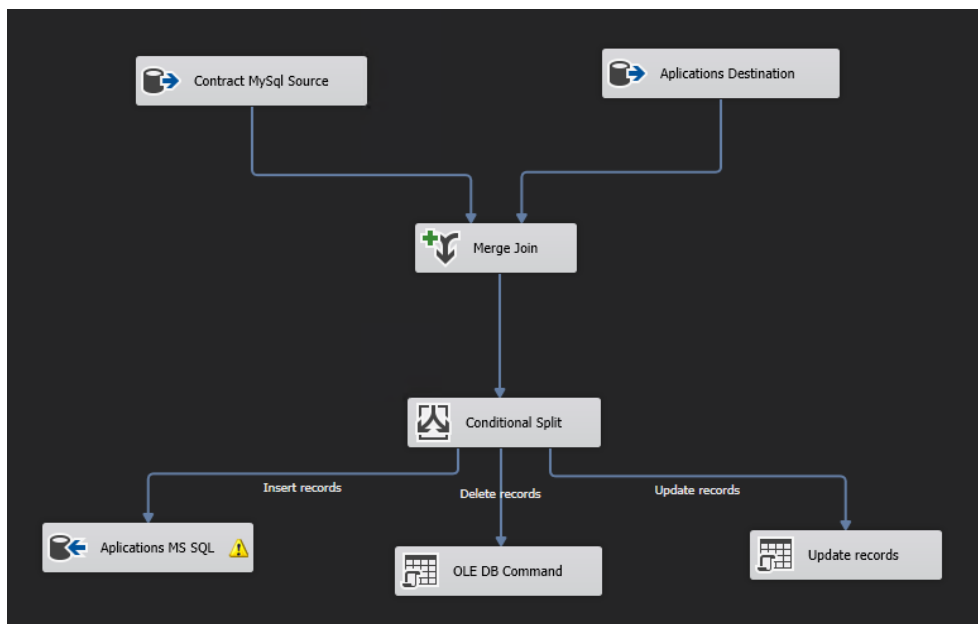

⁵² За допълнителна информация виж: <https://www.ibm.com/topics/api>

⁵³ За допълнителна информация виж: https://www.sas.com/en_us/insights/data-management/what-is-etl.html

Алтернативен начин за извеждане на данни е от вътрешни системи чрез използването на заявки, в които се комбинира информация от различни таблици или се изпълнява т.нар. “процес по денормализация”. Съвместяването по този начин позволява извеждането единствено на необходимата информация за анализ и тя да бъде поддържана синхронизирана, посредством изпълняване на различни команди от конкретния източник на данни до определена дестинация или Data Warehouse⁵⁴. Този процес позволява запазването на консистентността на данните и лесното им управление в следващ етап. Процесът може да бъде онагледен чрез следната схема:

“Примерен процес, на извеждане на данни от вътрешна система”

Като обобщение на представените по-горе схеми би могло да се прецизира, че посредством ETL процес данни от различни източници могат успешно да бъдат извлечени. Тъй като в практиката тези източници са много разнообразни (Excel, CSV, PDF, Facebook, фирмени сайтове, счетоводни системи и т.н.), това би затруднило анализа на данни и вземането на правилни бизнес-решения. Тук е основният принос и положителен ефект от създаване и имплементиране на съвременна архитектура на данните в компанията - възможност за

⁵⁴ за допълнително информация относно концепцията Data WareHouse виж: Годоров, Р., Концепция “Склад за данни” - инструмент за повишаване на корпоративната сигурност на съвременната българска компания. - В: доклад пред научна конференция “Членството на България в ЕС: петнадесет години по-късно”. С. 2022.

съвместяване на разнообразни формати данни и тяхното съхранение в една база данни. Друг съществен принос е факта, че тези процеси могат да бъдат контролирани как точно се изпълняват, каква да бъде честотата им на изпълнение и какъв точно да бъде резултата от изпълнение им чрез сървърна среда. Тези фактори дават несравнимо предимство на организациите и мениджърите, които ги използват в битката за конкурентоспособност и корпоративно развитие.

На тази база се утвърждава и необходимостта от методология, която да обслужи нуждите на съвременната компания от анализ на данни за целите на мениджмънта. Сървърната среда е сложен низ от различни процедури, таблици, функции и др., които се комбинират в изпълнение на различни заявки. Сървърната част е тази система, която реално съхранява данните, опосредства възможността за достъп, възможността за задаване на конкретни команди за изпълнение, и възможността за администриране. В практиката съществуват разнообразие от видове решения за сървърна среда, но детайлното им разяснение е извън обхвата на настоящия доклад. Основният акцент е да бъде изведена на преден план в съзнанието на всеки мениджър и специалист, отговорен за вземане на решения концепцията, че този подход е важен елемент в управлението на данните, тяхното надеждно съхранение и не на последно място - възможност за създаване на самообучителни модели. Този тип модели се приемат като особено важни за развитието на мениджмънта и корпоративния успех в силно динамична и несигурна макро-среда.

Възниква важният и актуален въпрос за ролята на машинното обучение и изкуствен интелект в съвременното разбиране за мениджмънт и корпоративна сигурност. Характеристиките на самата бизнес среда ги превръща в основен компонент за разглеждане, изучаване и анализ от специалистите, които имат отношение към икономиката на бъдещето. Към настоящият момент е истинско предизвикателство да бъде дадена точна и пълна дефиниция, описваща напълно потенциала на посочените. Проблемът идва от факта, че в бизнеса, всеки мениджър и всеки отделен специалист използва своята собствена представа за тези процеси и инструменти. Но това е потенциален проблем, тъй като тази представа може да бъде непълна, неточна или погрешна. Обяснение на понятията и процесите и имплементирането им в цялостна методология е начин за разсейване на съмненията и погрешните интерпретации.

Традиционната методология за анализ на данни разчита на ETL процес, Data Warehouse методология, Business Intelligence инструменти за визуализиране на данните. Манипулирането на данни с помощта на сложни софтуерни решения и многофакторни алгоритми, базирани на множество операции и математически изчисления, превръща машинното обучение в едно от най-перспективните решения за създаване на прецизни модели за целите на мениджмънта. Използването на специализираните програми R или Python разширява обхвата и потенциала на “науката за данни”, статистическите изчисления, машинното обучение и други усъвършенствани възможности за прогнозен анализ. За да бъде успешно приложението на разглежданите инструменти в бизнеса, е необходимо да бъде спазена определена последователност на процесите, тъй като тяхното имплементиране е просто началото на процеса.

Използването на модел за машинно обучение в различните бизнеси с цел вземане на ефикасни и проактивни решения се случва чрез използване на Business Intelligence инструменти, които осигуряват възможност за поглед в “морето от информация”. В представената по-долу схема е направен опит за визуализиране на модел за изготвяне на прогноза относно бъдещи парични потоци, съотнесени към конкретен времеви период. От данните може да бъде установена една от типичните бизнес ситуации - когато прогностичният модел изведе прогноза за отрицателно салдо за конкретния период. Това е безценен индикатор за мениджърите да предприемат действия още сега, проактивно и навреме.

В допълнение на тази информация BI инструментите биха позволили създаването на още по-динамичен модел чрез добавяне на допълнителни параметри. Цялостният ефект би бил представяне на един бъдещ процес с високо ниво на прецизност, анализ и изследване на поведението на определен индикатор и осъществяването на симулации с конкретни интересувачи мениджмънта стойности. Най-впечатляващото на описаната методология е, че всичко това става в реално време, което е безалтернативен инструмент за повишаване на конкурентоспособността на компанията или предпазване от настъпване на негативни последици за бизнеса. Фактори, които са особено актуални в настоящата силно динамична и несигурна бизнес среда в световен мащаб.

“Примерен анализ за паричното състояние на компания”

Year	Month												Week/month				
2023	January	February	March	April	May	June	July	August	September	October	November	December	1	2	3	4	5
Increase or decrease the forecasting amount in percentage																	
	-30	-25	-20	-15	-10	-5	0	5	10	15	20	25	30	Opening start of month			
Company BG	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	Total	
Opening cash balance	468,82	12 468,82	14 096,69	10 973,12	10 380,42	10 599,18	10 357,13	10 800,41	10 827,37	11 398,38	11 493,72	11 738,97	9 490,91	8 484,04	-1 413,17	8 729,42	
Disbursed amount	800,45	1 018,09	3 954,41	2 649,43	3 274,48	3 832,12	3 102,43	2 200,64	2 976,73	4 127,90	3 829,41	2 833,96	4 314,54	2 817,42	1 764,74	74 125,72	
Paid Amount	462,21	755,50	2 752,17	1 861,26	2 338,93	2 771,17	2 195,42	1 516,10	2 046,27	2 825,85	2 658,97	1 995,56	2 942,90	2 063,05	1 315,57	52 569,57	
% ref	16.8%	23.3%	28.0%	27.5%	28.6%	27.7%	29.2%	31.1%	31.3%	31.5%	30.6%	29.6%	31.8%	26.8%	25.5%	27.9%	
Avg amount	15,13	14,54	15,21	17,20												15,48	
Received Amount	417,75	711,01	4 774,06	1 967,39	3 418,95	4 514,41	3 487,56	2 178,10	3 485,51	6 629,48	3 999,07	3 040,32	5 217,53	3 153,23	2 006,82	88 817,98	
Net Amount	114,46	470,13	3 641,03	1 268,56	2 557,69	3 529,11	2 638,71	1 543,05	2 617,28	5 421,19	2 904,23	2 247,49	3 936,03	2 454,38	1 605,84	68 858,64	
% net	78.6%	66.1%	76.3%	64.5%	74.8%	78.2%	75.7%	70.8%	75.1%	81.8%	72.6%	73.9%	75.4%	77.8%	80.0%	77.5%	
Net cash flow	347,75	-285,37	888,86	-592,70	218,76	757,95	443,29	26,95	571,01	2 595,34	245,26	251,93	993,13	391,32	290,27	16 289,07	
OPEX regular			27,31			1 000,00				2 500,00			2 000,00			8 921,36	
Bonus employees												2 500,00				2 500,00	
Total Expense			27,31			1 000,00				2 500,00		2 500,00	2 000,00			11 421,36	
Financing																	
Loan repayment to Company																10 288,53	
Closing cash balance	121,08	12 183,45	14 958,24	10 380,42	10 599,18	10 357,13	10 800,41	10 827,37	11 398,38	11 493,72	11 738,97	9 490,91	8 484,04	-1 413,17	-1 122,90	-1 122,90	

Actual part: 11, 12, 13, 14
Forecast part: 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25

Negative balance: -1 122,90

CASH FLOW MANAGEMENT

В практически план, използването на Business Intelligence инструменти, носи и много други ползи свързани със следенето на основните показатели на дадена компания, когато това е необходимо. Това позволява да бъдат изследвани отклоненията, които се отчитат между актуално състояние и съпоставката му спрямо бюджет, както и да бъдат анализирани причините и факторите за потенциалните отклонения. Това осигурява реална възможност на мениджърите да вземат целенасочени и ефикасни мерки в правилното време. С други думи, мениджър, който няма специализирано аналитично познание, би могъл да види резюмирано и интуитивно състоянието на своята компания в реално време и да реализира своите идеи.

“Примерен анализ на основните показатели на компанията”

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Трансформация на бизнеса чрез внедряване на изкуствен интелект, прогнозни модели, визуализиране на данни и интелигентен анализ в реално време е бъдещето на успешната икономика. Съвременните компании имат на разположение широк спектър от прецизни и мощни инструменти, на базата на които мениджърите биха могли да вземат обосновани решения. Ключово предимство е възможността вземаните решения да бъдат до голяма степен защитени от субективност, емоционалност и предубеденост. Също така, налице са мащабни възможности за интегрираност, мобилност, бързина, мащаб и дълбочина на анализа. Интегрирането на инструменти за интелигентен анализ на данни в ежедневните бизнес процеси, позволява на вземащите решения да извличат полезни знания от наличните данни, с цел решаване на бизнес проблеми.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Цветков, Ц., Оценяване на сигурността в процеса на управление - теоретични и методични въпроси, Съвременен инструментариум за оценяване на сигурността, ИК - УНСС, 2014) В

Цветков, Цв., Управление на инвестициите във фирмената сигурност. - В: доклад пред научно-приложна конференция “Фирмената сигурност в условията на пазарна икономика”. С., Стопанство, 2006).

Павлов, Г. и кол., Информационната сигурност в организацията (фирмата). С., УИ Стопанство, 2011)

Тодоров, Р., Концепция “Склад за данни” - инструмент за повишаване на корпоративната сигурност на съвременната българска компания. - В: доклад пред научна конференция “Членството на България в ЕС: петнадесет години по-късно”. С. 2022.)

<https://www.ibm.com/topics/api>

https://www.sas.com/en_us/insights/data-management/what-is-etl.html

ВЛИЯНИЕ НА ПРОМЕНИТЕ В ИКОНОМИЧЕСКИТЕ УСЛОВИЯ ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА ФИНАНСОВАТА ОТЧЕТНОСТ

Янка Димчева Айвазова

докторант към катедра „Счетоводство и одит“ във Висшето училище по застраховане и
финанси,
yaivazova@vuzf.bg

Резюме:

Докладът е посветен на влиянието на икономическите условия върху развитието на финансовата отчетност. В него са представени етапите, през които тя преминава и са анализирани перспективите за напредък. В резултат на това е обобщено, че технологичните процеси и дигитализацията са от основно значение при формиране на финансовата отчетност на бъдещето.

Ключови думи: финансова отчетност, оповестявания, финансови отчети.

JEL класификация: M41, G30.

Развитието на финансовата отчетност следва икономическите промени през вековете и е следствие от предизвикателствата, които те отправят към счетоводството. Стопанският прогрес оказва влияние и върху отчетността, чиято цел е да отговаря на нуждите на потребителите на финансова информация. Тази тенденция се наблюдава и днес, когато бързо променящите се икономически условия през последните десетилетия, процесите на глобализация и развитието на технологиите, водят до промени и в счетоводството, като поставят нови предизвикателства пред него, което води до промяна в неговите цели и функции. В това отношение трябва да се изследва необходимостта от развитие на финансовата отчетност, етапите през които тя преминава и функциите, които изпълнява. По този начин може да се направи преценка за бъдещите насоки на подобрения в областта.

НЕОБХОДИМОСТ ОТ РАЗВИТИЕ НА ФИНАНСОВАТА ОТЧЕТНОСТ

Развитието на счетоводството се представя като взаимосвързано и прогресивно, като в основата на големите промени и постижения в областта, са нововъзникващи обстоятелства в икономическия и обществения живот на хората. Всеки период предлага различен етап на развитие, като по този начин налага нови предизвикателства пред него. Правилното разбиране на теоретичния прогрес изисква да се вникне във взаимовръзката между счетоводните методи от една страна и социалния, и икономически контекст на времето, през което промяната е настъпила.⁵⁵

Отчетността в ранното си развитие, възниква в следствие на естествените нужди на обществото. Тя се заражда в древни времена и следва темповете на развитие на икономиката, като целта ѝ е била да задоволи нарастващата необходимост от информационни потребности и систематизиране на фактите, в резултат на развитието на търговията. Движещите сили в икономическите отношения катализират необходимостта от информационна потребност, което дава тласък и в появата на отчетността, и в следствие на счетоводството.

По-късно възниква финансовата отчетност – като следствие на нарастването на необходимостта от външна отчетна дейност на дружествата. Неимоверното развитие на финансовия капитал през XX век, води след себе си необходимостта от засилването на контрола, с цел предпазване на имуществото на акционерите. Затова се съставят финансови отчети, които представят информация за финансовото състояние и финансовите резултати на предприятията. По този начин се оценява работата на мениджмънта, проследява се рентабилността на предприятията, анализират се техните икономически показатели, което води до подобряване на качеството на информацията за инвеститорите и се дава възможност за по-ефективно разпределение на ресурсите и капитала.⁵⁶

⁵⁵ Edwards, J. A history of financial accounting, Routledge, 1989, p. 119.

⁵⁶ Вейсел, А. Фундаментални концепции и съдържание на интегрираните отчети, списание ИДЕС, бр. 01/2018.

ЕТАПИ В РАЗВИТИЕТО НА ФИНАНСОВА ОТЧЕТНОСТ И СЧЕТОВОДСТВОТО

В изследването на финансовата отчетност могат да се разграничат няколко етапа на развитие, през които тя преминава в процеса към създаване на всеобхватна световна теория, каквато се съдържа в Международните счетоводни стандарти.

L. Pacioli и V. Cotrugli поставят началото на зараждането на счетоводството като инструмент, който гарантира опазването на имуществото на собственика и помага при вземането на управленски решения⁵⁷. И двамата, макар и през различни периоди, описват начина за водене на отчетност, чрез използването на система от сметки и принципа на двойното записване за водене на търговски книги, като същевременно считат, че чрез счетоводството се създава необходимата информация за собственика, за неговото имущество и дълговете му, като по този начин му се дава възможност да взема решения.

Развитието на науката и появата на нови технологии, които позволяват по-икономично изразходване на ресурсите, оказват влияние върху разцвета на търговията и необходимостта от допълнителни капитали, които да се вложат в технологичните процеси. Това води до усъвършенстване на отчетността, чиято цел е да подsigурява разрастващите се форми на бизнеса с необходимата финансова информация. До този момент отчетността се изразява в осигуряване на информация от мениджърите към собствениците, като основно това става чрез финансовите отчети. По това време започва трансформирането на отчетността в счетоводство. Докато в началото функциите са били свързани основно със стопанисване на имуществото и показване на успехите или провалите от различните търговски начинания, то през индустриалната революция се увеличава търсенето на нови и различни форми за представяне на финансовата отчетност, и информация.

Следващият етап се отнася за създаването на счетоводната теория. Той се характеризира с промяна на формата на бизнес организациите, разделянето на управлението от собствеността, в следствие възникването на корпорациите.⁵⁸ Големината и важността на нововъзникващите икономически дейности изисква допълнителни финансови ресурси. Става невъзможно отделните индивиди да набавят необходимия капитал за развитие. Започва възникването на нови отношения – тези между мениджърите и собствениците.

⁵⁷ Barrett, M. The SEC and Accounting, In Part through the Eyes of Pacioli, 80 Notre Dame L. Rev. 837 (2004-2005).

⁵⁸ Gaffikin, M. Creating a science of accounting: accounting theory to 1970, School of accounting & finance, University of Wollongong, Working paper 8, 2005, p.4, <https://ro.uow.edu.au/accfinwp/49>.

Основната функция, която отчетността изпълнява по това време е да защитава и служи на нуждите на собствениците на капитала. С икономическото развитие, настъпва момента, в който акционерите не могат да изпълняват функциите на собственик и да посрещат увеличаващите се задължения на оперативното и финансово ниво. От този момент, тези отговорности се делегират на външни лица – мениджъри и директори, които поемат тези задължения, но с увеличаването на обема на оперативните дейности, започва да се губи информираността на акционерите. Целта на тази форма на организация на бизнеса започва да се променя и акционерите стават инструмент, чрез който се защитава материалния им интерес, но и този на всички хора, които участват в бизнес процесите.

Прогресивното развитие на бизнеса в края на XIX и началото на XX век поставя нов етап в развитието, като извежда на преден план необходимостта от стандартизиране на счетоводството. Развитието на бизнеса в една слабо регулирана среда, улеснява голямата му експанзия, като придобиването на малки фирми от големи корпорации, води до упражняването на „контрол“ върху тях. Бумът на икономически растеж през двадесетте години на XX век, води след себе си най-мощната в историята икономическа криза, която започва в САЩ, но не след дълго се разпространява и в други страни по света, основно тези в Западна Европа. Тази криза оставя трайна следа в развитието на счетоводството. Голямата рецесия в САЩ поставя на преден план въпроси, свързани с регламентирането на професията и липсата на концептуална и теоретична основа. Счетоводните практики през периода на двадесетте години са били разнородни, а някои от тях, дори подвеждащи, без никаква принципна основа за прилагането им. Процесът по разработване на счетоводни принципи продължава и през следващите десетилетия на XX век.⁵⁹

В края на седемдесетте години на XX век, започва етапът, през който във всички икономически развити страни, се разработват национални счетоводни стандарти. Променя се целта и функцията на счетоводството към предоставяне на информация за вземане на икономически решения.

⁵⁹ Gaffikin, M. Creating a science of accounting: accounting theory to 1970, School of accounting & finance, University of Wollongong, Working paper 8, 2005, p. 4, <https://ro.uow.edu.au/accfinwp/49>, p. 7.

Появата на процеса „комодитизация“⁶⁰, при който стоки и услуги се произвеждат изцяло „за пазара“, в западните общества почти всеки аспект от социалния живот започва да се свързва с този процес, който се счита за отличителен знак на глобализацията. Това намира отражение и върху счетоводството, като информацията, която предоставя, започва да се счита като „стока“. В резултат на това се раждат нови концепции, като се акцентира върху *ползвателите и ползността на информацията*. Извършената промяна във формулирането на счетоводната теория е в посока към удовлетворение на нуждите на ползвателите.⁶¹

Последният етап в разработването на теоретична основа на счетоводството, бележи своето начало в Европа, когато през 1973 г. се създава Комитет по международни счетоводни стандарти, чиято цел е да разработва и публикува международни счетоводни стандарти, които да се използват при изготвянето на финансови отчети, както и да работи в разпространението и приемането на тези стандарти в международен план.

Успоредно на процесите глобализация и хармонизация, се появява и процесът на конвергенция. Той се развива в резултат на глобализацията и нарастващата нужда на световната икономика от прилагането на общоприети счетоводни стандарти. През октомври, 2002 г. е направена важна стъпка към премахване на основните различия между Международните стандарти за финансово отчитане (МСФО) и Американските общоприети счетоводни принципи. Подписаното споразумение е известно като „Споразумението от Норуолк“.⁶² Чрез него се поставя целта да се работи към поетапно елиминиране на различията между двете отчетни рамки, като крайният стремеж е да се разработят стандарти, които осигуряват прозрачност, като подобряват международната сравнимост и качество на финансовата информация, позволявайки инвеститорите и другите участници на пазара да вземат информирани икономически решения.

Стандартите на МСФО допринасят за икономическата ефективност, като помагат на инвеститорите да идентифицират възможностите и рисковете по света, като по този начин

⁵⁷ Комодитизацията се отнася до процеса на превръщане на нещо в стока за широко потребление, като в резултат често се премахват индивидуалните, уникални характеристики и идентичността на марката на продукта, така че той да стане взаимозаменяем с други продукти от същия тип. Взаимозаменяемостта на стоките позволява конкуренция само на базата на цената, а не на различни характеристики.

⁶¹ Gaffikin, M. Creating a science of accounting: accounting theory to 1970, School of accounting & finance, University of Wollongong, Working paper 8, 2005, p.4, <https://ro.uow.edu.au/accfwp/49>, p. 15.

⁶² <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/around-the-world/mous/norwalk-agreement-2002.pdf>.

подобряват разпределението на капитала. Използването на единен, надежден счетоводен език намалява цената на капитала и разходи за отчитане за бизнеса.⁶³

Развитието на финансовото отчетност се извърша основно чрез промени в оповестяванията. До началото на XX век изискванията за оповестяване на счетоводна информация са минимални. Големите компании не желаят да разкриват подробна информация за бизнеса си, поради страх от конкуренцията, паника сред инвеститорите и др. Но повечето заинтересовани страни започват да защитават по-доброто оповестяване.

С развитието на капиталовите пазари, започва да се появява тенденцията мениджърите да обвързват своите бонуси с размера на счетоводната печалба и да използват компенсации, базирани върху собствени капиталови инструменти. Това води до нарастващи притеснения на висшето ръководство към начина на измерване и оценяване на финансовия резултат. Променя се подходът към изготвяне на счетоводна информация, с разделянето ѝ в две групи: финансова – измерват се настоящите натрупвания и на нейна база инвеститорите правят прогнози за бъдещи натрупвания; управленска – ръководството контролира текущите разходи и планира бъдещи натрупвания.⁶⁴ Увеличава се и обемът на оповестяванията.

РАЗВИТИЕ НА ФИНАНСОВАТА ОТЧЕТНОСТ ПРИ НОВИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ УСЛОВИЯ

Финансовата отчетност се развива и при новите условия. Силната експанзия на световната икономика през последните десетилетия я поставя пред нови предизвикателства. Иновациите, дигитализацията и напредъка на технологиите са в основата на промяната в изискванията.

Съществуват множество проучвания на международни организации относно бъдещото развитие на бизнеса и предизвикателствата, които той ще постави пред счетоводството. Трансформационните промени в областта на технологиите водят до бързо

⁶³ <https://www.ifrs.org>.

⁶⁴ Филипова, Ф. Проблеми при дефиниране на същността и обхвата на финансовото счетоводство. Икономическа мисъл, бр. 3:116-137. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=59384>.

въвеждане на иновациите в организациите, а това води до необходимостта от адаптиране на ролите на счетоводителите в този процес.⁶⁵

Превръщането на интелектуалния и социалния капитал в ключови фактори на производството, рефлектира върху бизнесите, които трябва да се приспособяват към променящите се условия. Тази тенденция намира отражение и върху счетоводството и финансовата отчетност, независимия финансов одит и счетоводната професия.

Развитието на информационните технологии се явява основното предизвикателство. Киберсигурността, опазването на информацията, работата с големи обеми данни е от изключително значение за начина, по който предприятията анализират бизнес информацията. Развитието на изкуствения интелект дава възможност на техническите системи да правят анализ и съответно да формулират решения. Чрез него се подобрява и способността за обработка на данни, сортиране и разпределяне на информацията.⁶⁶

Фактът, че финансовите отчети стават по-детайлни, поради големия обем от оповестявания и счетоводните практики по-сложни, поставя въпроса, дали в сегашната си форма, финансовата отчетност е адекватна и изпълнява ли целта си? За сложността на отчетите, допринася и мащаба на транснационалните бизнеси, които извършват комплексни финансови операции и имат сложен риск мениджмънт. В отговор на тези предизвикателства, търсейки варианти за улесняване е създаден проекта по дигитализация на финансовата отчетност. В тази връзка е инициативата по разработването на eXtensible Business Reporting Language (XBRL), която представлява поставянето на „етикети“ и „тагове“ (tags) към финансовите отчети. По този начин се улеснява извличането на финансова информация от отчетите по електронен път, което спестява средства и време. Потенциалът на тази стратегия се подкрепя от Американския институт на дипломираните експерт-счетоводители (American Association of Certified Public Accountants) и намира широко приложение сред големите одиторски компании.

Традиционните финансови отчети се съставят в pdf (portable digital format) файлове и информация от тях може да се извлича само ръчно. Различната структурата на

⁶⁵ Павлова, М. Преосмисляне бъдещето на счетоводната професия. Социално-икономически анализи 1:66-72., Central and Eastern Europe online library, 1/2020, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=872497>.

⁶⁶ Вейсел, А. Поглед към бъдещето на независимия финансов одит – глава пета от Юбилейно издание на ИДЕС – Независимият финансов одит в България. От началото до наши дни. Поглед към бъдещето, 2021, с. 131 – 150.

оповестяванията в отчетите затруднява потребителите, които нямат задълбочени познания. Има и проучвания, които доказват, че и потребителите с достатъчно познания в областта се затормозяват, когато трябва да анализират отчети, представени в различни формати. От друга страна, чрез поставяне на „тагове” в дигиталните отчети, се създава „интелигентна” финансова отчетност, която помага на потребителите по-лесно да разглеждат отчетите и оповестяванията в тях. С помощта на функцията „търсене” се улеснява достъпа до конкретна информация. Софтуерната обработка на този тип отчети, позволява презентиране на данните в различни формати, които да отговарят на критериите на различните ползватели, също и извършването на финансови анализи. Това може да се извърши с малко разходи, което води до висока ефективност.

Дигиталните отчети също въздействат и върху начина, по който те се използват и ролята, която счетоводителите играят в процеса по създаване им. Направените значими преценки при изготвянето на отчетите са в основата на определянето на представените данни. Информация за тези преценки, които са свързани с риска, се съдържа в оповестяванията във финансовите отчети. Цифровото финансово отчитане би подпомогнало усъвършенстването на аналитични техники и технологични решения за по-пълно разглеждане на представената финансова информация. Това помага да се оцени и чувствителността на информацията към счетоводните приблизителни оценки, и осигурява по-сложно моделиране на бъдещи резултати, като може и да се изисква допълнително разкриване на критични основни предположения. Това разбиране за използването на информацията във финансовите отчети може да предостави рамка за оценка на това какви оповестявания са необходими за в бъдеще.⁶⁷

В заключение може да се обобщи, че процесите по изграждане на научната теория на счетоводството, започват от края на XIX и началото на XX век, в следствие на промените, които настъпват в икономическата среда и обществото. Бързото развитие на мултинационалните компании и процесите на глобализация налагат потребността от създаване на международни стандарти, чрез които да се представя качествена информация. Развитието на световните капиталовите пазари, както и информационните технологии,

⁶⁷ Wells, P. The Future of Financial Reporting, www.charteredaccountantsanz.com.

поставят на дневен ред необходимостта от прозрачни и сравними финансови отчети, като за целта се намалят приложимите методи, като паралелно с това се увеличава нуждата от допълнително оповестена информация. В бъдеще най-голямо влияние върху финансовата отчетност ще оказват развитието на технологиите. Преходът към дигитализация ще направи достъпа до информация по-лесен и ефективен, като по този начин повече потребители ще се възползват от него. Финансовата отчетност трябва активно да участва в технологичните процеси, за да може максимално да се възползва от тяхното влияние.

БИБЛИОГРАФИЯ

Вейсел, А. Фундаментални концепции и съдържание на интегрираните отчети, списание ИДЕС, бр. 01/2018.

Вейсел, А. Вейсел, А. Поглед към бъдещето на независимия финансов одит – глава пета от Юбилейно издание на ИДЕС – Независимият финансов одит в България. От началото до наши дни. Поглед към бъдещето, 2021, с. 131 – 150.

Павлова, М. Преосмисляне бъдещето на счетоводната професия. Социално-икономически анализи, Central and Eastern Europe online library, 1/2020.

Филипова, Ф. Проблеми при дефиниране на същността и обхвата на финансовото счетоводство. Икономическа мисъл, бр. 3.

Barrett, M. The SEC and Accounting, In Part through the Eyes of Pacioli, 80 Notre Dame L. Rev. 837 (2004-2005).

Edwards, J. A history of financial accounting, Routledge, 1989.

Gaffikin, M. Creating a science of accounting: accounting theory to 1970, School of accounting & finance, University of Wollongong, Working paper 8, 2005.

Wells, P. The Future of Financial Reporting, www.charteredaccountantsanz.com.

<https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/around-the-world/mous/norwalk-agreement-2002.pdf>

<https://www.ifrs.org>

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF E-BANKING IN REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA

Semra Bujari

Phd.Cand.
s.bujari@eust.edu.mk

Abstract

Recently, we hear more and more about disrupting the banking tradition so that banking services can be done from home, office or wherever we are, via computer or mobile phone, without a specific schedule. Information services have become a very important subject for banking systems, causing drastic changes that require banks to adopt these services in addition to survive in this market where technology plays the main role. Nowadays, a good number of commercial banks offer various forms of internet banking, otherwise known as online banking or electronic banking (e-banking).

Using electronic banking does not mean changing the habits of using money. On the contrary, with the help of information and communication technologies, it is possible to skip the schedules, bureaucratic aspects of traditional banking, save time, faster and more efficient management of personal finances.

Electronic banking is a general term that describes the entire process of making transactions without the need to physically visit a financial institution. Electronic banking has both advantages and disadvantages. It has simplified life for some people, while for others it can seem like a complex and threatening process.

Keywords: e-banking, advantages, disadvantages, banking system.

THE IMPORTANCE OF E-BANKING

Currently, the Internet is considered the "heart" of the multi-channel structure implemented by banks and is used to constantly increase the number of bank accounts of customers.

Some of the basic services offered by e-banking are:

- Information about the balance of the account;
- Information on the last executed transactions (overview of account movements);
- Execution of utility payments (telephone costs, electricity, water, insurance);
- Transfer of funds between personal accounts;
- National and international transfers of funds;
- Repayment of the loan installment;
- Information about the working conditions of the bank;
- Changing the client's personal data. (Informatics)

While more advanced services (offered only by some banks) are:

- Opening an online deposit; And
- Loan application. (Informatics)

We will look at the importance of electronic banking for banks, customers and businesses especially banks

- Lower transaction costs - electronic transactions are cheaper;
- Reduced margin for human error - because information is transmitted electronically, there is no room for human error;
- Smaller documents - digital data reduces documents and makes handling the process easier;
- More loyal customers - As e-banking services are convenient for consumers, banks experience more loyalty from their customers.

CLIENTS

- Convenience - customer can access their account and transact from anywhere 24x7x365;
- Lower costs per transaction - since the customer does not have to visit the branch for each transaction, he saves time and money;
- No geographical barriers - in traditional banking systems, geographical distance can hinder some banking transactions. However, with e-banking, geographical barriers are reduced.

BUSINESSES

- Account View - Business owners and designated staff members can quickly access accounts using an online banking interface. This allows them to review account activity and also ensure the smooth functioning of the account;
- Better productivity - Electronic banking improves productivity. This enables the automation of regular monthly payments and a host of other functions to increase business productivity;
- Lower costs - Typically, costs in banking relationships are based on the resources used. If a particular business needs more help with wire transfers, deposits and more, then the bank charges higher fees. With online banking, these costs are minimized;
- Small errors - Electronic banking helps to reduce errors in regular banking transactions. Bad writing, wrong information, can cause mistakes that can be costly. Also, easy viewing of account activity increases the accuracy of financial transactions;
 - Reduced fraud - Electronic banking provides a digital footprint for all employees who have the right to change banking activities. Therefore, the business has better visibility into its transactions making it harder for any fraudsters to cause harm.

ADVANTAGES AND BENEFITS OF E-BANKING

The main advantages of electronic banking are:

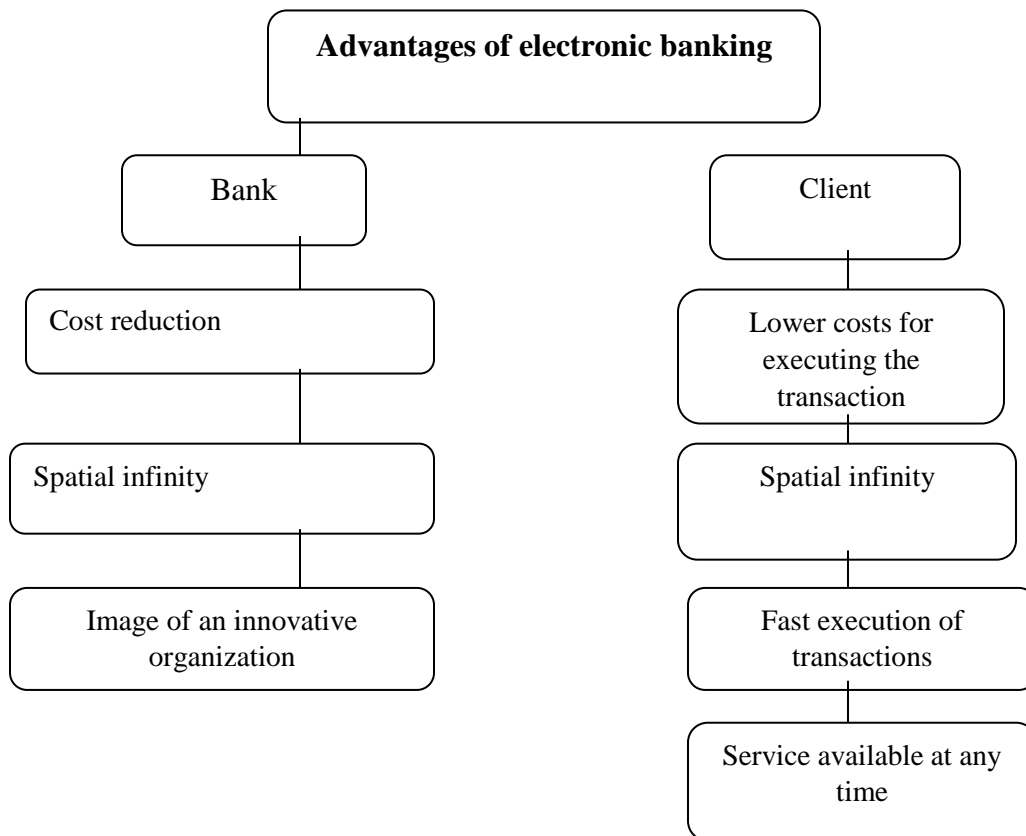
- Operating costs per unit of service are lower for banks;
- Provides convenience for customers because they are not required to go to the bank's facilities;
- There is a very low incidence of errors;
- The user can receive funds at any time from the ATM;
- Credit and debit cards allow customers to receive discounts at points of sale;
- The customer can easily transfer funds from one country to another electronically. (Mangalmay, 2017)

Internet banking fulfills many functions in the relationship between the bank and its clientele. In addition to the presentation and recognition of the banking institute, its initiatives and products, this type of service also offers other benefits such as:

- Convenience: unlike bank counters, bank websites never close, they are open 24 hours a day, 7 days a week. No need to waste time waiting in line, because banks are now just a click away;
- Anywhere: if we are far from the city or even abroad, we can immediately connect to the bank and account and take care of personal finances;
- Speed of transactions: online accounts often process and confirm bank transactions faster than ATMs;

- Efficiency: we can enter and manage all accounts, including deposits, pension funds, securities and others, all from one website;
- Effectiveness: most banks offer on their websites, sophisticated instruments, alarms or management programs to help manage all assets more efficiently.

Another advantage of internet banking is control and cost reduction. Thousands of customers can use this service simultaneously, without the help of cashiers and bank employees. In this way, administrative work is reduced, and thus the costs of paper, forms or various documents, which brings a significant increase in the bank's profit margin and, as a result, a reduction in the fees that banks apply to their customers. Such a service is of particular importance for people with disabilities, who can log into their online accounts by themselves and perform the desired operations directly from their home, without having to physically go to a bank or charge a third party to administer their personal finances. The online counter is not just another service or time saver for this category of people. It guarantees them something very important, because it gives them emancipation and restores their dignity, allowing them to act autonomously and maintain their confidentiality.

BENEFITS FOR CUSTOMERS WITH THE INTRODUCTION OF ELECTRONIC BANKING

With the introduction of electronic banking, in addition to the banks, significant benefits also appear for their customers, who use the banking services, and these are the following:

- E-banking offers more choice for customers;
- E-banking provides customers with cheaper services by allowing them to shop from many places and make quick comparisons;
- E-banking in some cases enables fast delivery of the requested information;
- Consumers can access meaningful and detailed information in seconds, instead of days and weeks.

The Internet offers banking opportunities to improve the quality of services while reducing costs. The quality of services can be improved by providing answers to customers' questions at the right time.

In recent decades we have witnessed the emergence of a new type of money, known as electronic money. This is made possible by the increasingly large and massive emergence and use of electronics, computers, in banking operations.

Instead of using cash, checks or other payment instruments, money can be deposited or purchases can be made, simply through the transmission of electronic signals. That doesn't mean the money disappears. If the money cannot be seen, held in hand, it does not mean that the money has disappeared. They just changed the form. Just like before they changed form, from full value to paper money and now money has changed form in the form of electronic signals, which are stored in the memory of computers in banks. Thus, it should be noted that electronic money, electronic banking does not mean the end of the existence of money, but it only means that the method of money transfer has changed.

COSTS AND DISADVANTAGES OF E-BANKING

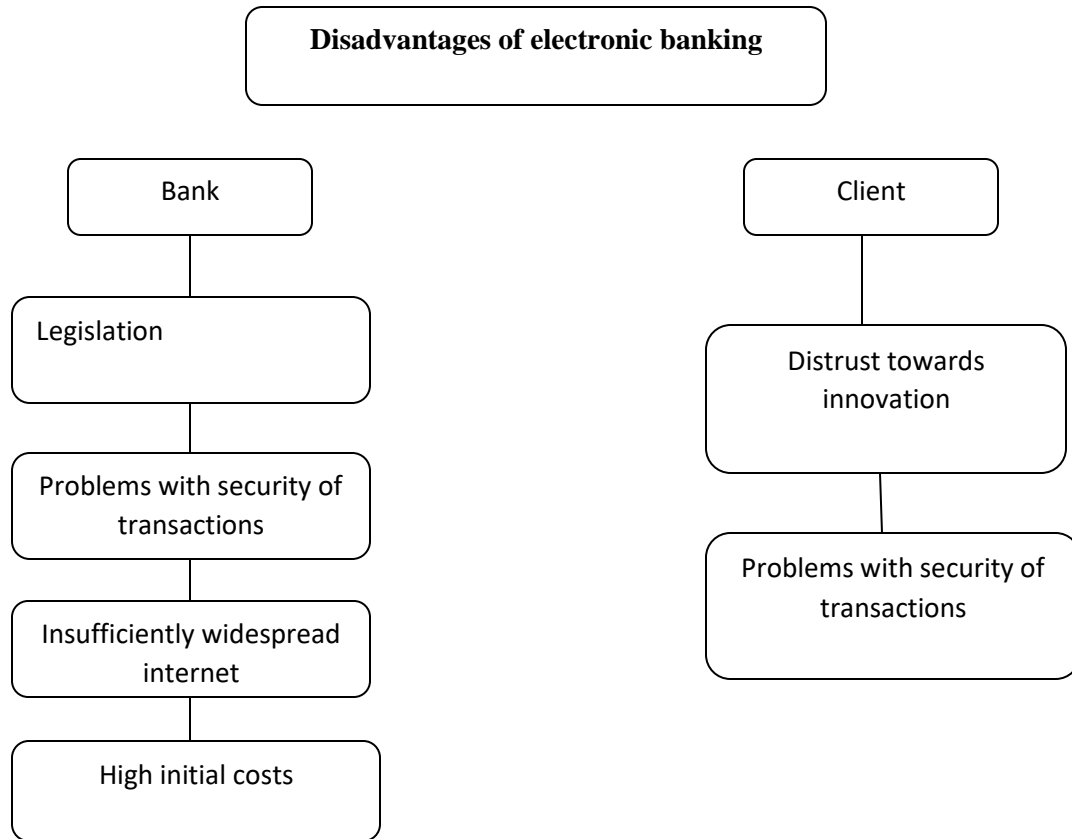
Although e-banking provides greater convenience, speed and efficiency, its adoption and use should be carefully considered. As far as the banks are concerned, choosing to go online brings them significant costs. The biggest costs are related to investments in technology. In the first place, these costs go to the purchase and installation of equipment and hardware and software systems; secondly, for reorganization of the internal structure, for employment of IT personnel, for security and for integration with the internal information system.

Unfortunately, the costs don't end there. Technology is moving very fast and to keep up with its pace, as well as to maintain and improve the quality of service delivery, there is a need for continuous updating of technology. Also, the costs of system maintenance, troubleshooting, technical assistance, and internet connectivity should also be taken into account.

As for customers, the fixed costs that they have to cover initially are those for hardware and software equipment (computer, modem and necessary programs). On the other hand, the costs of using the service include technological costs (in case of hardware or software failure), internet connection costs and depending on specific conditions for each bank, the monthly subscription fee and commissions for the banking operations performed.

In addition to the costs to be covered, there are also some disadvantages:

- The start of the service may take some time: to register in the bank's online program, we may have to appear in person at the bank, fill out a form and wait until the username and password (password) are assigned;
- Learning curve: At first, bank websites may seem complicated to navigate. It will take some time to read the various instructions and learn how the online banking service works and what it offers;
- Technical problems: if for various problems we cannot connect to the Internet, we will not be able to access the online account and perform the actions we need. Also, online banking can be slow;
- Lack of personal interaction: by choosing this channel for interaction with the bank, we do not have personal contact with bank employees and do not have their advice on good financial management;
- You cannot deposit or withdraw money: Through online banking, we cannot deposit physical money or checks into the account. We will have to go to the bank for that. Even to withdraw physical money, we will have to go to the bank teller or the nearest ATM

Disadvantages for the bank - Legislation

Electronic banking has a global character, and the legal regulation is local and differs from country to country. The legislation did not follow the rapid development of electronic banking, so in practice there are problems due to the inconsistency of the rules and the possibility of their different interpretation.

Insufficiently widespread internet

In countries where access to the Internet is low, the use of electronic banking is significantly reduced. Because of that, banks are not able to plan their operations and introduction of electronic products.

Problems with security of transactions

The usefulness of the Internet is great, but the number of abuses over the Internet is constantly increasing. Technology is constantly advancing, so if banks do not follow new trends and innovations, online operations may be at risk.

High initial costs

Electronic banking is based on modern technology, so the initial costs for the bank are high. The improvement of the necessary equipment takes place very quickly, which creates the need for constant investment in order to achieve a competitive advantage.

Disadvantages for users - Mistrust towards innovation

A greater number of people accept new products and innovations with mistrust and little interest in them, and it takes a long time for them to be widely accepted and used. The same is the case with the Internet, which was initially used by very few people, but later, after realizing the possibilities it offers, its use expanded rapidly.

Problems with security of transactions

The Internet and the electronic way of working provide a number of advantages, but users should pay special attention to their security. The lack of information from the banks or the carelessness of the users themselves when using and storing the data significantly reduce their reliability and increase the possibility of abuses.

Global shortage

Electronic banking can cause problems at the global level, the most significant of which are: the problem of taxation of profits made on the Internet, the possible destabilization of exchange rates and a negative impact on the money supply in circulation.

PAYMENT SYSTEM AND DIGITIZATION OF SERVICES

In the first post-war years, the goal was to establish banks, expand them and create trust among customers. However, with the economic development, the volume of turnover of goods and economic relations with the world, the requirements for the modernization of services and for the facilitation of the procedures of each banking transaction increase.

For one category of customers, even bank counters have become a place where a lot of time is wasted, for a simple banking transaction. This became an incentive for investment and development of the banking market, because it was the commercial banks that advanced with demands and with an increasingly advanced offer of services.

Safe and efficient payment systems are an important factor for the financial stability and economic development of a country. The primary objective of the Central Bank of the Republic of North Macedonia is to promote and maintain a stable financial system, as well as an efficient payment system. In this context, ensuring the normal functioning of payment systems is one of the main

goals and tasks of the Central Bank of the Republic of North Macedonia. The rapid technological development in the field of payment systems and instruments on a global level has also affected North Macedonia, citizens are changing their payment methods by moving away from the habits of paying in cash, towards electronic payment methods via the Internet and payment cards. Although there is no exact measurement of the relationship between cash payments and those through electronic channels, from the statistical data that NBRNM collects from commercial banks in the country, a rapid increase in payments through electronic payment methods is observed. From the latest developments in payment instruments and terminals, it is worth highlighting the beginning of the use of cards and payment terminals without physical contact (contactless) by some commercial banks in the country. Such cards and terminals will reduce transaction times at points of sale, making them more acceptable payment instruments for both citizens and merchants. Also, within the electronic payment methods, there is a constant trend of increasing payments through the e-banking service, as well as payments through debit and credit cards.

LEGISLATION FOR E-BANKING IN R. NORTH MACEDONIA PRESCRIBED BY NBRNM

The introduction and adoption of the Law on data in electronic form and electronicsignature in 2001 was an announcement that a new way of functioning of the banks in North Macedonia is on the horizon, that is, the establishment of a system for electronic operations.

Given that confidential and sensitive information is transmitted through the e-banking system, it was necessary to establish standards for banks regarding the security of their informationsystems. For this purpose, based on the Law on the National Bank of the RSM and the Law onBanks, the Council of the NBRSM on 28.2.2008 passed a Decision on the security of the bank'sinformation system. This Decision contains 33 articles grouped into 6 parts: general provisions,process for managing the security of the information system, ensuring business continuity,electronic banking, company for auxiliary services of the bank for the information system, andtransitional and final provisions. The security of the bank's information system,

according to this Decision, is defined by fulfilling the following criteria:⁶⁸

1. Confidentiality: the information system is available only to users who have authorized access to it;
2. Integrity: protection of the accuracy and completeness of the information system;
3. Availability: uninterrupted access to the information system for authorized users.

Each bank is obliged to implement a process for managing the security of the information system and risk assessment measures. It is obliged to report on the performed risk assessment at least once a year through the preparation of a special report. The basics of the risk management process are covered in the Security Policy, which every bank is obliged to introduce and apply. This policy should contain several essential elements, among which the most important are:

- Protection of personal data, depending on the valid regulations in the Republic of Moldova;
- Annual training plan for the Bank's employees and clients, for the correct use of the services that are available through the Bank's information system;
- Managing security incidents and establishing an appropriate mechanism for their identification, reporting and efficient removal of possible threats to the security of the information system;
- Defining the role of the organizational unit for information technology in the bank, which should have adequate personnel capacity and internal work procedures, in accordance with the adopted acts in the field of information system security;
- Defining an appropriate audit trail for the critical parts of the multi-level audit system, such as the operating system, databases, telecommunications equipment, in order to confirm the identity and sequence of the activities performed in the information system;
- Defining the way of managing security updates, updating new versions, changes in the parameters and codes of the applications, preparing and putting the applications into use;
- Defining the method of telecommunication connection and ensuring protection of the data that is transferred, etc.

As a separate part of this Decision, electronic banking is covered, which according to

⁶⁸Нарпдна банка на Република Северна Македонија. Пдлука за инфрмативнипт систем на банката. Службен весник на РМ бр. 31/2008

NBRSM implies the offer of banking services and products through attractive electronic communication channels, such as access to financial information, information about products and services, execution of banking transactions, etc. At the same time, NBRNM prescribes certain standards and measures that banks should fulfill and apply in order to be able to implement the system of

electronic operations. In addition to the criteria for security of the information system, banks that have introduced an electronic model of work should additionally fulfill two more criteria:

confirmation of the user's identity and irrevocability of transactions. The verification of the user's identity should be through reliable and efficient methods of confirming what he is doing in several ways: through a set of characters known only to the user, such as a password, through a device that is only owned by the user, such as an electronic card, token, etc., through some unique physical characteristic of the user, such as a fingerprint, iris, etc. At the same time, if the customer wants to make a banking transaction using electronic banking, the bank needs to obtain an identity confirmation by a combination of at least two of the above-mentioned methods.

Irrevocability of transactions implies the provision of proof of transfer for certain information or transactions by a user.

If the Bank identifies any problem or event that threatens the security of the bank's information systems or if changes have occurred in the key parts of the security management process of the information systems, it must notify the National Bank of the Republic of North Macedonia.

CONCLUSIONS

In the technologically developed world, the adoption of new innovative systems faces major obstacles such as lack of support, poor quality or poor motivation of customers to entrust their personal data to a wide virtual network. In addition, the problems of developing countries are attributed to a lack of infrastructure, capital resources or government policies to favor new technological advances.

The greatest benefit derived for banks and financial markets, and for humanity in general, is related to the use of the Internet and is due solely to the intelligence of the Information, Communication and Technology (ICT) sector, is its implementation in all those

sectors, markets and banks in the world and their digitization with mutual connection.

The role and importance of the ICT sector is at such a high level, that they have bridged the limits of the impossible, and made the Internet in their world of technology the most used service of all time until today. Its implementation in technology and making an unbreakable connection with the banks was a challenge for the ICT sector, and with that they are doing the most essential work that has been done in the banking industry until then, and thus introducing the new terms “E-bank”; and “E-banking.” From the study, it is clear that the digitization of banking services in the Republic of Macedonia is on the right track, but this field is constantly growing. For this reason, commercial banks in the country, under the supervision of the Central Bank of the Republic of North Macedonia, must continue with the application of achievements in the field of information technology, which further improve the payment system, especially in electronic form. It is clear that the introduction of e-banking significantly costs the banks. The increased expenses had a positive and negative impact on the financial operations of the banks. The study aims to investigate whether electronic banking has a positive or negative impact on the intensity and existence of services provided by institutions. After reviewing various articles regarding the adoption of e-banking, data has been collected which shows that various articles and authors believe that there are a number of important factors for the adoption of electronic banking. Among the articles, some of the factors were repeatedly mentioned by different authors, considering them as the most important factors regarding the adoption of electronic banking. These factors are Internet usability, security, quality of information, trust, quality of service, convenience and privacy. In the following years, electronic banking is slowly but surely implemented in banks and becomes an integral part in those leading institutions in the electronic world that are later called e-banks, where their daily use creates rapid progress, great competition and the expansion and introduction of new products and customer services.

The management of an electronic bank in such globalization today is really a challenge that everyone is facing and it is gaining strength every day. For success in e-banking, planning should be on the pedestal in the priorities of each bank and should be constructed in advance, with clearly defined goals, resources, budget and required time. The strategy, which is part of the management, is the key to success for the expansion of e-bank and the key success for the future of e-banking. Also, an e-marketing strategy that has become part of that unbreakable relationship with the bank,

affects e-banking and is of great and essential importance, primarily due to the security and quality of services. With the emergence of social networks, especially blogs, electronic marketing also becomes the most deserving of expansion, with the introduction of those new products and services on web pages.

LITERATURE

Jayasiri, N.K. 2008. Popularity of Electronic Banking in Sri Lanka. Proceedings of the 3rd International Research Conference on Management and Finance 2008, University of Colombo, Sri Lanka, 314-323, ISBN: 978-955-9021-797

Hosein Khanifar et al. Factors influencing the intendency of E-Banking: An integration of TAM &TPB with e-service quality, Finance Management, Elixir Fin. Mgmt. 46 (2012) 8072-8079 Information Systems (ICIIS), vol.6, pp.404409.

Cronin, Mary J. (1997). Banking and Finance on the Internet, John Wiley and Sons. ISBN 0-471-29219-2 page 41 from Banking and Finance on the Internet. Retrieved 2008-07-10.

Consoli, D. (2003, September). The evolution of retail banking services in United Kingdom: a retrospective analysis. CRIC Working Paper No 13. ISBN: 1 84052 011 6. Available at <http://129.3.20.41/eps/io/papers/0310/0310002.pdf/>

Laudon, D.P. and Laudon, J.P. (1991): Business Information System: A Problem Solving Approach, New York, HBJ, College Publishers. 21

Harold, B. & Jeff, L. (1995): „Don“t Let Technology Pass You By“, ABA Banking Journal, Box 986, Omaha, NE, p.73

Woherem, E. W. (2000): Information Technology in the Nigerian Banking Industry, Spectrum, Ibadan.

Kala, J. – Přádka, M. Elektronické bankovníctví [Electronic Banking], 1st edition, Praha, Computer Press, 2000, ISBN 80-7226-328-5

Mols, N.P. (2000), "The Internet and Services Marketing - The case of Danish retail banking", Journal of Internet Research, Vol. 10, No. 1, pp. 7-18.

Bruno-Britz, M. (2006, January 3.). Opportunity Calling: Banks finally are realizing the contact center's potential as a relationship-building resource and profit center. *Bank Systems & Technology*.

Patni, S. (2018, Shtator 16). *E-Banking: Meaning, Advantages, and Disadvantages*. Retrieved from <https://www.merchant.com/blog/e-banking-meaning-advantages-and-disadvantages/>

Toppr. (n.d.). *Banking and E-Banking*. Retrieved from <https://www.toppr.com/guides/business-studies/business-services/banking-and-e-banking/>

Akrani, G. (2011, Nëntor 2). *E-Banking - Online Banking - Advantages of the Ebanking*. Retrieved from <https://kalyan-city.blogspot.com/2011/02/e-banking-online-banking-advantages-of.html>

Chovanová, A. (2006). *Forms of electronic banking*. Retrieved from https://www.nbs.sk/_img/Documents/BIATEC/BIA

Federal Financial Institutions Examination Council. (n.d.). *E-Banking*. Retrieved from <https://ithandbook.ffiec.gov/it-booklets/e-banking.aspx>

Practical Money Skills. (2015). *Electronic Banking*. Retrieved from https://www.practicalmoneyskills.com/learn/financial_institutions/electronic_banking

Ahaduzzaman, M. (2018, Mars 8). *The concept of electronic banking - what is e-banking?* Retrieved from <https://www.bbalectures.com/the-concept-of-electronic-banking>

. Asifulla, A. Introduction to electronic banking. Educreation Publishing. India

Bojović, P. (2003). Internet bankarstvo, Beograd, Beogradska poslovna škola,

F.Sameni, K., .Jouzbarkand, M., Khodadadi, M. & Z.Khalili, S. A general view on the E-banking. (An essay)

Isac, C. & Driga, I. E – banking services – features, challenges and benefits. *Annals of the University of Petroșani, Economics* 14(1), 2014,

Kovačević, M. & Đurović, M. The Faculty of Economy and Engineering Management of the Univeristy of Business Academy in Novi Sad

Online banking report, January 2012

Shah, M. H. & Siddiqui, F. A. (2006). Organizational success factors in e-banking at the woolwich. *International Journal of Information Management*, 26, 442-456.

Cunliffe, D. (2000). Developing usable Web sites: A review and model, *Internet Research: Electronic Networking Application and Policy*, 10(4), 295-307.

Becker, S. A. (2005). Technical opinion: E-government usability for older adults. *Communications of the ACM*, 48(2), 102-104.

Hirsh, L. (2002, May 17). The Case for e-Business Outsourcing. E-Commerce Times. McDougall, P. (2007, February 13). Credit Suisse outsources to bt in deal worth \$1.1 billion. Information Week.

Drake, P., & Clarke, S. (2001). Information Security: A Technical or Human Domain? 2001 IRMA International Conference: Human-Side of IT Track, Toronto Canada.

СОЦИАЛНО – ИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ЗЕМЕДЕЛИЕТО В БЪЛГАРИЯ

гл. ас. д-р Валентин Бошкилов
ЧВУ „Колеж по Туризъм“ – Благоевград,
valiob@abv.bg

Резюме: разглеждат се някои от социално-икономическите предизвикателства пред земеделието в България на фона на проявлението на двете световни кризи-пандемията и войната.

Ключови думи: земеделие, инфлация, ОСП, нормативна уредба, кризи

УВОД

Селското стопанство е един от най-важните и традиционни отрасли в страната ни. През годините той е търпял и развитие, и промени, и упадък. Но въпреки кризите и социално – икономическите и други предизвикателства, сектора е отстоял и спомага за развитието на икономиката ни. Особено оживление в сектора се усеща след членството на страната ни в ЕС през 2007 г. и получаването на млрд. лв. европейско и национално финансиране. Спорен обаче остава въпроса за развитието му по най-добрият начин, в предвид формираните дисбаланси по отношение на структурата на земеделските стопанства и нивата европейско и национално финансиране, несправедливото разпределение на средствата между фермерите (в ЕС и на национално ниво), въздействието на социално – икономическите и други предизвикателства и кризи и различните възможности за преодоляването им.

Научна разработка проследява някои социално-икономически предизвикателства пред земеделието в България, на фона на проявлението на двете световни кризи – пандемията от COVID-19 от 2020 г. и избухналата война в Украйна в началото на 2022 г. Анализират се неблагоприятните последици от тези кризи, както и какво влияние оказват породените

социално-икономически и други предизвикателства върху земеделските стопанства и развитието на агро сектора в България.

На база проведеното научно-практическо изследване се правят някои основни изводи и препоръки за степента на развитие на земеделието в България, готовността му за прилагане на новата ОСП и превръщането му в иновативно и земеделие на бъдещето.

ИЗЛОЖЕНИЕ

През 2022 г. и 2023 г. инфлационният натиск оказва изключително неблагоприятно влияние върху текущата дейност на стопаните. Тази инфлация беше породена от негативното въздействие от COVID-19 и последиците от пандемията, както и избухналата в началото на 2022 г. война в Украйна. В резултат на тези две световни кризи шоково се повишиха основните производствени разходи за фермерите – електроенергията, горивата, торове, препарати и суровини и материали. Формира се и несигурност при доставките на суровини и материали т.е. инфлационният натиск доведе и до възникване на една продоволствена несигурност в бранша. Повишените производствени разходи, които генерират висока пазарна цена на реализация, както и несигурността с реализацията на хранителни стоки и услуги, се оказаха съществен проблем при осъществяване на земеделската дейност. Стопаните са поставени в ситуация на несигурност и нежелание да инвестират в своите стопанства, в предвид неблагоприятното влияние на инфлационния процес и някои социално-икономическите и други предизвикателства в сектора.

Инфлационният натиск доведе до формиране на поведение в земеделските оператори, при което те започнаха да инвестират в придобиването на земеделска земя като основен източник за получаване на субсидии за директно подпомагане по първи стълб или реализиране на инвестиционен проект от втори стълб на ОСП. В някои райони на страната ни земеделските земи започнаха да се предлагат на цени между 3 000 до 5 000 лв. на декар, което освен в средство за подпомагане, се превърна и в правенето на бизнес.

Родното ни производство беше оцетено и по друга линия, а именно вносът на хранителни стоки от други страни. Например, вносът на украинско зърно и слънчоглед оказа неблагоприятно влияние върху пазарните възможности, срив на цените на родното производство и възможностите за реализация на собствената продукция. По този начин складовете в България останаха пълни, а продукцията нереализирана. Като прибавим и

неблагоприятните климатични проявления по отношение на засушаването в България през лятото и есента, се очаква нереализирани количества за 2022 г. и слаби очаквания за добра реколта през 2023 г. Всичко това стресира стопаните, които въпреки положените усилия са поставени в неизгодна пазарна и социално-икономическа ситуация за възможности за производство и реализация на селскостопанска продукция за 2022/23 г.

Следващото предизвикателство пред сектора са рисковите фактори и условия на труд. Заетите в земеделието са подложени на тежки условия на труд, опасни и рискови дейности, използване на стара и амортизирана техника, работа на открито с опасни химически и други торове, препарати и материали. Тези фактори формират селското стопанство като една рискова социално – икономическа дейност. Нещо повече, селскостопанската дейност се характеризира и със сезонен, временен характер на действие. Поради тази причина заетите в сектора не са защитени за своята работа и получаване на регулярни доходи за издръжка на своите семейства. Иначе казано, освен, че агро работниците се трудят в рискови условия и фактори на труд, получават и една несигурност за своята работа и непостоянни доходи от дейността. Всичко това поставя наетите в сектора в една неравнопоставеност спрямо наетите в другите сектори, води до понижаване на техния социално-икономически имидж в обществото.

Изводът, който се налага е, че освен за подпомагането на земеделските стопанствата следва да се изгради достоен модел за социална обезпеченост на работниците, извършващи текущата им дейност.

Като резултат от неблагоприятното влияние на социалните – икономически предизвикателство и условия за работа в сектора наблюдаваме и обезлюдяване на селските райони и намаляване на човешкия ресурс за осъществяване на земеделска дейност. Все повече фермери се отказват от своята дейност (предимно малки и средни стопанства), а застаряващото население също поетапно се „изтегля“ от сектор селско стопанство и в повечето случаи свеждат своята дейност до отглеждане на една градинка и няколко животни за собствено препитание и полагане на ръчен, интензивен труд.

Другото предизвикателство, което стои за разрешаване пред земеделските стопани в България и ЕС, е изравняване на получаваното подпомагане по ОСП във всички страни-членки. Към момента това не е постигнато и тази финансова дискриминация спрямо нашите фермери неминуемо ще се отрази върху динамиката и развитието на селското ни

стопанство, вкл. и в бъдещ период от време. Факт е, че страните-членки от източната граница на общността получават по-ниски субсидии. В същото време тези източни страни са най-ощетени от последствията от войната в Украйна, в предвид близостта до военната операция, прякото отражение на последиците върху земеделската дейност и увеличаване на хранителните доставки от Украйна на селскостопански стоки и продукти за реализация на пазарите на ЕС.

На практика се получава, че поставените цели за развитието на сектора в ЕС са дефинирани еднакво за всички страни-членки, а основният финансов инструмент за постигането им, е с различен интензитет. Формирането на този дисбаланс между поставени цели и средство за реализацията им, ще затвърди модела на развитие на селското стопанство в ЕС на две скорости и задълбочаване на различията и липсата на солидарност между отделните страни-членки и земеделски производители.

Точно в тази посока беше прието и протоколно решение на заседание на МС на Република България от 08.03.2023 г. за одобрение на Декларация относно необходимостта от изравняване нивата на директните плащания в ЕС.⁶⁹ С приетата декларация нашата страна призовава за преразглеждане и ревизия на многогодишното финансово споразумение на ЕС и изравняване нивата на подпомагане на страните-членки до края на 2023 г., което да се прилага до края на програмния период – 2027 г.

Следващото предизвикателство пред земеделските оператори е промяната на законодателството (Европейско и национално), според което те следва да участват за получаване на подпомагане по Общата селскостопанска политика (ОСП) на ЕС за програмния период от 2021 до 2027 г. В тази връзка бяха проведени редица информационни срещи от представители на Министерството на земеделието и регионалните структури с фермерите в България в началото на 2023 г., с цел разясняване на новостите и спецификите при приложението на новата ОСП. Интересът към тези срещи наистина беше голям, но земеделските стопани, преработвателите и предприятия са объркани и несигурни за бъдещите административни процедури, които следва да прилагат, за да получат европейско и национално финансиране.

⁶⁹ [www.gov.bg.prestsentar](http://www.gov.bg/prestsentar), 08.03.2023 г. – Министерски съвет на Република България, пресслужба

През 2021 г. и 2022 г. фермерите кандидатстваха за подпомагане по Регламент ЕС 2020/2220 на Европейския парламент и на Съвета⁷⁰, който е преходен регламент за осъществяване/гарантиране на подпомагане по ОСП за преходните 2021 г. и 2022 г. до въвеждане на Стратегическите планове на страните членки на ЕС през 2023 г. Без съмнение приемането на Стратегическият план на България е една положителна новина и в същото време задължителна процедура, която нашата страна осъществи. Приложението на Стратегическият план носи сигурност и възможност за получаване на определени нива на подпомагане от 2023 г. до 2027 г., но този процес ще се реализира при нови условия и изисквания за кандидатстване. В България реализирането на Стратегическият план стана възможно чрез приемането на Закона за изменение и допълнение на Закона за подпомагане на земеделските производители. Същият беше обнародван в Държавен вестник, брой 102 от 23.12.2022 г.⁷¹ В тази връзка в България се предприеха мерки за приемането и на нови подзаконовни нормативни актове - национална нормативна уредба, по която да се осъществяват процедурите за кандидатстване до 2027 г. До сега приемът беше основно по Наредба № 3 от 17 февруари 2015 г. за условията и реда за прилагане на схемите за директни плащания⁷², като чл.1 от Наредбата уреждаше условията и редът за прилагане на схемите за директни плащания.

До 27 февруари 2023 г. течеше обществено обсъждане на новата Наредба № 3 от 10 март 2023 г. за условията и реда за прилагане на интервенциите под формата на директни плащания, включени в Стратегическия план, за проверките, намаления на плащанията и реда за налагане на административни санкции, като на 14.03.2023 г. Наредбата беше публикувана в Държавен вестник⁷³. До 22 март беше срокът за внасяне на мнения, становища и предложения за промени, определен от Министерството на земеделието по проект на Наредба № 4 за условията и реда за подаване на заявления за подпомагане по интервенции за подпомагане на площ и за животни. Завършването на процедурата по обществено обсъждане ще стане след отразяване на тези мнения. Наредба №4 беше

⁷⁰ Регламент ЕС 2020/2220 на Европейския парламент и на Съвета от 23 декември 2020 г. за определяне на някои преходни разпоредби във връзка с подпомагането от ЕЗФРСР и от ЕФГЗ през 2021 г. и 2022 г. и за изменение на регламенти (ЕС) № 1305/2013, (ЕС) № 1306/2013 и (ЕС) № 1307/2013 по отношение на ресурсите и на прилагането през 2021 г. и 2022 г. и Регламент (ЕС) № 1308/2013 по отношение на ресурсите и разпределението на това подпомагане за 2021 г. и 2022 г.

⁷¹ Държавен вестник, брой 102 от 23.12.2022 г.

⁷² Наредба № 3 от 17 февруари 2015 г. за условията и реда за прилагане на схемите за директни плащания

⁷³ Държавен вестник, брой 23 от 14.03.2023 г.

обнародвана в Държавен вестник на 04.04.2023 г.⁷⁴ Това означава, че кандидатстването за директно подпомагане, за кампания 2023 г., ще е възможно след публикуването на подзаконовите нормативни актове, а забавянето в приема ще бъде около 1 месец, спрямо предходните приеми и години. Нещо повече, до стартирането на новите Наредби не може да се работи в системата ИСАК и СЕУ по интервенциите от тях, тъй като предстои актуализирането на системите според приетите нови изисквания.

Забавянето скъсява срокът, за който бенефициерите следва да подадат своите заявления, а администрацията да ги обработи, и то при нови условия и за двете страни.

Чрез проекта и приемане на новата Наредба №4 за условията и реда за подаване на заявления за подпомагане по интервенции за подпомагане на площ и за животни, се цели постигането на целите и изискванията на Регламент за изпълнение (ЕС) 2022/1173 на Комисията от 31 май 2022 г.⁷⁵. Съгласно чл. 3 на Регламента се предоставя възможност на държавите-членки да изградят една надеждна и актуална система за подаване на заявления и комуникация с бенефициерите по електронен път, както и осъществяване на контрол по отношение на критериите и изискванията за допустимост и плащанията към фермерите. Тази електронна комуникация и осъществяването на контрола следва да се извършва непрекъснато и целогодишно и да бъде в помощ и на земеделските оператори и на администрацията, която осъществява този процес.

Съгласно чл. 1. от Наредба №3 от 10 март 2023 г.: (1) С тази наредба се уреждат условията и редът за прилагане на: 1. интервенциите под формата на директни плащания, включени в Стратегическия план за развитието на земеделието и селските райони на Р България за периода 2023 – 2027 г., наричан по-нататък „Стратегическия план“⁷⁶.

Друго изискване, което се налага с изменение на Закона за подпомагане на земеделските производители, е задължителната регистрация на всеки фермер в системата за електронни услуги (СЕУ) до започване на кампанията за 2023 г. т.е. до 01 март 2023 г. Основната цел на тази регистрация е поддържането на електронна комуникация между кандидатите и

⁷⁴ Държавен вестник, брой 30 от 04.04.2023 г.

⁷⁵ Регламент за изпълнение (ЕС) 2022/1173 на Комисията от 31 май 2022 г за определяне на правила за прилагането на Регламент (ЕС) 2021/2116 на Европейския парламент и на Съвета по отношение на интегрираната система за администриране и контрол в общата селскостопанска политика

⁷⁶ Наредба № 3 от 10 март 2023 г. за условията и реда за прилагане на интервенциите под формата на директни плащания, включени в Стратегическия план, за проверките, намаления на плащанията и реда за налагане на административни санкции

администрацията, но това изискване се оказва непосилно за фермерите, в предвид кратките срокове, и в следствие се даде възможност на стопаните да направят тази задължителна регистрация през следващите 2 години т.е. се даде един двугодишен гратисен период на изпълнение на тази норма.

Въведе се изискване и за подаване на заявление за подпомагане по проекта/новата Наредба чрез електронен подпис (КЕП). Ако кандидатът притежава КЕП и регистрация по СЕУ може да подаде заявлението си по електронен път, чрез СЕУ и подписано с КЕП. Но, ако не притежава КЕП за 2023 и 2024 г. може да подаде заявлението си чрез ОС „Земеделие“ т.е. и за КЕП се предвижда двугодишен гратисен период на изпълнение.

Съгласно чл. 21. (1) от Наредба № 4 от 30 март 2023 г.: За 2023 и 2024 година кандидатите могат да подадат до ДФ „Земеделие“ заявление за подпомагане по интервенциите и мерките по чл. 1 в Системата за подаване на заявления без КЕП.⁷⁷

Налага се изводът, че въвеждането на опростена процедура за кандидатстване по електронен път и поддържане на комуникация между администрацията и кандидатите не може да се реализира поради неподготвеността на земеделските оператори и кратките срокове за въвеждане на промените по новата ОСП през 2023 г., което води до промени.

В същото време пред фермерите се въведе и изпълнението на изискването за активен земеделски стопанин – съгласно промените в Закона за подпомагане на земеделските производители⁷⁸, в сила от 01.01.2023 г. и нов чл.54. За да установи дали даден земеделски стопанин е активен и ще получи подпомагане за 2023 г., Фонд „Земеделие“ ще прави служебни административни проверки на данните от годишните отчети за дейността на стопанството, които фермера следва да подаде в НСИ, както и проверка на декларираните факти и обстоятелства от годишните данъчни декларации, които следва да се подадат от стопаните към НАП, за предходната 2022 година.

Съгласно чл. 20, ал. 4 от Закона за статистиката⁷⁹, лицата по ал.1, 2 и 3 са длъжни да представят на Националния статистически институт (НСИ) годишен отчет за дейността си (ГОД), съдържащ статистически справки и счетоводни документи.

⁷⁷ Наредба № 4 от 30 март 2023 г. за условията и реда за подаване на заявления за подпомагане по интервенции за подпомагане на площ и за животни

⁷⁸ Закон за подпомагане на земеделските производители, изм. и доп. ДВ. бр.102 от 23 декември 2022 г.

⁷⁹ Закон за статистиката

Нормите на чл.20, от ал. 1 до ал.4 обхващат всички физически и юридически лица, които извършват стопанска дейност, вкл. и земеделските стопани.

Изводът, който се налага, е че промените в нормативната уредба и предвидените нови административни и други изисквания, по-скоро затрудняват стопаните, отколкото да ги улесняват и водят до промяна на сроковете за прием за 2023 г. по новата ОСП.

Следващото предизвикателство, което ще се приложи през 2023 г. и с което трябва да се сблъскат стопаните, са новите зелени екологични практики, които са разписани в Стратегическият план на България. Става на въпрос за увеличаване на изискванията за въвеждане и приложение на екологични практики в земеделските стопанства като условие за получаване на директно подпомагане от 2023 г. до 2027 г. Земеделските оператори следва да положат допълнителни усилия за подобряване на почвеното плодородие, използване на по-малко пестициди, промяна на технологията на земеделие и насочването ѝ към опазване на компонентите на заобикалящата ни природна среда. Всичко това води до формиране на едно по-устойчиво и екологично земеделие и производство на чисти хранителни продукти, но от друга страна този процес е съпроводен с административни регулации и тежест и повишава производствените разходи и пазарна цена и затруднява реализацията на екологични хранителни стоки

ОСНОВНИ ИЗВОДИ ОТ ПРОВЕДЕНОТО НАУЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

С приложението на новата ОСП в България от 2023 г. до 2027 г. се цели реализирането на един последователен, дигитален и зелен преход в земеделието, който следва да се извърши при нова Европейска и национална нормативна уредба.

Приемането на нова национална нормативна уредба изисква време и изпълнение на определени административни процедури. Формира се ситуация, при която родното земеделие е поставено пред изпълнение на нови Европейски регулаторни изисквания при забавени и удължени срокове за изпълнение в България, от което последваха и промени от първоначално разписаните параметри в националното законодателство.

Фермерите не са осведомени и все още не притежават необходимите знания за идентифициране на административните и географски данни в заявленията за подпомагане, които следва да подадат по електронен път, както и да правят промени по тях в ИСАК чрез използване на СЕУ и КЕП.

С цел осигуряване на равни възможности за кандидатстване на бенефициерите и премахването на непреодолими проблеми при електронното подаване на заявления, беше определен преходен период и правила за подаването им за 2023 г. и 2024 г., според които същите могат да се подадат освен електронно и на хартиен носител в съответните ОС „Земеделие“ в страната, при спазване на изискванията за активен земеделски стопанин.

Основният извод, който се налага е, че в по-голямата част земеделските стопани не са подготвени и обучени за внедряване на тези нови административни и технологични практики в своята текуща селскостопанска дейност, в предвид промените в нормативната уредба за новата ОСП от 2023 г. и Стратегическия план на България.

Изпълнението на зелените изисквания е един непознат и труден процес/преход за реализиране, който ще изиска време, специфични знания и умения от земеделските оператори. В същото време той ще засегне освен производителите и потребителите, защото производственото и административно оскъпяване на производството ще доведе до повишаване на цените на реализация на продуктите от зелената икономика.

Голямо предизвикателство пред икономиката в България, вкл. и пред земеделието, се оказва и несигурността в сектора, която беше породена и от политическата криза, в която изпадна страната ни в последните 2 години. Необходимо е формирането на редовно правителство и по-голяма ангажираност и помощ от държавата в сектор земеделие, с цел справяне с инфлационният натиск и оказване на реална и навременна социално - икономическа подкрепа за родното ни производство.

Въпреки, че работата на служебните правителства е предимно организиране на нови избори, се оказва, че служебните министри, вкл. и на земеделието полагат неимоверни усилия за справяне с проблемите в сектор земеделие и до голяма степен успяват, въпреки социално – икономическите предизвикателства и световните кризи.

Водещата държавна администрация, отговорна за провеждането на ОСП и подпомагането на земеделските стопани е Министерството на земеделието и нейните регионални структури в страната. Служителите са компетентни, подготвени и оказват съдействие при осигуряване на непрекъснатост и контрол в процеса на кандидатстване и отпускане на финансиране по различните европейски и национални схеми и мерки. Въпреки това и на тях им е необходимо време за запознаване с новостите в процеса.

Необходимо е поемането на повече социално – икономически ангажменти към работещите в сектор земеделие, като спазване на трудовите и социални стандарти, спазването на изискванията за здравословни и безопасни условия на труд, социална защита на работниците, които са временно и сезонно наети.

В тази насока може да се отбележи, че от членството на страната ни в ЕС през 2007 г. земеделските стопанства получават европейско подпомагане, свързано/обвързано със спазването на определени екологични и земеделски стандарти и изисквания, но не и с приложението на трудовите и социални стандарти към заетите в сектора.

Формира се нагласата, че до момента селското стопанство е важен и динамично развиващ се отрасъл от икономиката на страната ни, но е социално negliжиран. Трябва да се положат усилия за превръщането му в един устойчив социално – икономически модел на развитие, съобразен със съвременните изисквания към основния фактор за производството – човешкия фактор, вкл. и повишаване имиджа му в обществото.

Липсата на равнопоставеност между страните членки на ЕС при директно подпомагане по ОСП ще продължава да оказва неблагоприятно влияние върху развитието на сектора в България, в предвид проявлението на двете световни кризи – пандемията и войната в Украйна, както и формиране на неравни възможности за развитие на фермерите в общността, което е несправедливо и несолидарно.

Засилва се двуполюсният модел по отношение структурата на земеделските стопанства в България. Големите земеделски стопанства ще посрещнат по-лесно социално-икономическите предизвикателства и кризи, а малките и средни ферми ще изпитват затруднения, ще бъдат принудени да прекратяват дейността си или обединяват.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Агро секторът България като цяло не е готов за осъществяване на преход към модерно и иновативно развитие т.е. към земеделие на бъдещето, въпреки че това е един от основните приоритети на ЕС чрез приложението на новата ОСП, за периода 2023 – 2027 г. Внедряването на нови методи, техники и зелени практики, създаването на иновации и дигитализация в сектора трудно може да се осъществи в период на последици и действие на две световни кризи, които оказват неблагоприятно влияние върху развитието на всички сектори от икономиката, вкл. и върху земеделието. Земеделските стопани са на ръба на

оцеляването и чрез получаването на подпомагане по новата ОСП по-скоро ще си гарантират определен предвидим доход и запазване на своята жизнеспособност, отколкото внедряване на иновации и нови технологии в тази несигурна социално-икономическа обстановка и предизвикателствата, породени от нея.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Държавен вестник, брой 102 от 23.12.2022 г.
2. Държавен вестник, брой 23 от 14.03.2023 г.
3. Държавен вестник, брой 30 от 04.04.2023 г.
4. Закон за статистиката
5. Закон за подпомагане на земеделските производители, изм. и доп. ДВ. бр.102 от 23 декември 2022 г.
6. Наредба № 3 от 17 февруари 2015 г. за условията и реда за прилагане на схемите за директни плащания
7. Наредба № 3 от 10 март 2023 г., за условията и реда за прилагане на интервенциите под формата на директни плащания, включени в Стратегическия план, за проверките, намаления на плащанията и реда за налагане на административни санкции
8. Наредба № 4 от 30 март 2023 г. за условията и реда за подаване на заявления за подпомагане по интервенции за подпомагане на площ и за животни
9. Регламент за изпълнение (ЕС) 2022/1173 на Комисията от 31 май 2022 г за определяне на правила за прилагането на Регламент (ЕС) 2021/2116 на Европейския парламент и на Съвета по отношение на интегрираната система за администриране и контрол в общата селскостопанска политика
10. Регламент ЕС 2020/2220 на Европейския парламент и на Съвета от 23 декември 2020 г. за определяне на някои преходни разпоредби във връзка с подпомагането от ЕЗФРСР и от ЕФГЗ през 2021 г. и 2022 г. и за изменение на регламенти (ЕС) № 1305/2013, (ЕС) № 1306/2013 и (ЕС) № 1307/2013 по отношение на ресурсите и на прилагането през 2021 г. и 2022 г. и Регламент (ЕС) № 1308/2013 по отношение на ресурсите и разпределението на това подпомагане за 2021 г. и 2022 г.
11. www.gov.bg/prestsentar, Министерски съвет на Република България, пресслужба, 08.03.2023 г.

ЕФЕКТИВЕН ИЗБОР НА ИНВЕСТИЦИОННИ РЕШЕНИЯ: ПРИНЦИПИ И ПРАКТИКА

Георги Желязков

Докторант
ВУЗФ-София

go81@abv.bg

Резюме

Целта на настоящия доклад е да се очертаят основните принципи и някои често прилагани практики за постигане на ефективни инвестиционни решения.

Ключови думи: инвестиции, ефективност, финансов мениджмънт

JEL: G32

УВОД

Реализирането на ефективни инвестиционни решения е ключов проблем за финансовия мениджмънт. Той е свързан с идентифициране на начини за най-ефективно използване на финансовите ресурси. В тази връзка особен интерес представляват финансовите активи, които имат отношение както към дългосрочните, така и към краткосрочните решения от финансов характер.

Инвестицията, като правило, предполага отказ от текущо потребление в полза на относително по-голям доход в бъдеще. Обаче, подобна политика по своята същност е свързана с разходи и риск. Изборът между текущото и бъдещото потребление винаги е в основата на финансовите операции. Затова ще разгледаме алгоритъма за формализиране на осъзнат избор.

ИНВЕСТИЦИОНЕН АНАЛИЗ

Анализът ще се извършва в условията на свободен равновесен пазар, предполагащ разполагане на временно свободни средства чрез предоставяне на кредит или депозиране на средства в банка, а също и за получаване на финансови ресурси в необходими обеми. За опростяване на анализа се предполага, че ставките на лихвите при получаване на кредит и при разполагане на временно свободни средства са еднакви. Изходни данни на анализа са прогнозните оценки: *първо*, планираните за получаване на доходи по планови периоди (най-често години) и *второ*, лихвените ставки по кредитите, които в необходимия обем могат да бъдат предоставени или получени. Това предполага анализ на алтернативното поведение по отношение на обема от ресурси, достъпни за потребление.

Ще разгледаме тази базова задача със следния пример:

Допускаме, че инвеститорът планира да получи доход през текущата година в размер на 12 мил. лева, в следващата – 15 мил. лева. Прогнозираният лихвен процент, по който може да дават или получават в кредит пари, е примерно 10%.

Каква е възможната политика на инвеститора по отношение на потреблението на получения доход?

Възможни са няколко варианта за действие:

Първо, инвеститорът да употреби дохода в същия период, в който той е бил генериран, т.е. общата сума на употребените средства - 27 мил. лева. Това е най-простия подход, за който не е необходим анализ.

Второ, инвеститорът да се откаже от потребление (използване) на средствата в течение на първата година или в крайна сметка максимално да съкрати това потребление, предпочитайки да вложи средствата за една година в банка, с тенденцията да получи депозираната сума и съответстващата лихва, като увеличи средствата за потребление през втората година. По този начин, ако инвеститорът се откаже от потреблението през първата година, ще може да получи от вложените 12 хил. лева – $12 \times 1,1 = 13,2$ мил. лева. Общата сума на средствата, достъпни за потребление за двете години, в този случай ще бъде 28,2 мил. лева. Това е политика на икономичен инвеститор, предпочитащ в началото да се ограничи, а след това да работи в по-комфортни условия. Комфортността се изразява в разликата между втория и първия случай – 27 и 28,2 мил. лева, т.е. в разлика от 1,2 мил. лева.

Трето, инвеститорът може максимално да увеличи потреблението през първата година за сметка на намаляване на потреблението през втората година. Това може да се реализира чрез получаване на кредит от банка, който да се връща заедно с начислените лихви през втората година. Инвеститорът изхожда от условието, че максималната сума от средства, с които той ще разполага през втората година и които може да използва за разплащане с банката за получения кредит, е равна на планирания доход за втората година, т.е. 15 мил. лева. Очевидно, максимално възможния размер на кредита за инвеститора, при това условие, представлява $15 / 1,1 = 13,63$ мил. лева. Тази сума на кредита, а също и начислената лихва в размер на 1,363 мил. лева инвеститорът ще може да погаси за сметка на планирания доход през втората година от 15 мил. лева. Това е политика, предпочитаща да се получат по-комфортни условия колкото може по-бързо, макар и с известни загуби. Тук сумарното потребление е по-малко от базовото и е равно на 25,63 мил. лева ($12 + 13,63$).

Да допуснем, че инвеститорът е решил да намали своите потребности през първата година, намалявайки ги с 2 мил. лева от максимално възможните. В този случай потреблението през първата година ще бъде 10 мил. лева, а през втората – $15 + 2 \times 1,1 = 17,2$ мил. лева. Общата сума на потреблението ще бъде 27,2 мил. лева.

Да допуснем, че на инвеститора по някакви причини се е наложило да увеличи с 2 мил. лева максимално възможното потребление през първата година. В този случай е необходим банков кредит, за който ще се наложи да се разплаща от дохода през втората година. Така потреблението през първата година ще бъде 14 мил. лева, а през втората – 12,8 мил. лева ($15 - 2 \times 1,1 = 12,8$). Общата сума на потреблението ще бъде 26,8 мил. лева.

Тенденцията на възможностите за потребление зависи и от други фактори – например, появата на нови инвестиционни възможности.

Да допуснем, че в предишната ситуация с планирани годишни доходи от 12 и 15 мил. лева се е появила възможност за участие в краткосрочен инвестиционен проект. За целта е необходимо в края на текущата година да се вложат 10 мил. лева, при което гарантираният доход след година ще бъде 30%. Какви са възможните варианти?

Понеже проектът е изгоден, възниква въпросът как да се разпределят по години достъпните за разпределение ресурси.

Ако инвеститорът желае да максимизира общата сума на средствата за потребление, той напълно ще се откаже от потребление в текущата година, инвестирайки получавания от нея

доход. Неговата оптимална политика може да бъде участие в проекта с 10 мил. лева и депозирание в банка на останалата сума от 2 мил. лева при 10% годишна лихва. Максимално достъпната за потребление сума за две години ще бъде 30,2 мил. лева, формираща се от следните три компонента: *първо*, 13 мил. лева от участие в инвестиционния проект (10 x 1,3); *второ*, 2,2 мил. лева от депозита в банка (2 x 1,1); *трето*, 15 мил. лева във вид на текущ доход от втората година.

Ако инвеститорът желае да максимизира обема на потребление през текущата година, ще се откаже от потребление през следващата година. Неговата оптимална политика ще изглежда така: 12 мил. лева – текущ доход от първата година; инвестиране на 10 мил. лева в предлагания проект; 11,8 мил. лева получен кредит от банка за участие в проекта (13 / 1,1); 13,63 мил. лева получен кредит за текущ доход през следващата година (15 / 1,1); общо – 37,43 мил. лева.

Разгледаната ситуация, когато тенденцията на възможностите за потребление е определима или условна, се използва само за показване на общата идея за оптимизиране на финансовата политика в условията на капиталовите пазари. В реалността е по-разпространена ситуацията, когато лихвените проценти за получаване и за разполагане на кредити не съвпадат. Ставката при получаване на кредити винаги е по-висока от ставката за депозита на временно свободните средства.

Съществуват и други фактори, влияещи на възможностите за потребление – данъци, текущи разходи по реализацията на един или друг инвестиционен проект, цена на нова информация за възможностите на проекта и тенденциите на капиталовите пазари, неравнопоставеност на кредитори и инвеститори, различна достъпност до финансовите ресурси за различните категории инвеститори и др.

Пред инвеститора решенията от инвестиционен характер могат условно да се структурират в три блока:

първи, избор и аранжиране;

втори, оптимизиране експлоатацията на проекта;

трети, разработване на инвестиционна програма.

Условията за инвестиционна дейност винаги са различни. Най-често инвеститорът, т.е. фирмата има няколко инвестиционни възможности. В тези случаи винаги възниква проблем за избора. Като правило, се избира една от две възможни ситуации.

Първата ситуация възниква в този случай, когато достъпните за реализация проекти са алтернативни, т.е. реализацията на един от тях изключва другия.

Втората ситуация се появява тогава, когато проектите не са алтернативни, но фирмата не може да ги реализира незабавно (по редица причини). В този случай с помощта на критерии за количествена оценка проектите се аранжират по степен на предпочитанията.

Задачите в *първия блок* имат следната логика:

първо, избира се критерий за оценка;

второ, оценява се неговото значение за всеки проект;

трето, избира се проектът с максимално (минимално) значение на критерия или значение удовлетворяващо зададените от фирмата гранични негови значения.

Основната сложност при избора е в обстоятелството, че критериите са много и не са еднозначни при установяването на предпочитанията за един или друг проект. Решаваща роля в този случай има субективният фактор.⁸⁰

Същността на инвестиционните решения, свързана с *втория блок* - оптимизирането на експлоатацията на проекта, се заключава в определянето на максималния срок за използване на проекта. В рамките на този блок се решава една от две задачи. Първата задача предполага еднократна реализация на проекта в течение на определено време с последващо освобождаване на свързаните с проекта финансови ресурси и влягането им в принципно нов проект. В случая основен въпрос е кога следва да се „закрие“ проектът, т.е. да се ликвидират неговите производствени мощности. Втората задача предполага дългосрочна експлоатация на проекта с възможност за периодична замяна на основните производствени мощности. В този случай основният въпрос е изборът на момента за замяна на базовите активи.

Логиката за аналитичното обосноваване на управленско решение, свързано с продължителността на действието на проекта, е следната. След като производствените мощности по дадения инвестиционен проект са въведени в действие, т.е. налице е инвестиция IC , отнесена условно към края на нулевата година, с този проект могат да бъдат олицетворени два парични потока:⁸¹

Първи поток CF_k ($k = 1, 2, \dots, T$), наричан възвратим с последователност от редовни текущи доходи (например, ежегодни парични постъпления от реализация на продукцията в рамките

⁸⁰ Петранов, Ст., Караиванов, В. Ръководство по инвестиции. Изд. „Класика и стил“, 2011 г., София.

⁸¹ Цончев, Р. Финансови изчисления. НБУ, 2009 г.

на дадения проект). Не се пренебрегва ситуация, когато за отделни значения на k величината на CF_k е отрицателна, т.е. съществува не приход, а разход на парични средства.

Втори поток RV_k ($k = 1, 2, \dots, T$), представляващ последователни оценки за ликвидационната стойност на активите с предположение, че проектът ще бъде прекратен след изтичане на поредния базов период, а неговите производствени мощности и непарични оборотни активи ще бъдат продадени.

Предполагайки условно, че ще бъде с продължителност точно k години, може за всяко k да се формира съвкупният паричен поток, отчитащ редовните постъпления по години и ликвидационната стойност на активите за последната година и да се пресметнат значенията на чистата дисконтирана стойност на NPV . В качеството на оптимално се избира това значение на k , при което се постига максимално значение на NPV . Именно k години ще се експлоатира проекта, след което производствените мощности ще бъдат ликвидирани, а освободените средства ще се използват за други цели.

Разгледаните задачи в блока „оптимизиране експлоатацията на проекта“ имат определени сложности при реализацията. Към основните проблеми, свързани с анализа на инвестиционните проекти, се отнася оценката на обратния поток, т.е. редовните парични постъпления. Съществува и друг проблем – оценката на ликвидационната стойност на активите по години. За всеки анализатор е ясно, че перспективната оценка на ликвидационната стойност на някакъв актив по години е абсолютно субективна. Затова задачите на дадения блок не се явяват приоритетни при оценка на инвестиционните проекти.⁸² Въпреки това, логиката на тяхното формулиране и методиката за решения е целесъобразно да се знае и при необходимост да се прилага.

При *третия блок* - „разработване на инвестиционни програми“, следва да се отчита *пространствената, времевата и пространствено-времевата оптимизация*.

Всяко инвестиционно решение се съпровожда с много ограничения и допълнителни ефекти. Например, инвеститорът е ограничен в източниците за финансиране, когато вариантите за инвестиране са много, т.е. възможностите за инвестиране (за капиталовложения) надхвърлят съвкупните мощности на източниците за финансиране. Възможна е и противоположната ситуация. Могат да възникнат и задачи с взаимно свързани проекти. В

⁸² Башева, Сн., Кавалджиева, К. Бизнес оценяване, УНСС, 2016 г.

тези случаи се появява необходимостта от разработването на инвестиционна програма. В най-общ вид тази програма може да се разглежда като комбинация от заемни операции: заемна операция като собствено инвестиционно решение за влягане на собствен капитал в проект с надеждата да получи в бъдеще компенсиращи доходи. В случая след разхода на средства следва тяхното разпределение във времето като приход; заемна операция като решение за привличане на средства с последващо погасяване. Логиката е в попълването на недостатъка от собствен капитал за финансиране на инвестиционния проект.

Необходимостта от разработването на инвестиционни програми може да възникне и в случай, когато инвеститорът е в условията на редица ограничения към достъпни за реализацията на множество проекти, различаващи се по обема на инвестициите и възвръщаемостта на вложения капитал. В този случай последователността в действията на инвеститора е сходна с тази последователност при аранжирането на проектите. По-сложен вариант възниква, когато на анализ се подлагат няколко проекта, които имат пространствено-времева връзка, при което се използват възможностите на така наричаните допълващи инвестиции и финансиране. Такива са вариантите на заемни операции, които не са основни в инвестиционната програма, но позволяващи да се оптимизира основният паричен поток по програмата.

Пространствената оптимизация е свързана със следната ситуация:

общата сума на финансовите ресурси за конкретен период (например, година) е ограничена от собственика на фирмата, при което е желателно тези средства да се използват в максимално възможна степен. Неизползваният остатък от средства не се оценява. Предполага се, че те ще се използват от фирмата при средна норма на печалбата; достъпни за реализация са няколко взаимно независими инвестиционни проекта с общ обем на необходимите инвестиции, надхвърлящ наличните във фирмата ресурси; изисква се да бъде съставен инвестиционен портфейл, максимизиращ сумарния ефект от вложения капитал.

В посочените условия става въпрос за ефективното използване на наличните във фирмата свободни парични средства, като не се предполага, че оценяваните проекти могат да се пренасят за реализация в следващите години. Смята се, че обстоятелствата по отношение както към проектите, така и към източниците за тяхното финансиране в следващите години

могат да се променят достатъчно, че правят времето им подреждане в рамките на инвестиционната програма не е целесъобразно.

Препоръчителна е следната последователност в действията на инвеститора:

в качеството на базов да се избира критерият за максимизиране на сумарната „чиста дисконтирана стойност“ - NPV ;

проектът да се аранжира по намаляващия критерий „индекс на рентабилността“ – PI ;

в програмата последователно да се включват проекти с най-голямо значение на PI , докато съществуват възможности за тяхното финансиране, т.е. не е надхвърлен лимитът на източниците за финансиране;

последният проект, включен в програмата, т.е. изразходващ остатъка от източниците за финансиране, да се подлага на допълнителен анализ по отношение на обстоятелството, не е ли по-изгодно да се включи в програмата вместо този проект някои от следващите.

Времева оптимизация има място при следната ситуация:

общата сума на финансовите ресурси, достъпни за финансиране в продължение на няколко последователни години, е ограничена от собствениците в рамките на всяка година;

съществуват няколко достъпни независими инвестиционни проекта, които поради ограничеността на финансовите ресурси не могат да бъдат реализирани в планираната година едновременно, обаче в следващите години останалите проекти или техни части могат да бъдат реализирани;

съществува оптимален начин да се разпределят проектите по времеви параметър.

В основата на методиката за формирането на оптимален портфейл е заложена идеята за минимизиране на сумарните загуби, обусловени от обстоятелството, че отделни проекти се отлагат за реализацията.⁸³

Препоръчва се последователността на аналитичните процедури да бъде следната:

за всеки проект се пресмятат значенията на NPV при условие, че необходимата инвестиция се осъществява в нулевата, първата, втората и т.н. година;

⁸³ Стоянова-Чокова, Кр. Модели и методи за оптимизация и управление на портфейл с използване на времеви редове, дисертационен труд за присъждане на ОНС „доктор“ по „Информатика“ на тема: „Модели и методи за оптимизация и управление на портфейл с използване на времеви редове“.

за всеки проект се пресмятат значенията на загубите във връзка с отлагането на проекта (например, разликата между значенията на NPV при реализирането на проекта не в нулевата, а в k -та година);

пресметнатите значения се дисконтират към началото на момента на анализа;

пресмятат се значенията на индекса на възможните загуби (отношението на дисконтираните загуби към мащаба на инвестициите за проекта);

в портфейла на проектите за първостепенна реализация, т.е. удовлетворяващи ограниченията по обема на източниците за инвестиране в нулевата година, не се включват проекти с минимални значения на индекса за възможните загуби;

след окомплектоване на първия инвестиционен портфейл оценката за целесъобразността за отлаганите проекти по тази схема се повтаря за първата, втората и следващите години (отлагат се за реализиране проектите с минимални значения на индекса за възможните загуби).⁸⁴

Разгледаната методика не е лишена и от много условности. Например, предполага се неизменност на паричните потоци за проекта при отлагането му за реализация. Затова тя може да бъде реализирана само за 2-3 години, макар да няма теоретични ограничения.

Пространствено-времето оптимизация възниква в ситуации, когато инвеститорът може да обвърже във времето достъпните проекти за инвестиране и финансиране. Общата постановка на задачата се проявява в следното:

хоризонтът за планиране е T години;

на инвеститора са достъпни n независими проекти за инвестиране, всеки от който представлява паричен поток, състоящ се от едновременен разход на средства (инвестиция), сменящ се със серия от приходи $(-, +, +, +)$. Всеки има собствена ставка за инвестиране, т.е. инвестиционна доходност;

на инвеститора са достъпни m проекта за финансиране, всеки от който представлява паричен поток, състоящ се от едновременен приход на средства (привлечено финансиране), сменящ се със серия от разходи, погасяващи получените средства за проекта $(+, -, -, -)$.

Всеки има собствена ставка за кредитиране, т.е. ставка, по която се погасява полученият кредит;

⁸⁴ Вж. Bertsimas, D., & Pachamanova, D. (2008). Robust multiperiod portfolio management in the presence of transaction costs. *Computers & Operations Research*, pp. 3-17.

всеки проект за инвестиране (финансиране) е безкрайно делим и достъпен за реализация, започвайки от всяка година в хоризонта на планиране;

за всеки инвестиционен проект може да се оцени потока на ликвидационните стойности при предположение, че проектът ще бъде прекратен в k -та година;

постъпленията от всеки инвестиционен проект могат да бъдат използвани както от собствениците, така и за инвестиране в други проекти на инвестиционната програма;

необходимо е да се състави оптимална инвестиционна програма, максимизираща определена целева функция, в качеството на която могат да бъдат: *първо*, потокът от текущите плащания на собствениците при зададен размер на крайното им имущество и *второ*, крайното имущество на собствениците след завършването на инвестиционната програма при зададен поток на текущите им плащания.⁸⁵

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Следва да се отчита, че постановката и решаването на оптимални задачи към инвестиционни програми като разгледаните до момента, имат определена теоретична значимост. Една такава значимост може да се търси в реализирането на разнообразни възможности за използване на метода за линейно програмиране, тъй като предполагат много условности. По този начин задачата за съставяне на оптимални инвестиционни програми би се опростила съществено. Въпрос на избор на подход от страна на инвеститорите и финансовите мениджъри е кой метод на анализ да се приложи, за да се постигне най-ефективния резултат от инвестиционна гледна точка.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Bertsimas, D., & Pachamanova, D. (2008). Robust multiperiod portfolio management in the presence of transaction costs. *Computers & Operations Research*, pp. 3-17.
- Kahneman D., & Tversky, A. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk // *Econometrica*, Vol. 47(2), 1979, pp. 263-291
- Башева, Сн., Кавалджиева, К. Бизнес оценяване, УНСС, 2016 г.

Kahneman D., & Tversky, A. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk // *Econometrica*, Vol. 47(2), 1979, pp. 263-291

Петранов, Ст., Караиванов, В. Ръководство по инвестиции. Изд. „Класика и стил“, 2011 г., София.

Стоянова-Чокова, Кр. Модели и методи за оптимизация и управление на портфейл с използване на времеви редове, дисертационен труд за присъждане на ОНС „доктор“ по „Информатика“ на тема: „Модели и методи за оптимизация и управление на портфейл с използване на времеви редове“.

Цончев, Р. Финансови изчисления. НБУ, 2009 г.

УПРАВЛЕНИЕТО НА НЕМАТЕРИАЛНИТЕ АКТИВИ НА ОРГАНИЗАЦИИТЕ – БЪДЕЩИ ВЪЗМОЖНОСТИ И ДЪЛГОСРОЧНИ ПЕРСПЕКТИВИ

THE MANAGEMENT OF INTANGIBLE ASSETS OF ORGANIZATIONS - FUTURE OPPORTUNITIES AND LONG- TERM PERSPECTIVES

Пламен Иванов

Академична длъжност и научна степен: Доктор

Месторабота: „Flame Starter” ltd.

E-mail: p.ivanov@flame-starter.com

Резюме

Фокусът на доклада е съсредоточен върху управлението на нематериалните активи, които често са невидими и чието естество, роля и функция остават извън дискутираните управленски форми.

Ключови думи: нематериални активи, управление, интелектуална собственост, репутация, персонал

JEL: O34, L14, M54

УВОД

Константният спектър на постигането на икономически растеж и оптималното разпределение на ресурсите често оставя на по-заден план практико-приложното управление в контекста на нематериалните активи на организациите. Като една от по-дефицитните области на изследване, нематериалните активи в управлението се нуждаят от иновативни и съвременни модели, които да подобрят и усъвършенстват това управление,

да добавят допълнителна стойност, но в същото време да останат в ключовата роля на стопанските единици – повече приходи, конкурентно предимство, трайни клиентски и партньорски взаимоотношения, дългосрочни печалби. Поради тази причина фокусът тук е съсредоточен конкретно върху тази област: нематериалните активи – активи, които често са невидими и пренебрегвани и чието естество, роля и функция остават извън дискутираните управленски форми. Този доклад предлага да се подчертае степента, в която ролята на интелектуалната собственост, репутацията и персоналът също са доминиращи в управлението на организациите, а представени като взаимосвързани елементи, имат уникалността да способстват за усъвършенстване на това управление.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Какво представляват нематериалните активи и защо са важни

Още през 60-те и 70-те години на миналия век, когато футуролози говорят за постиндустриалната ера, важноста на нематериалните активи постепенно започва да бъде „част от разговора“. Тяхната роля придобива още по-голяма известност през 90-те години като концепциите за „мрежовото общество“ и „безтегловен свят“ стават „обща валута“, тъй като веригите за стойност и икономиките се глобализират, а управленските практики и бизнес процесите се подобряват.

В началото на дигиталната ера, оценката на важноста на нематериалните активи се засилва още повече. След периода на световната финансова криза от 2008 г. и десетилетие на относителна икономическа стагнация, тяхното време определено е дошло. Появата на мобилните технологиите, облачните изчисления и дигитализацията напълно реализират нематериални активи като ключова част от формулата, от която се нуждаят съвременните организации, за да доставят непропорционална възвращаемост. Вездесъщността на компютрите и данните днес ни позволяват да използваме натрупаните знания и съдържание по безброй начини. И все пак тази нова ера не се проявява в националните сметки или всъщност в корпоративния баланс и е вероятно да подценяваме силно ролята, която играят нематериалните активи за ускоряване на развитието и разпространението на икономиката на знанието.

Националната статистика и корпорациите днес широко признават едни и същи категории инвестиции като нематериални активи, вкл. интелектуална собственост,

научноизследователска и развойна дейност (НИРД), репутация, компютърен софтуер. Те обаче третираат определени елементи по различен начин. Например, репутацията се отчита като „нематериални активи“ от корпорации, но се признава като „финансов“ капитал в националните сметки, когато са създадени за първи път. НИРД систематично се признава като нематериален актив от националните сметки, но не винаги от корпорациите. Тези нюанси могат да доведат до разлики в измерването и обхвата на нематериални активи.

Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) определя нематериалния актив като „нещо, което не е физически или финансов актив, който може да бъде притежаван или контролиран за използване в търговски дейности, и чието използване или прехвърляне би било компенсирано, ако се случи в сделка между независими страни при сравними обстоятелства“⁸⁶. В този контекст правата на интелектуална собственост имат за цел да стимулират иновациите, като дават възможност на изобретателите да присвоят възвръщаемостта на своите инвестиции. Интелектуалната собственост също играе важна роля в създаването, разпространението и използването на нови знания за по-нататъшни иновации. Интелектуалната собственост на организациите като нематериален ресурс, насърчава инвестициите в нови знания, подобрени продукти/услуги и процеси. Това може да позволи на други да надграждат върху това знание, като по този начин позволяват по-нататъшен напредък, творчество и предимство. Това, от своя страна, може да помогне на индустриите да растат и процъфтяват и да насърчи създаването и развитието на пазара за идеи.

Нематериалните активи могат да помогнат за информиране и хвърляне на светлина върху решения, свързани със специфични разработки, НИРД и иновации, предприемачество и динамика на предприятията, пазарна структура, търговия и сравнително предимство, икономическо развитие и растеж. Те могат да помогнат за разкриването на важни факти за това как работят самите интелектуални системи и по този начин да допринесат за привеждането им в съответствие с икономическите нужди.

Джонатан Хаскел и Стиан Уестлейк подчертават няколко категории нематериални активи в своята книга „Капитализъм без капитал: Възходът на нематериалната икономика“, което включва лицензи, дизайн, финансови иновации и художествени оригинали,

⁸⁶ OECD (2022). 2022 IP Statistics for Decision Makers (IPSDM) conference (online). Available at: <https://www.oecd.org/sti/inno/intellectual-property-statistics-and-analysis.htm> (Retrieved: 22.03.2023).

компютъризирана информация, вкл. софтуер и бази данни, „икономически компетенции“ като реклама и марки, маркетингови проучвания, организационен капитал и обучение⁸⁷. Тази по-широка и обхватна дефиниция и анализ на нематериалните активи са по-уместни от традиционното категоризиране на ролята, която все повече играят в компании, сектори и икономики.

В този доклад използваме различни източници, като към популярните интелектуална собственост и репутация, включваме и още една категория, която е ключова за изграждането на бъдещи перспективи за растеж – персоналът на организацията. Те са разгледани поотделно, но и заедно, като силно зависими елементи на нематериалните активи, имащи способността да дадат много повече възможности за бъдеще на организациите.

Нов поглед към нематериалните активи

Въпреки че теоретичният поглед към нематериалните активи е по-задълбочен от началото на новия век, възгледи, идеи и концепции се откриват и преди това. Теорията на заинтересованите страни на Фрийман (1984) твърди, че съществуването на една стопанска единица е силно повлияно от подкрепата на заинтересованите страни за компанията⁸⁸. Силата на заинтересованите страни се разглежда като контрол върху ресурсите на организацията - колкото по-високи са авторитетът и вниманието, които компанията дава на заинтересованите страни, толкова по-значим репутационен образ се изгражда и връзката между тях е по-силна⁸⁹. Теорията на Вернерфелт (1984) за възгледите, базирани на ресурсите, се фокусира върху значителните ресурси и възможности на компанията като основа за конкурентоспособност и оперативна ефективност⁹⁰. За да постигнат конкурентно предимство, компаниите могат да използват и развиват източници на фирмен капитал, един от които е интелектуалният капитал, което означава използване на стратегически активи

⁸⁷ Haskel, J., S. Westlake (2017). *Capitalism without Capital: The Rise of the Intangible Economy*. Princeton University Press. New Jersey: United States.

⁸⁸ Dawkins, C. (2014). The principle of good faith: Toward substantive stakeholder engagement. *Journal of Business Ethics*, 121, 283-295.

⁸⁹ Lentjusenkova, O., I. Lapina (2016). The transformation of the organization's intellectual capital: From resource to capital. *Journal of Intellectual Capital*, 17(1), 610-631.

⁹⁰ Leonidou, et al. (2017). Internal drivers and performance consequences of small firm green business strategy: The moderating role of external forces. *Journal of Business Ethics*, 140, 585-606.

под формата на нематериални активи⁹¹. Това означава, че тази теория разглежда компанията като притежаваща различни активи, способности, опит и организационна култура, за да даде на компанията устойчиво конкурентно предимство.

Традиционните подходи за оценка на бизнес резултатите се основават на финансовите подходи на историческите разходи. В такъв случай има само малко количество нематериални активи включени във финансовите отчети. Записите за случилото се с разходите в миналото може да представлява полезна отправна точка при оценка на бизнес резултатите, но не с информация, която гледа по-напред, тъй като по този начин предлаганият образ на бизнес представянето е непълен. В новите икономически условия, характеризиращи се с обозначения като икономика на знанието, цифрова икономика и пр., значението на нематериалните активи нараства.

Първият фокус е върху интелектуалната собственост. Тя може „да се види“ след свързването ѝ с материалните активи под формата на добавена стойност, което повишава конкурентоспособността. Интелектуалната собственост е собствеността върху знания, патенти, лицензи, ноу-хау, приложен опит, организационна технология, взаимоотношения с клиенти и професионални умения, които повишават пазарната стойност и осигуряват конкурентоспособност и предимство. Ако една организация успее да изясни в какво се състои нейната интелектуална собственост, тя има всички предпоставки за по-добро управление, тъй като това е собственост, която може да допринесе за повишаване на доверието, мотивацията на служителите и увеличаване на гаранцията на всички участници по отношение на своите възможности и бъдеще⁹². Елементите на интелектуалната собственост трябва да бъдат внимателно подбрани, за да бъдат подходящи и значими за управление и оценка в бъдеще. Това може да означава, изискване на по-широк спектър от показатели за нематериални активи. Все още има компании, които не осъзнават нуждата от дейности в тази област. Проблемите се състоят в това, че интелектуалната собственост е много специфична област (това, което е важно за една компания, не е непременно важно за друга); трудно е да се измерят някои дейности (например, процесите на генериране на знания); динамичният характер на интелектуалната собственост се обуславя от това, че

⁹¹ Wijaya, P. Y., N. N. Suasih (2020). The effect of knowledge management on competitive advantage and business performance: A study of silver craft SMEs. *Entrepreneurial Business and Economics Review*. 8(1), 105-121.

⁹² Wang, Z., et al (2018). Intellectual capital and firm performance: The mediating role of innovation speed and quality. *The International Journal of Human Resource Management*, 32, 1222-1250.

нейните отделни компоненти са важни само когато са свързани със системата (само тогава синергичният ефект възниква и създава стойност). Независимо от това колкото по-рано една организация е в състояние да генерира добавената стойност и по този начин печалба, толкова по-висок е приносът на нематериалните активи на интелектуалната собственост към общото представяне на компанията. От друга от страна, приносът на нематериалните активи е голям особено във факта, че чрез използването им компанията може да се адаптира към промените, които се случват в околната среда: да обновява продукти, услуги и процеси; да променя поведението си по гъвкав начин⁹³.

Вторият аспект, който засягаме, е персоналът на организациите – най-ценният им ресурс. Капиталът, който всеки служител носи (неговият човешки капитал), означава резервът му от вродени и постигнати с течение на времето знания, способности, умения, талант, изобретателност. Както посочихме, интелектуалната собственост представлява институционализираното знание, притежавано от организацията: работни процедури, натоварвания, организационна структура, бази данни, ръководства и технологии, търговски марки, ноу-хау и пр. Тази собственост се развива именно чрез подбор и развитие на правилните служители или, казано по различен начин, чрез увеличаване на човешкия капитал на персонала. Този ресурс обаче е нестабилен, а за да се повишава непрекъснато тази стабилност, тя трябва да бъде свързана с компетенциите и способностите на персонала и организацията по правилен начин. Развитието на интелектуалната собственост и персонала е свързано с външни аспекти като създаване на имидж и марка; с елементи, които да направят компанията известна на много клиенти, чрез представянето ѝ като надеждна и стабилна организация⁹⁴. Наричаме тази също взаимосвързана категория „репутация“. Това усилие ще има смисъл, ако активите се трансформират успешно в например, добре проектирани клиентски бази данни. По този начин организацията получава информация за клиентите, която може да се използва от нейния персонал и представители на бизнеса, а това всъщност означава трансформация към интелектуална собственост. Тя е тясно свързана с вътрешните процеси, знанието и способностите. Например, инвестициите на организациите в информационни технологии като цяло са посветени на подобрене точно

⁹³ Wijaya, P. Y., N. N. Suasih (2020). The effect of knowledge management on competitive advantage and business performance: A study of silver craft SMEs. *Entrepreneurial Business and Economics Review*. 8(1), 105-121.

⁹⁴ Wright, P., R. Coff, T. Moliterno (2014). Strategic human capital: Crossing the great divide. *Journal of Management*, 40(1), 353-370.

в такива области. Голяма част от разходите за софтуер и подготовката (обучението) на служителите обаче няма да бъде отразена във финансовите отчети въпреки факта, че те повишават пазарната стойност на организациите.

Персоналът включва всички елементи на връзката между компанията и клиентите. Той е силно свързан с интелектуалната собственост и представлява стойността на организационната структура, процедурите, търговските марки, но и добрата воля на организацията в съзнанието на клиентите и обществеността, което го обвързва и с репутацията. Персоналът като зависим елемент на интелектуалната собственост, т.е. способността на служителите да правите нещата, които са отговорни за успеха на организацията, изглежда най-важната част от пазарната стойност на компанията. Теорията за човешкия капитал набляга на добавената стойност, с която хората допринасят за развитието на организацията. Следователно, идеята хората да се разглеждат като активи, а не като разходи още повече излиза на преден план. Все повече се вземат предвид знанията, навиците и способностите на човека като особена форма на капитал, защото тяхното развитие е времеемко и изисква материални ресурси. В същото време, разходите за здравеопазване, образование и обучение са считат за основни фактори, влияещи върху качеството и степента на изпълнение на персонала. От гледна точка на бъдещия успех и перспективи, качеството и развитието на персонала е важно, а това ефективно развитие помага на организацията да върви напред. Управлението и развитието на персонала трябва да бъде добре картографирано в компанията, за да може тя да расте успешно. Персоналът са хората в работния процес - способни да се самореализират в дейността, която извършват по тяхно собствено решение. Те са „резерв“ от човешки потенциал, способен да извършва такава систематична дейност, която води до изпълнение на поставените цели и постигнати резултати. Този потенциал е съвкупност от предразположения и предпоставки на човека, върху които се фокусира извършването на такива дейности, които позволяват на организацията да върви напред и които спомагат за повишаване на нейната конкурентоспособност. Следователно, това е компетентност на човек, който да произвежда / предлага продуктите и услугите, но също и способността да се трансформира. Получаването, развитието и трансферът на знания, както и модификацията на поведението на персонала по отношение на новите знания е типично за обучаваща се организация⁹⁵.

⁹⁵ Ibid.

Такава организация развива своите способности да реагира, да възприема и да печели от промените както във вътрешната, така и във външната среда. Терминът „учене“ означава подчертаване на знанията и компетенциите на персонала и е тясно свързан с интелектуалната собственост и нематериалните активи.

Както уточнихме, тук засягаме и още един основен нематериален актив - репутацията на организациите. Докато имиджът е незабавната представа на хората за даден образ (на организация, институция, личност, продукт), репутацията се формира с течение на времето, въз основа на това, което този образ е направил и как е действал⁹⁶. Това означава, че репутацията се развива в резултат на последователно поведение, което в крайна сметка създава доверие. Репутационния образ се гради и определя на база това, което представя като свои нагласи и вярвания, на убежденията които притежава, неразривно свързан с комуникационните процеси, които протичат в организацията. Той е динамичен портрет на субекта в съзнанието на заинтересованите страни, който се влияе най-вече от усилията за насърчаването му – следователно, той може да се променя сравнително бързо⁹⁷.

Репутацията отразява реалността, поради което трябва да бъде основана на добра комуникация между заинтересованите страни, тъй като в противен случай е опасна по отношение на доверието. Организациите управляват репутацията си именно, за да демонстрират и наложат още повече своите ключови ценности, вярвания, култура. Тя е факторът, който предпазва организациите от негативни влияния. Постигането на желаната позиция и добра репутация изисква навременно инвестиране точно в имиджа на организацията⁹⁸. Изследователи на бизнес репутацията смятат, че именно това взаимодействие може да послужи като начин за откриването на сигнали, които предшестват заплахи за сигурността на организациите⁹⁹. Важно условие е добрата репутация да бъде изградена преди тези негативни събития, тъй като по този начин ситуацията може да бъде овладяна много по-лесно, след като е настъпила¹⁰⁰.

⁹⁶ John, M., T. Balmer, S. Greyser (2003). *Revealing the Corporation: Perspectives on Identity, Image, Reputation, Corporate Branding, and Corporate-level Marketing*. Psychology Press. – p. 177.

⁹⁷ Nguyen, N., G. Leblanc (2001). *Corporate Image and Corporate Reputation in Customers' Retention Decisions in Services*. *Journal of Retailing & Consumer Services*, 8, 227- 236.

⁹⁸ Guy, G., D. Sedera, T. Chan (2008). *Re-conceptualizing Information System Success: The IS-Impact Measurement Model*. *Journal of the Association for Information Systems*, 9(7), 377-408.

⁹⁹ Fearn-Banks, K. (2007) *Crisis Communications: A Casebook Approach* (Routledge Communication Series). Third edition. Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

¹⁰⁰ Coombs, W., S. Holladay (2001). *An extended examination of the crisis situation: A fusion of the relational management and symbolic approaches*. *Journal of Public Relations Research*, 13(4), 321-340.

Взаимовръзка между управлението на интелектуална собственост, репутация и персонал за постигане на дългосрочен успех

Управлението на организациите днес се извършва в сложна конкурентна среда, а мениджърите се нуждаят от много информация и подходящ набор от поддържащи инструменти за управление и създаване на решения. Те се нуждаят от такива средства, за да могат да оценят различни аспекти, произтичащи от дейностите на организацията и нейната икономическа среда и да могат да наблюдават напредъка ѝ и постигането на поставените цели. Не е достатъчно да знаем, че компанията е успешна днес, сега, в настоящия момент, тъй като е силно необходимо да се знае дали ще бъде или има ли шанс (и какъв шанс) да бъде успешна и в бъдеще. Всъщност никой не може да осигури това, само ясен и прагматичен фокус върху интелектуалния капитал и неговото най-ефективно използване; дългосрочен поглед върху репутацията и всички нейни елементи; ясна визия върху персонала на организацията и добър план за неговото непрекъснато обучение и развитие. Това се оказват и доста слаби места в съвременните организации. Информационната ера изисква нови способности от всички – от производители, през доставчици, до крайния потребител. Важно е осъзнаването на факта, че иновациите във възприемането на значението на интелектуалната собственост, репутацията и персонала, както и тяхното развитие, са ключово значими за компаниите.

Като ги вземем заедно, те има обща нишка – инвестициите и правилното управление на интелектуалната собственост, персонала и репутацията носят доходност, нови продукти и услуги, процеси или възможности, които често са сложни за изграждане, но позволяват на организациите да създадат трайна конкурентна сила. Тези активи могат да се мащабират по-лесно от материалните активи и е по-вероятно ползите от тях да се разпространят и да показват синергии с други нематериални активи. Въпреки това отключването на тази стойност и производителност не е лесно. Нематериалните активи могат да включват много големи първоначални инвестиции, които могат да отнемат значителни разходи и време за постигане на резултати и които се възстановяват по-бавно. Освен това съществува риск, че нематериалните активи могат да бъдат копирани или откраднати от други. Две характеристики обаче правят първоначалната инвестиция полезна и ефективна. Първо, нематериалните активи могат да бъдат мащабирани (разработването на една марка с

ключова маркетингова и комуникационна стратегия отнема време и средства, но веднъж разработена, тя може да бъде репликирана навсякъде по света). Второ, нематериалните активи предлагат синергии (компании, които инвестират сериозно в развитието на персонала чрез обучения, позволява привличане и задържане на таланти, които от своя страна, осигуряват предимство).

Поради някои притеснения, особено от гледна точка на сигурността на интелектуалната собственост, персонала и репутацията, от ключово значение е тяхното добро управление. Именно комплексното разглеждане на трите елемента е съществено за това добро управление. Всяка една организация е носител на своята култура и интелект, представители на която са служителите, а репутацията е лицето на компанията навън. Самата интелектуална собственост, заедно с човешкия капитал на служителите, са повод и източник за добра репутация. Тази взаимосвързаност може да изведе организациите на съвсем друго ниво както сред клиенти, потребители и заинтересовани страни, така и по отношение на знанието, доверието, самочувствието, мотивацията, изпълнението, резултатите на служителите. Трите елемента са силно свързани - повишаването на един води до повишаването и на трите. Заедно, в точката, в която се припокриват, можем да кажем, че се намира зоната за икономическа, социална и корпоративна сигурност. Допълнителната полза и лесно измерим показател, гарант за качествено ефективно дълготрайно развитие. Трите елемента могат да се разглеждат като средство за защита, използвайки техните високи стойности, вкл. и като собственост, която следва да се защити. Макар и всеки елемент по отделно да има своята наука, съвместното им управление и развитие предоставя създаването на нови възможности, които могат да отключат значителна стойност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Инвестициите в нематериални активи и тяхното добро управление увеличава необходимостта от инфраструктура на знанието, вкл. обучение на персонала, технологии, споделеност, мрежи и пр. Тази инфраструктура отключва иновациите и промяната, които позволяват на организациите непрекъснато да предлагат на потребители и ползватели нови продукти, услуги и решения; да представят пред тях все по-положителен и конкурентноспособен репутационен образ. Нарастването на нематериалните активи не

означава, че физическата и материална инфраструктура е остаряла. Означава да разбираме, прилагаме и управляваме бъдещето на растежа и производителността комбинирайки ефективно законодателството за интелектуалната собственост, знанията и уменията на служителите и добрите взаимоотношения и обратна връзка. Днес синергиите, мащабът и конкуренцията, които осигуряват растеж, са ограничени. За всички видове бизнеси, от технологични фирми и фармацевтични компании до заведения и фитнес зали, способността за разполагане на активи, които човек не може нито да види, нито да докосне, е все повече основният източник на дългосрочен успех. Това не е просто познатата история на така наречената нова икономика, тъй като нарастващото значение на нематериалните активи играе роля в някои от големите икономически промени през последното десетилетие. Възходът на нематериалните активи е недооценената причина за явленията от икономическото неравенство до стагниращата производителност.

Необичайните характеристики на нематериалните инвестиции правят икономика, богата на нематериални активи, фундаментално различна от тази, базирана на материалните. Максималното възползване от страна на организациите от тази възможност, е осигуряването на ефективна координация и управление на ключовите нематериални активи, които могат да гарантират бъдещи перспективи за дълги времеви рамки. Ролята на нематериалните активи в нарастващата икономика на знанието е многостранна, сложна тема, която изисква вниманието не само на собственици и инвеститори, но и на ръководителите, лидерите и целия персонал на организациите.

БИБЛИОГРАФИЯ

Coombs, W., S. Holladay (2001). An extended examination of the crisis situation: A fusion of the relational management and symbolic approaches. *Journal of Public Relations Research*, 13(4), 321-340.

Dawkins, C. (2014). The principle of good faith: Toward substantive stakeholder engagement. *Journal of Business Ethics*, 121, 283-295.

Fearn-Banks, K. (2007) *Crisis Communications: A Casebook Approach* (Routledge Communication Series). Third edition. Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

Guy, G., D. Sedera, T. Chan (2008). Re-conceptualizing Information System Success: The IS-Impact Measurement Model. *Journal of the Association for Information Systems*, 9(7), 377-408.

Haskel, J., S. Westlake (2017). *Capitalism without Capital: The Rise of the Intangible Economy*. Princeton University Press. New Jersey: United States.

John, M., T. Balmer, S. Greyser (2003). *Revealing the Corporation: Perspectives on Identity, Image, Reputation, Corporate Branding, and Corporate-level Marketing*, Psychology Press.

Leonidou, et al. (2017). Internal drivers and performance consequences of small firm green business strategy: The moderating role of external forces. *Journal of Business Ethics*, 140, 585-606.

Lentjusenkova, O., I. Lapina (2016). The transformation of the organization's intellectual capital: From resource to capital. *Journal of Intellectual Capital*, 17(1), 610-631.

Nguyen, N., G. Leblanc (2001). Corporate Image and Corporate Reputation in Customers' Retention Decisions in Services. *Journal of Retailing & Consumer Services*, 8, 227- 236.

OECD (2022). 2022 IP Statistics for Decision Makers (IPSDM) conference (online). Available at: <https://www.oecd.org/sti/inno/intellectual-property-statistics-and-analysis.htm> (Retrieved: 22.03.2023).

Wang, Z., et al (2018). Intellectual capital and firm performance: The mediating role of innovation speed and quality. *The International Journal of Human Resource Management*, 32, 1222-1250.

Wijaya, P. Y., N. N. Suasih (2020). The effect of knowledge management on competitive advantage and business performance: A study of silver craft SMEs. *Entrepreneurial Business and Economics Review*. 8(1), 105-121.

Wright, P., R. Coff, T. Moliterno (2014). Strategic human capital: Crossing the great divide. *Journal of Management*, 40(1), 353-370.

**ВТОРИ ПАНЕЛ:
ЕКОЛОГИЯ И БИЗНЕС**

АМБИЦИИТЕ В РЕЦИКЛИРАНЕТО НА КРЪСТОПЪТЯ МЕЖДУ ПАЗАРА И РЕГУЛАЦИИТЕ

Антон Пейчев

Докторант

Институт за икономически изследвания, Българска академия на науките

email: anton.peychev@gmail.com

Резюме

Докладът анализира регулаторната рамка по отпадъците на ЕС с фокус върху опаковки от пластмаса и основните съображения за подобряване на нейната ефективност в икономиката на бъдещето.

Ключови думи

кръгова икономика, европейски политики по управление на отпадъци, отпадъци от опаковки, пластмаса, рециклирани суровини

JEL: Q53, Q56, Q58

УВОД

Политиката и регулаторната рамка в областта на отпадъците на ЕС са извървели дълъг път, поставяйки основите през далечната вече 1975 г. с приемането на първата директива за отпадъците¹⁰¹. Тя за пръв път поставя акцент върху необходимостта държавите-членки да предприемат мерки за насърчаване на предотвратяването и рециклирането на отпадъците и извличането на суровини¹⁰².

През последните почти десет години европейската политика и цялата законодателна рамка на съюза започна интензивен процес към поставяне на по-високи изисквания и цели по рециклиране, за да се създадат целенасочено предпоставки за преход на европейската

¹⁰¹ Директива на Съвета 75/442/ЕЕС от 15 юли 1975 относно отпадъците

¹⁰² Към настоящия момент основният законодателен акт на ЕС по управление на отпадъците е Директива 2008/98/ЕС. Нейният фундамент е йерархията на дейностите по отпадъците - предотвратяване, повторна употреба, рециклиране, изгаряне с оползотворяване на енергията и депониране като крайна мярка.

икономика към модела на кръговата икономика. В световен мащаб категорично се постави на дневен ред с висок приоритет и проблемът със замърсяването с пластмаса,¹⁰³ което доведе до приемането през 2018 г. на изцяло ново направление в политиките на ЕС¹⁰⁴, което насочи фокуса все повече към въвеждане на специфични изисквания в самото проектиране и производството на продуктите от пластмаса, от които се образуват отпадъци.

В настоящия доклад се коментира съвременната европейска регулаторна рамка по отпадъците с акцент върху новите комплексни изисквания към производството на опаковките, постиженията в областта на рециклирането и особеностите на пазара на суровини. Поставя се специален фокус върху пластмасата като дял от цялото количество образувани отпадъци от опаковки и се открояват основните съображения при необходимите инвестиции за постигане икономическа ефективност на въвежданите регулации в контекста на икономиката на бъдещето.

ЕВРОПЕЙСКО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО ПО УПРАВЛЕНИЕ НА ОТПАДЪЦИ И В ЧАСТНОСТ ОТПАДЪЦИТЕ ОТ ОПАКОВКИ

Развитието на концепцията за преход към кръгова икономика доведе до приемането през 2015 г. на първия *План за действие на ЕС за кръговата икономика*.¹⁰⁵ Той беше съпътстван със законодателния пакет „*Кръгова икономика*“, с който през 2018 г. бяха изменени и допълнени основните директиви в областта на отпадъците. Увеличаването на целта по рециклиране на битовите отпадъци до 65% и ограничаване на тяхното депониране до 10% към 2035 г. беше съчетано и с поетапно нарастване на целите по рециклиране на опаковки.¹⁰⁶

В контекста на традиционните теории за външните ефекти това поставя фокусът върху допълнителните въздействия от производствените процеси на масовите потребителски продукти и от тяхното потребление, както и върху необходимостта от засилено прилагане и промяна в ефективността на принципа на разширената отговорност на производителя. В теоретичен план той е проявление на концепцията за намаляване на външните ефекти по

¹⁰³ Available at: <https://www.oecd.org/environment/plastics/>

¹⁰⁴ Представено чрез *Европейска стратегия за пластмасите в кръговата икономика, COM/2018/028 final*

¹⁰⁵ Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A52015DC0614>

¹⁰⁶ Още през 1994 г., с Директива 94/62/ЕО, опаковките са изведени като самостоятелно регулиран поток отпадъци, при които за пръв път са поставени количествени цели по рециклиране – за цялото количество опаковки и по отделни материали (хартия и картон, пластмаса, стъкло, метал и дърво).

смисъла на Пигу, където производителят е отговорен за целия жизнен път на продукта и следва да понесе финансовата отговорност за неговото последващо събиране и третиране като отпадък, в т.ч. и за постигането на целите по рециклиране.

Крайъгълен камък в развитието на регулациите беше приемането през 2019 г. на т.нар. директива за еднократните пластмаси.¹⁰⁷ В този законодателен акт за пръв път бяха поставени конкретни забрани за пускането на пазара на определени еднократни пластмасови продукти, изцяло новото задължение за постигане на количествени цели, не по рециклиране, а по разделно събиране на конкретни видове отпадъци от пластмаса (бутилки за напитки), както и изисквания за начина, по който се произвеждат определени опаковки за напитки. Най-съществен елемент тук е поставянето на конкретна цел за влагане на определен процент на рециклирани материали в продуктите (25% през 2025 г. и 30% през 2030 г.) като стимул за взаимодействието между секторите на производството и рециклирането.¹⁰⁸ Целта на това изискване е, чрез регулаторна намеса да бъде повишено, както предлагането на рециклирани отпадъци с високо качество (в резултат на целите по разделно събиране) за производство на пластмасови бутилки, така и търсенето им от страна на производителите (посредством задължителното влагане на рециклиран материал).

Развитието на регулаторната рамка доведе до представения в края на 2022 г. проект на регламент за опаковките и отпадъците от опаковки,¹⁰⁹ чието обсъждане съобразно законодателните процедури на ЕС започна от началото на 2023 г. Тази регулация въвежда фундаментална промяна чрез обхващане на пълния жизнен цикъл на продуктите с много комплексни изисквания. Наред с целите за влагане на рециклирани суровини се преминава вече към цялостна концепция на доказване на „дизайн за рециклиране“ със специфични параметри и условия, обвързани не само с производството на опаковките, но и с ефективността на управлението на отпадъците от тях.

¹⁰⁷ Директива (ЕС) 2019/904 на Европейския парламент и на Съвета от 5 юни 2019 година относно намаляването на въздействието на определени пластмасови продукти върху околната среда

¹⁰⁸ Стратегията за пластмаса представя подробен анализ за разминаването между производствен и рециклиращ сектор по отношение на търсене и предлагане на рециклирани пластмаси.

¹⁰⁹ Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022PC0677>

ВЪНШНИТЕ ЕФЕКТИ И РЕГУЛАЦИИТЕ В КОНТЕКСТА НА ОСНОВНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ВЪПРОСИ

Функционирането на свободния пазар на производителите, които на първо място оптимизират производствените разходи, и свободата на избор на потребителите, които търсят пряка лична ползност от стоките, показваха с времето, че те не могат сами по себе си да доведат до достатъчно бърза промяна в моделите на производство към повече рециклируеми продукти и използването на вторични суровини в тях и промяна в потребителското поведение към отказ от потребление, достатъчно търсене на устойчиви продукти и намаляване на замърсяването.

Сред главните трудности в тази посока ясно беше поставен основният проблем с рециклирането: голяма част от разделно събираните отпадъци на територията на ЕС всъщност не са подходящи за рециклиране. От една страна, това се дължи на компонентния състав на продуктите и начина на производство (напр. комбинации от различни видове материали или различни видове пластмаси), от друга – това е пряк резултат от самото потребление (напр. при замърсени еднократни опаковки от храни) или от неправилно разделно събиране от домакинствата. В допълнение към това е и многообразието в системите и моделите за събиране на отпадъци в различните държави-членки и дори отделни региони, които предпоставят, както различни единични разходи на тон за извършване на съответните дейности, така и различно качество на събрания отпадък, изразяващо се в различна степен на замърсяване и наличие на т.нар. нецелеви материали в отделните партии отпадъци. Това от своя страна води до необходимостта от допълнителни операции и разходи по предварително третиране, които да гарантират необходимото качество на материала при последващото му рециклиране.

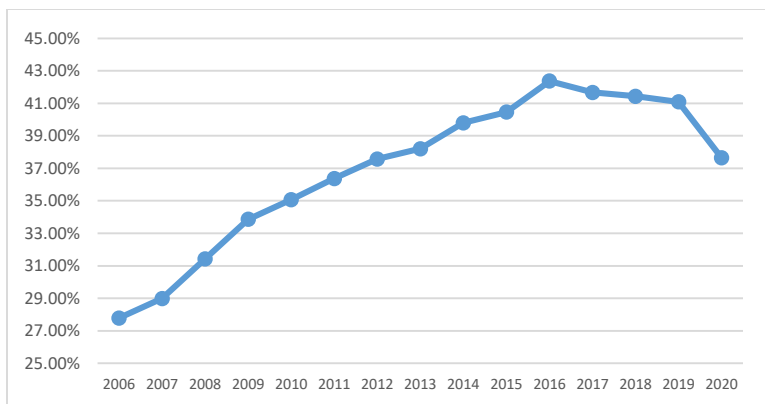
Общото в горните случаи е липсата на достатъчни по обем решения, които да преодолеят по технологичен път тези проблеми, но при пределни разходи, които гарантират печалби и възвращаемост от капиталовите инвестиции и в крайна сметка постигането на конкурентна цена за единица рециклиран отпадък, така че той да има икономически смисъл за влягане в производството.

Тук трябва да открием и един фундаментален въпрос свързан с регулациите по отпадъци – постигането на минимални задължителни количествени цели за рециклиране. Основен фокус следва да бъде дали изобщо свободният пазар и икономическата рентабилност следва

да бъдат разглеждани първостепенно или тяхното място е едва след постигане на всички цели към намаляване на външните ефекти, а в още по-широк смисъл – по отношение на благосъстоянието и устойчивото развитие. Търсенето на икономическа рентабилност изцяло на пазарни основи до момента предполага в много случаи практиката на предварително планиране на дейностите по рециклиране от страна на икономическите оператори на база на необходимите количества, които задължително трябва да бъдат събрани и преработени, за да бъдат постигнати съответните законово определени целеви проценти. Това дава отражение и в прилагането на разширената отговорност на производителите, при която постигането на целите е основният компонент на техните разходи без оглед на спецификите на самите продукти и без това да създава стимули за промяна в проектирането, производството и употребата, респективно към промяна в генерираните видове и количества отпадъци.

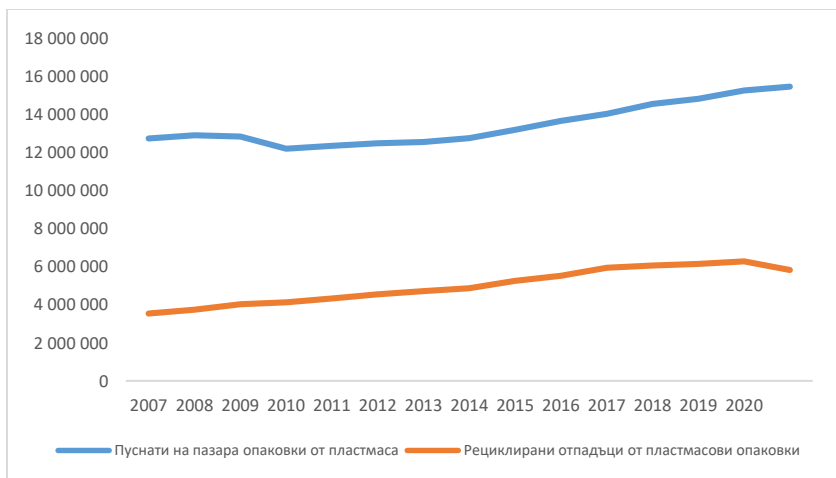
От друга страна, отново на изцяло пазарен принцип, изпълнението на минималните цели по рециклиране е функция преимуществено на флукуациите на цените на международните пазари на вторични суровини и се постига чрез преработването и реализирането на големи количества от онези материали, които имат най-висока пазарна стойност в т.ч. в дадена отчетна година. Тези наблюдения могат да бъдат илюстрирани с тенденциите при отпадъците от опаковки и в частност отпадъците от пластмасови опаковки. На фиг. 1 е представено изпълнението на целта по рециклиране на отпадъци от пластмасови опаковки в период от 15 години (2006-2020 г.) по данни на Евростат (преизчислени към днешна дата за 27 държави-членки).¹¹⁰ Видно е, че през годините се наблюдава нарастваща тенденция в изпълнението на целта общо за ЕС, но самият процент на изпълнение след 2016 г. започва да спада.

¹¹⁰ Съгласно законодателството, докладването на данни за отпадъците пред Евростат се извършва до 18 месеца след приключване на отчетната година, поради което последните налични данни са за 2020 г. Съгласно Директива 94/62/ЕО до 2025 г. целта по рециклиране на отпадъци от пластмасови опаковки, която всяка държава трябва да постига на годишна база е 22,5%.

Фиг. 1. Изпълнение на целта по рециклиране на отпадъци от пластмасови опаковки, ЕС-27, Евростат.

Същевременно данните показват нарастване в абсолютна стойност на количествата рециклирани отпадъци от пластмасови опаковки, като за разлика от тяхното процентно изражение, намаляването тук е само по отношение на 2020 г. (фиг. 2). Може да се направи обосновано предположение, че това е в резултат на мерките по време на пандемията от COVID-19. Такава тенденция се наблюдава и при общото количество на рециклираните отпадъци от опаковки от всички материали.

Фиг. 2 Пуснати на пазара и рециклирани пластмасови опаковки, ЕС-27, Евростат (тонове)

Също така нарастването на количествата рециклирани отпадъци и целенасочените регулаторни мерки не могат да бъдат разглеждани едностранно, а в контекст и с нарастването на самото потребление. Обобщените данни за БВП на ЕС показват ясна

тенденция на плавно увеличение за период от 15 години.¹¹¹ Това обуславя съответно и плавното нарастване на пуснатите на пазара опаковки (фиг. 2) като израз на потреблението на най-масовите стоки. Постигнатото ниво на рециклиране за 2020 г. е 38 %, колкото е и през 2012 г. Същевременно количествата пуснати на пазара опаковки от пластмаса през 2020 г. са 15,5 млн. тона спрямо 12,5 млн. тона през 2012 г., а въпреки по-слабият резултат спрямо предходната година, през 2020 г. са рециклирани 5,8 млн. т., спрямо 4,7 млн. т. през 2012 г.¹¹²

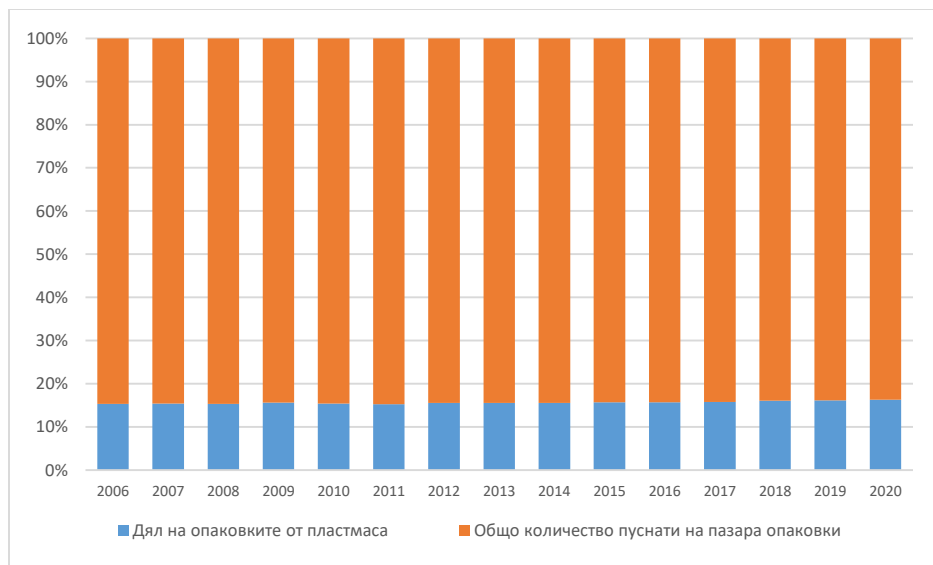
Заложената цел по рециклиране за 2025 г. след директивните изменения от 2018 г. е в размер на 50% за отпадъците от пластмасови опаковки, което ще означава необходимост от устойчиво нарастване в рамките на 12-13 % общо за ЕС за пет години. Това от своя страна е период, в който тепърва се изпълняват вече въведените нови задължения към производството на някои опаковки (задължително рециклирано съдържание в пластмасовите бутилки) и преди да влязат в сила дискутираните в момента много по-строги изисквания в проекта на регламент за опаковките и отпадъците от опаковки.

За период от 15 години се вижда, че относителният дял на пластмасовите опаковки се запазва под 20% от общото количество (фиг. 3.), което показва, че с нарастването на общото потребление (от 69 млн. т. до 80 млн. т.) съотношението между пластмасата и останалите материали се запазва почти неизменно. Същото заключение може да се направи и относно рециклираните количества, които, въпреки цялостния тренд на нарастване, запазват относителен дял в рамките на 9-12% от цялото количество на рециклираните отпадъци от опаковки¹¹³.

¹¹¹ Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220629-2>

¹¹² Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Packaging_waste_statistics#Recycling_and_recovery_targets_and_rates

¹¹³ *ibid.*

Фиг. 3. Дял на опаковките от пластмаса от общото количество пуснати на пазара, ЕС-27, Евростат

Анализът на данните по-горе неминуемо поставя въпроси за ефективността и балансираността на регулациите при пластмасите от гледна точка на общото количество на отпадъците от опаковки, както и за необходимостта и същевременно за реалния потенциал за тяхното постигане.

ТЪРСЕНЕ И ПРЕДЛАГАНЕ – СУРОВИНИ И ИНВЕСТИЦИИ

Цените на рециклираните вторични суровини варират значително в зависимост от вида пластмаса и от нейното качество. В условията на свободен пазар търсенето на рециклирани суровини е в зависимост от цените, които от своя страна са деривати на цените на петрола като суровина за производството на пластмаса във всички нейни разновидности. Като общо правило търсенето на рециклирана пластмаса се увеличава при повишаване в различните периоди на цените на първичната пластмаса.

Съществен момент от гледна точка на ефективността на ресурсите като цел на политиките е постигането на затворени цикли на производството. Оказва се, че наличното търсене на определени видове рециклирани пластмаси значително превишава предлагането. Това се отнася в най-голяма степен до пластмасите за контакт с храни, чиито цени, поради качествените им характеристики и много по-високите изисквания към тях, значително надвишават осреднените цени за рециклирана пластмаса. Това са именно материалите,

които трябва да бъдат използвани за постигане на изискванията за влягане на рециклирано съдържание в определени опаковки.

В основна степен международните пазари през годините бяха много повече дестинация за насочване на различни като качество отпадъчни суровини, отколкото източник на такива за ЕС. Интересни са данните за износа на отпадъци от пластмаса (не само от опаковки) извън ЕС за последните пет години (2017-2021 г.), както и държавите, които приемат най-големи количества – Турция, Малайзия, Виетнам и Обединеното кралство¹¹⁴. Общо за всички страни извън ЕС износът през 2021 г. възлиза на 1135 хил. тона. Трябва да се отбележи още и че отпадъците от пластмаса извън ЕС намаляват значително, но еднократно след 2017 г., от 2156 на 1593 хил. т., което се дължи на въведената от началото на 2018 г. забрана за внос на някои отпадъци в КНР, сред които са и определени отпадъци от пластмаса. Износът за Турция междуременно нараства почти пет пъти.

Вносът на пластмасови отпадъци е под 700 хил. тона средно за периода 2017-2021 г.¹¹⁵ Над 80% от тях са произход от Норвегия, Обединеното кралство и Швейцария – държави с по-висока ефективност на системите по управление на отпадъците, съответно с по-високо качество на рециклируемата суровина. По-малките обеми на вноса спрямо износа към трети страни, едновременно с относително еднаквите обеми на търгуваните отпадъци от пластмаса между държавите-членки (около 2530 хил. тона на година), поставят въпроса за продължаващата загубата на ресурси извън ЕС и едновременно с това за възможностите за изпълнение на изискванията за производство, въведени с регулациите.

Анализите и оценките на Европейската комисия за икономическите въздействия в резултат на задължителното влягане на рециклирани материали прогнозира нарастване на разходите между 270 и 500 млн. евро, в зависимост от различните нива на амбиция, които предлагат да бъдат договорени в регулациите¹¹⁶. Съществено внимание трябва да бъде обърнато и на оценките за трансфер на приходи в размер между 3 и 5 млрд. евро от производителите на полимери към рециклиращия сектор. Не на последно място се необходимите допълнителни разходи за сертифицирането и годишен одит на рециклираните суровини биха достигнали до над 120 млн. евро. Самата Европейска

¹¹⁴ Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/env_wastrdmp/default/table?lang=en

¹¹⁵ *ibid*

¹¹⁶ “Study to support the finalisation of the legal proposal and the impact assessment for the review of the Packaging and Packaging Waste Directive”, p. 45-48, DGE, European Commission

комисия отчита и значителната административна тежест по отношение на цялостното прилагане и контрол на една нова и комплексна политика, която ще изисква значителна промяна във взаимодействието между институциите в държавите-членки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Европейските регулации във все по-голяма степен се стремят да стимулират взаимодействието между производство и рециклиране, като нормативно налагат отговорите на въпросите „Какво, как и за кого да се произвежда“ и „Какво, как и за кого да се рециклира“. Цялостната регулаторна рамка е твърде комплексна и поставя множество цели, както по отношение на негативните въздействия от отпадъците, така и по отношение на ресурсната ефективност.

Сред основните въпроси, чийто отговор ще бъде търсен, е за въздействието на политиките към пластмасите в общия контекст на цялото количество опаковки и на битовите отпадъци като цяло. Ще бъде изключително важно и адекватното разполагане във времето на целите и изискванията в бъдещия регламент за опаковките, както и своевременното приемане на второстепенните актове към него, така че да не се допусне неяснота при инвестиционното планиране или нереалистично ниво на амбиция. Значителните усилия на администрациите за въвеждане на новите регулации и осъществяване на надзор на пазара от своя страна крият рискове за отклоняване на фокуса от постигането на политиките по отпадъци като цяло, като се има предвид, че цялото количество опаковки далеч не представлява дори и половината от генерираните отпадъци от европейските граждани, а нивата на депониране на битовите отпадъци от 32% за 2020 г.¹¹⁷ са все още значителни на фона на въведената цел от не повече от 10% до 2035 г.

Не трябва да се забравя и способността на икономическите оператори да формират специфични пазари на „търсене и предлагане“ на минимално изпълнение на изисквания. Значителният износ на отпадъци за рециклиране в трети страни през годините беше резултат в голяма степен именно преди всичко от необходимостта за постигане на определени проценти, формирайки своя собствена пазарна ефективност и икономическа логика.

Трудно ще бъде да се прогнозира и гарантира лидерството и ефективността на ЕС в „износа“ на политики към другите региони в света и дали усилията за запазване на суровините в

¹¹⁷ Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Waste_statistics

рамките на европейската икономика чрез множество регулации няма да доведе до загуба на конкурентоспособност и още по-голяма зависимост от международните пазари не само на първични, но вече и на вторичните суровини.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Lansink, A. (2018) *Challenging Changes – Connecting Waste Hierarchy and Circular Economy*, Nijmegen: LEA
2. Eunomia (2022) Study to support the finalisation of the legal proposal and the impact assessment for the review of the Packaging and Packaging Waste Directive, DGE, European Commission, Available at: https://environment.ec.europa.eu/publications/proposal-packaging-and-packaging-waste_en
3. Harris, S., Martin, M. and Diener, D. (2021) ‘Circularity for circularity's sake? Scoping review of assessment methods for environmental performance in the circular economy’, *Sustainable Production and Consumption*, 26, pp. 172-186, Available at: <https://doi.org/10.1016/j.spc.2020.09.018>
4. Eunomia (2022) PET MARKET IN EUROPE STATE OF PLAY 2022 PRODUCTION, COLLECTION AND RECYCLING, Plastic Recyclers Europe, Available at: <https://www.plasticsrecyclers.eu/publications/>
5. Kahlert, S. and Bening, C. (2022) ‘Why pledges alone will not get plastics recycled: Comparing recycle production and anticipated demand’, *Resources, Conservation and Recycling*, 181, Available at: <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2022.106279>
6. Larrain, M., Billen, P. and Van Passel S. (2022) ‘The effect of plastic packaging recycling policy interventions as a complement to extended producer responsibility schemes: A partial equilibrium model’, *Waste Management*, 153, pp. 355-366, Available at: <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2022.09.012>
7. Friant, M., Vermeulena, W. and Salomone, R. (2021) ‘Analysing European Union circular economy policies: words versus actions’, *Sustainable Production and Consumption*, 27, pp. 337-353, Available at: <https://doi.org/10.1016/j.spc.2020.11.001>
8. Bergh, J. (2010) ‘Externality or sustainability economics?’, *Ecological Economics*, 69 (11), pp. 2047-2052, Available at: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2010.02.009>

NATIONAL FISCAL POLICY RESPONSE TO THE GLOBAL ENERGY CRISIS IN WESTERN BALKANS COUNTRIES: THE CASE OF SERBIA AND NORTH MACEDONIA

Azemina Mashović,

Associate professor, PhD, American University of Europe–FON, Faculty of Economics Sciences, Skopje, North Macedonia

Jelena Ignjatović,

Lecturer and Assistant professor, PhD, Academy of applied studies Šabac, Unit of Agricultural Business Studies and Tourism, Šabac, Serbia and International University, Brčko District, Bosnia and Herzegovina

Jovana Kisin,

PhD Candidate, Teaching Assistant, University Educons, Faculty of Business Economics, Sremska Kamenica, Serbia
jignjatovic985@gmail.com

Abstract

Fiscal policy is a crucial stabilization policy of governments around the world and has a major role in suppressing the adverse impacts of unfolding crises. Its applicability is measured through the process of taxation and collection of public revenues to create funds for financing public expenditures. Therefore, fiscal policy implies the use of public revenues and expenditures that should be aligned with the main objectives of macroeconomic policy. Consequently, since the Western Balkans region, identical to other countries around the world, is in a period of the global energy crisis, the response of the national fiscal policy is of major importance. The subject of the paper is the analysis of the national fiscal policy response of Western Balkans countries to the global energy crisis with a focus on the Republic of Serbia and the Republic of North Macedonia. Using the available official data, the paper analyzes and compares the distribution impacts of the global energy crisis in selected Western Balkans countries in terms of public expenditure (percent

of GDP). Furthermore, a comparison of the results of the selected Western Balkans countries with the average of the Western Balkans countries and the average of the EU countries was carried out. Eventually, the paper analyzes the national fiscal policy response of the selected countries in terms of wage bills (percent of GDP), social benefits (percent of GDP), and capital expenditures (percent of GDP) during the global energy crisis with those during the COVID-19 pandemic crisis. The applied methodology consists of qualitative research techniques, such as analysis, comparative analyses, and syntheses. Based on the obtained results, the paper's contribution is reflected in the determination of the importance of timely fiscal response of national governments and taking appropriate measures to mitigate the adverse impact effectively in the forthcoming period.

Keywords: Global Energy Crisis, Public Expenditures, Western Balkans, Serbia, North Macedonia
JEL classification: H20, H72, H77.

INTRODUCTION

Triggered by Russia's invasion of Ukraine, the ongoing global energy crisis of unprecedented depth and complexity is having far-reaching implications on energy security for households, businesses, and entire economies, prompting short-term responses from governments. This is a global crisis, but Europe is the main theatre in which it is playing out, and natural gas is the focal point¹¹⁸. The world was faced with different energy crises in the past, for example, the oil shocks in the 1970s, but the solutions were relatively easy - reduce dependence on oil imports. Then, as now, there were strong geopolitical drivers for the rise in prices, which led to high inflation and economic damage. Same as today, the crises brought to the surface some weaknesses and reliance on the energy system. Besides some of the same features, today's global energy crisis is broader and more complex because it has multiple dimensions: natural gas, oil, coal, electricity, food security and climate. Besides this mix, price and economic pressures on the number of people without access to modern energy are rising for the first time in a decade¹¹⁹. The specifics and depth of this crisis are reflected in the other two important characteristics. Firstly, is the fact that this crisis came during the global COVID-19 pandemic, and that is just accelerated existing vulnerabilities that already weakened the global economy. Today's crisis is also reflected in the

¹¹⁸ [International Energy Agency – IEA \(2022\) World Energy Outlook 2022, Paris, France](#)

¹¹⁹ Ibid.

ongoing global cost-of-living crises that have been felt more deeply and widely across the world, which is rapidly constraining household budgets. As food and energy prices rise, incomes at home fall¹²⁰.

Rising energy prices, availability, and affordability of energy have a high level of impact on the economy, especially in many developing countries, such as countries of the Western Balkan region. The economic policy in Serbia was created based on economic crises that have alternated in the last period. The exit from the pandemic crisis was aimed at economic growth and development¹²¹ and strengthening of fiscal policy, while the emergence of the crisis in Ukraine intensified the risks that changed economic policy and the international environment. The Ukrainian crisis led to an additional increase in the prices of energy, primary agricultural products, and metals, which are close to the historical maximum. Despite that, Serbia secured enough electricity, gas, and energy sources, while fiscal policy played one of the key roles. Slowing economic growth, rising inflation, and tightening conditions for financing the deficit are the problems of the Serbian economy.

Fiscal policy is under conditions of constant challenges, due to disruptions in the energy sector that resulted in the growth of costs for the economy and the population. Identical to Serbia, North Macedonia also faces the same situation related to the crises. With limited fiscal space, increased public debt, reduced economic growth, record inflation, and increased financial costs as a result of the pandemic crisis and the current energy crisis, North Macedonia is facing major challenges in remediating and overcoming the consequences of the crises.

The subject of the paper is the analysis of the national fiscal policy response of Western Balkans countries to the global energy crisis with a focus on the Republic of Serbia and the Republic of North Macedonia. The work consists of three parts. The first part of the paper analyzes fiscal policy response to the global energy crisis in the countries of the Western Balkans. The second part of the paper is based on the response of Serbia's fiscal policy to the global energy crisis, while the third part of the paper is based on North Macedonia's response to the energy sector crisis. Finally, the concluding considerations of the author are given.

¹²⁰ [United Nation \(2022\). Global impact of war in Ukraine: Energy crisis, UN Global crisis response group on food, energy and finance, brief no. 3, 2022.](#)

¹²¹ Kisin J., Ignjatovic J., Mashovic A. (2022), *Economic aspects of Smart City development*, 9th International scientific conference on climate change, economic development, environment and people (CCEDEP), University of Shkoder, Shkoder.

FISCAL POLICY RESPONSE TO THE GLOBAL ENERGY CRISIS IN WESTERN BALKANS COUNTRIES

Russia's invasion of Ukraine has created a quick and profound effect on global energy markets, permanently reshaping the energy world and reorientation of energy policy in Europe. Price volatility, supply shortages, security issues, and economic uncertainty have contributed to what the International Energy Agency (IEA) is calling "the first truly global energy crisis, with impacts that will be felt for years to come"¹²². Each of the EU countries had implemented multiple measures that are classified into seven types of responses to amortize the negative effects of the energy crisis. Policies that have been adopted by all EU countries include reduced energy tax/VAT, retail price regulation, transfers to vulnerable groups, windfall profits tax and regulation, and business support. In addition to that, several EU countries implemented measures such as wholesale price regulation, mandates to state-owned firms, etc.¹²³ All EU governments allocated funding to shield households and firms from the energy crisis. From September 2021 till January 2023, the highest percentage of GDP as a fiscal response to the energy crisis had Germany (7.4%), followed by Malta (6.8%) and Bulgaria (5.7%), and Cyprus (0.9%), Finland (0.6%) and Denmark (0.5%) governments earmarked the least funding¹²⁴. Europe's short-term policies include measures to diversify gas supply and long-term policies are mainly focused on accelerating the green transition, which is seen as a structural response to fix Europe's over-dependency on fossil-fuel imports. More precisely, policies were divided into 1) policies for gas supply diversification, 2) policies to tap into short-term alternative energy sources, 3) policies to foster energy savings and energy efficiency, and 4) policies to accelerate the roll-out of renewable energies and cleantech solutions¹²⁵.

Activities for supply diversification and green transition are also planned for countries that are not members of the European Union, and in that context the Western Balkans can play an important role in maximizing the impact of the Europe green transition, because this region has a large

¹²² [World Economic Forum \(2022\). "6 ways Russia's invasion of Ukraine has reshaped the energy world".](#)

¹²³ [Sgaravatti, G., Tagliapietra, S., Trasi, C., Zachmann, G. \(2021\) 'National policies to shield consumers from rising energy prices', Bruegel Datasets.](#)

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ [Sgaravatti, G., Simone Tagliapietra, S., Trasi, C. \(2022\) "National energy policy responses to the energy crisis", Bruegel Datasets.](#)

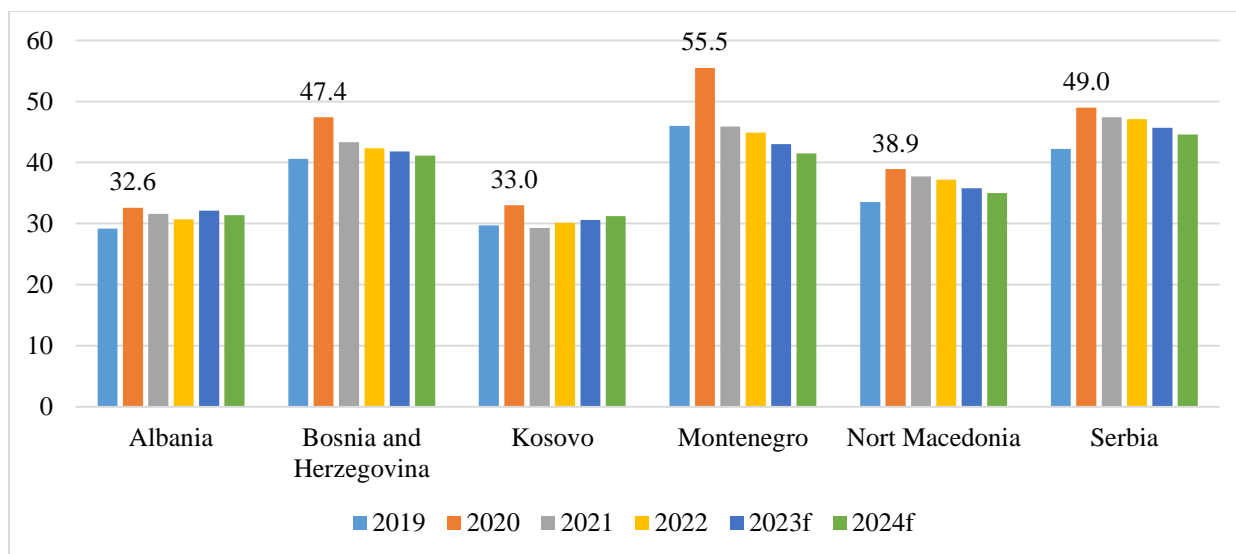
renewable energy and hydro-energy capacity¹²⁶. Because of outdated energy infrastructure and insufficient maintenance of the energy system, Western Balkan countries have low levels of energy efficiency. Compared to the EU average, the energy intensity of the economy, which indicates the amount of energy consumed per unit of GDP, is several times higher in the countries of the Western Balkan region. The data show that the average consumption of coal is 2-3 times higher, the share of gas consumption is 50% lower, and the CO₂ emission is 3 times higher in Western Balkan countries compared to the EU¹²⁷. In addition to these bad indicators, the Western Balkans has another peculiarity. Currently, the Western Balkans is in an enviable reality between energy dependence on the supply of oil and gas from Russia, and the potential to become an energy center, due to its geographical location, and 3 EU energy corridors pass through it. This reality and perspective are not yet harmonized, and it will take a lot to use the potential that exists. The energy security of the Western Balkan region faces several challenges. In addition to poor connectivity and insufficient investment in energy infrastructure, there is also a lack of clear measures as a response in the event of a power outage or some other form of energy shock. This energy crisis has shown us what big, unforeseeable, turbulent, and radical changes are possible. Each of the countries of the Western Balkan region has its own characteristics and specificities, but at the regional level, it can be concluded that the crisis showed the importance of developed energy infrastructure, the importance of energy diversification and accelerating the green transition process.

Implementation of these measures to amortize the effects of the energy crisis required that countries allocate additional funding for this purpose and increase public expenditure. The assumption is that the level of public spending has increased significantly since the beginning of the crisis period, and the data below prove that supposition unequivocally. Chart 1 shows the level of public expenditure from 2019 and a forecast for 2023 and 2024.

Chart 1. Public expenditures (percent of GDP) of WB6

¹²⁶ [Knez, S., Štrbac, S., Podbregar, I. \(2022\). Climate change in the Western Balkans and EU Green Deal: status, mitigation, and challenges. *Energ Sustain Soc* 12, 1.](#)

¹²⁷ [Turčalo, S. \(2020\). Energetska geopolitika na Balkanu : geopolitika i evropske integracije Zapadnog Balkana: globalni i regionalni poredak, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo.](#)

Source: Authors based on World Bank Group. „Beyond the Crises.“ *Western Balkans Economic Report*, No.22. Washington, 2022: 71-102.

According to the World Bank data shown in Chart 1, all analyzed countries in the Western Balkans registered the highest public expenditures in 2020, namely during the pandemic crisis. The largest public expenditures during 2020 were recorded by Montenegro in the amount of 55.5 percent of the gross domestic product, followed by Serbia with 49% (of GDP), Bosnia and Herzegovina with 47.4% (of GDP), North Macedonia with 38.9% (of GDP), KM with 33% (of GDP) and Albania with 32.6% (of GDP). Public expenditures in all Western Balkan countries are lower during the energy crisis compared to those during the pandemic crisis. Also, we can conclude that public consumption viewed as a % of GDP in all countries except Montenegro, was higher in 2022 than in 2019, as a reference year for the pre-crisis period. The forecast for the current and next year shows that in the Western Balkan region, public expenditures will stabilize and remain at the same level, even with a slight tendency to fall in some countries.

NATIONAL FISCAL POLICY RESPONSE OF SERBIA TO THE GLOBAL ENERGY CRISIS

The current energy crisis has hit the whole world and it is a global shock that Serbia could not influence or avoid. However, for Serbia, one must look objectively at certain specificities and the fact that its consequences would not have been strong if domestic energy did not have its own problems. The main reason is not external factors, but decades of neglect in this department. The deterioration of the energy system during the 1990s was conditioned by the difficult economic and social situation in the country. After that, the 2000s were based on stabilization, while development

in the last decade was prevented by numerous failures in energy policy. Today, based on unfavorable international circumstances, the position of Serbia's energy sector is increasingly unenviable. The energy challenges facing Serbia go beyond the framework of public finances and are much deeper than additional budget expenditures. The situation in some parts of the energy sector has worsened due to lack of investments, poor choice of priorities and inefficient implementation of projects, inexperienced management, and political influence in the management of energy companies, incomplete market transition, conducting social policy through economically unreasonably low energy prices, etc. It is considered that the responsibility is borne by two public enterprises, as carriers of the energy system of Serbia, Electric Power Industry of Serbia (hereinafter EPS) and Serbia-gas. Both companies made losses of around 1 billion euros (2% of GDP) in the past heating season¹²⁸. That is why Serbia, in addition to mitigating the consequences of the energy crisis primarily with budget funds, must fully devote itself to solving its causes. Situation in energy sector is one of the biggest fiscal risks because of indebtedness of the state, so any exit strategy from the economic crisis should have as one of its goals the reduction of public debt in the coming years¹²⁹.

The long-term bad management of EPS has led to the fact that, from being an exporter of electricity, this company no longer produces enough for the needs of the domestic market, which has put us in the position of an importer of electricity. The only contribution of the global energy crisis to this structural problem is the record high stock exchange prices of electricity in Europe, which is considered only the first part of the losses. The second part that directly increased the losses incurred by EPS is the fact that electricity was purchased at a price of over 200 euros per megawatt-hour and sold on the domestic market many times cheaper, which is why EPS for the six months of the 2021/2022 heating season made a minus of almost 500 million euros¹³⁰. One of the problems in the Serbian energy sector is that the state has been conducting social policy through low energy prices for decades, which is especially true for the price of electricity. The most important revenue measure for the financial stabilization and recovery of EPS in the short term is

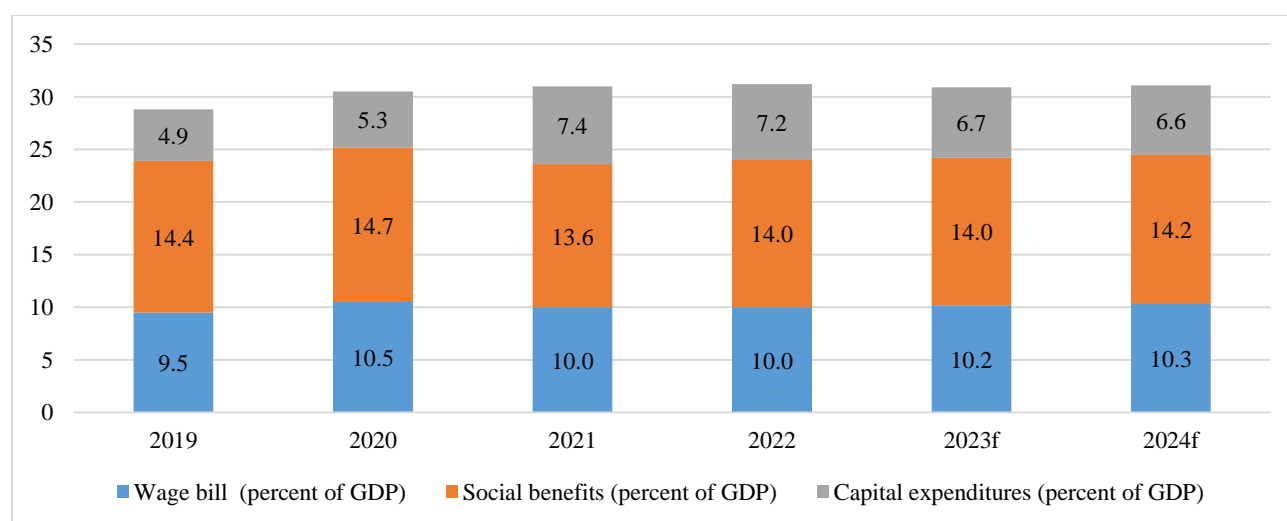
¹²⁸ Fiskalni savet, 2022, Strukturni problem srpske energetike u svetlu globalne krize: uzroci, troškovi i moguća rešenja.

¹²⁹ [Kisin, J., Mihić, S. \(2021\) Fiskalni trendovi u uslovima pandemije COVID-19: Analiza javnog duga Republike Srbije. tematski zbornik Poslovanje u periodu pandemije - izazovi i šanse, Beograd: Institut ekonomskih nauka, str. 1-17.](#)

¹³⁰ Fiskalni savet, 2022, Strukturni problem srpske energetike u svetlu globalne krize: uzroci, troškovi i moguća rešenja.

the increase in the price of electricity paid by the economy and households. Analysis (Fiscal Council, 2022) show that the increase in the price of electricity should be in the range of 15-20%. The gas crisis is very similar both through fiscal indicators and through the mechanism. The fiscal cost of the gas crisis in Serbia during the last heating season reached the same level as electricity, which is higher than in comparable European countries. It is a consequence of the policy of frozen gas prices for all consumers, that is, as in the case of EPS, the uneconomic price of this energy. It is necessary to make a fundamental turn in the way of solving the energy crisis in Serbia. This implies the adoption of measures, which will ensure that the Serbian economy and households adapt to the permanently higher price of energy in an economically, fiscally, and socially sound manner, with selective support for particularly vulnerable populations and businesses. The state must establish an effective system for the protection of energy-dangerous households and protect vulnerable citizens, but not with low energy prices for everyone as before, but exclusively with well-treated benefits from the budget, so that the transition to a system in which all consumers pay the economic price for energy would be economically inclusive. The expansion of the energy vulnerable customer program would be the optimal direction of social policy. The national fiscal policy response of the Serbia in terms of structure of public expenditure, including wage bills (percent of GDP), social benefits (percent of GDP), and capital expenditures (percent of GDP) during the global energy crisis with those during the COVID-19 pandemic crisis are presented to the following Chart 2.

Chart 2. Public expenditures (percent of GDP) of Serbia

Source: Authors based on World Bank Group. „Beyond the Crises.“ *Western Balkans Economic Report, No.22.* Washington, 2022: 93.

It is concluded that the level of wage bills and social benefits, viewed as a percentage of GDP, has almost the same share in the period 2019-2022. This means that in the case of Serbia, it cannot be considered that the fiscal response to the global energy crisis was financed from those budget categories. On the contrary, as the data show, Serbia had an extremely high increase in capital expenditures, especially during the last two years. A high level of public investments has become one of the characteristics of Serbian economic policy that is not abandoned even in times of crisis, so it can be seen as Serbia's national fiscal response. And in perspective, as predictions show, Serbia intends to remain on this track until 2025, with a level of capital expenditure of around 6.5%.

NATIONAL FISCAL POLICY RESPONSE OF NORTH MACEDONIA TO THE GLOBAL ENERGY CRISIS

Countries around the world are once again facing new challenges, now linked to price pressures in global commodity markets as a result of disrupted post-pandemic supply chains, geopolitical tensions, and climate change. They intensified with the outbreak of the war in Ukraine and the culmination of the energy crisis.

The turbulent economic environment, initially imposed by the Covid-19 pandemic, and further aggravated by the energy crisis and the current war in Ukraine, has contributed to all economies around the world deviating from their pre-crisis growth projections. With the beginning of the war in Ukraine and the energy crisis, the prospects for growth of the Macedonian economy are impossible, followed by inflation, which has recorded the highest growth since 1996, contributing to an enormous decrease in real income, especially of the poorest residents. Macedonia's economy, which is characterized by limited fiscal space, increased public debt, and increased financing costs, faces an urgent need for fiscal support for the most vulnerable households and the most affected enterprises. On the other hand, to establish a balance between avoiding stifling economic activity and suppressing inflation, it is necessary to tighten the monetary policy.¹³¹

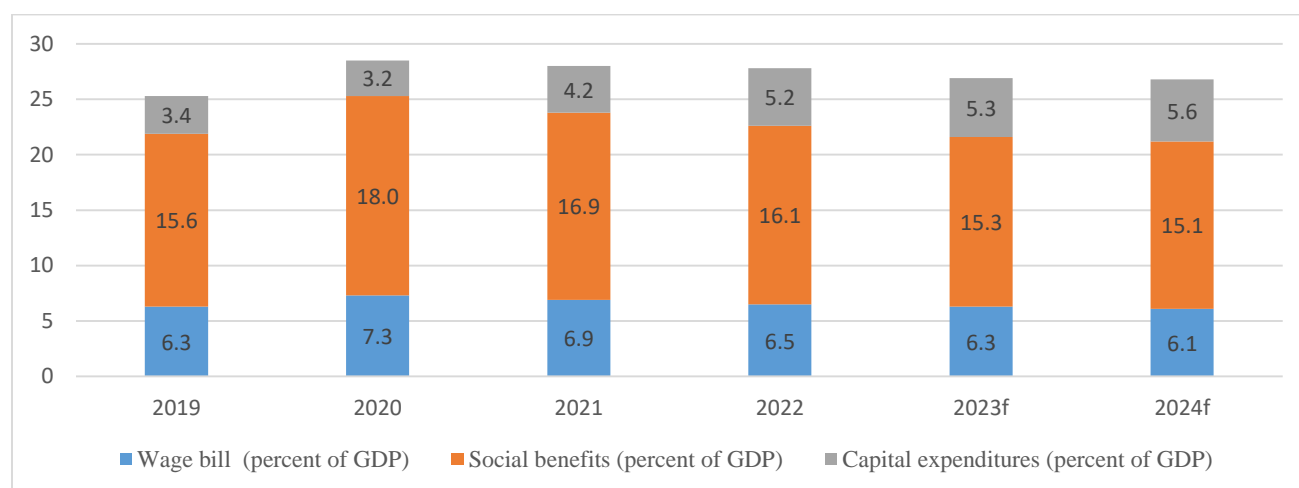
North Macedonia is considered a country that is significantly affected by the energy crisis primarily as a net importer of electricity. The production capacity of electricity is insufficient to meet the needs of electricity consumption. Consequently, the production of electricity in 2020 amounted to 5,127 GWh, while the consumption of electricity in the same year reached 7,748

¹³¹ World Bank Group. (2022). Beyond the Crises.“ *Western Balkans Economic Report, No.22*. Washington, 88.

GWh. The energy profile of North Macedonia is a combination of electricity mainly in favor of heat production, and the wind and solar potential are not used at an adequate level.¹³² Therefore, to mitigate the economic shock caused by a non-economic nature, i.e. the pandemic and the current energy crisis, the Government of North Macedonia responded with a series of economic measures aimed at providing social protection to vulnerable households, preserving jobs, and protecting the liquidity of the affected enterprises.

From the aspect of total public expenditure (percentage of GDP), the national fiscal policy response of North Macedonia in terms of wage bills (percent of GDP), social benefits (percent of GDP), and capital expenditures (percent of GDP) during the COVID-19 pandemic crisis and the current global energy crisis are presented to the following Chart 3.

Chart 3. Public expenditures (percent of GDP) of North Macedonia

Source: Authors based on World Bank Group. „Beyond the Crises.“ *Western Balkans Economic Report*, No.22. Washington, 2022: 93.

According to the World Bank data, in the analyzed period, it can be noted that North Macedonia allocated the most for the items of Wage bills (% of GDP) and Social benefits (% of GDP) during the pandemic, namely in 2020. A difference is observed in Capital expenditures (% of GDP), where their amount is higher during the energy crisis than their amount during the pandemic. The

¹³² Balkan Green Foundation. „Energy Crisis in the Western Balkans: Measures Undertaken Amid Energy Price Shocks.“ Heinrich Boll Stiftung, 2022: 20.

projections of the World Bank for North Macedonia, for 2023 and 2024, are that the amounts of all three items will tend to decrease because of predictions for the calming down and end of the energy crisis, thus reducing the need for the allocation of budget funds in relative to these items. However, North Macedonia faces various challenges in the implementation of policy for energy, climate, and fiscal sustainability, which are of crucial importance for achieving economic growth in the upcoming years. The challenging environment can contribute to delaying the implementation of reforms to stimulate economic growth and consolidate public finances, as well as to an increase in the poverty rate and additional pressure on already limited public finances.

CONCLUSION

The COVID-19 pandemic, the war in Ukraine, the current energy crisis, cost-of-living crisis have been negatively affecting energy, trade, and the financial sector. The energy and COVID-19 crisis have had a detrimental effect on the EU, and the Ukraine crisis will just prolong this negative effect. The current crisis once again confirms to us that energy geopolitics is inextricably linked to energy security. Now Western Balkans countries are between the reality of energy dependence and the potential to become an energy center. The energy security of the Western Balkan region faces several challenges, such as insufficient investment in energy infrastructure. Although all Western Balkan countries have implemented a number of measures for the energy crisis as part of the national fiscal response to the energy crisis, public expenditure is lower during the energy crisis compared to those during the pandemic crisis.

With the energy system on the verge of cracking, Serbia was unprepared for the global energy crisis that flared up last year. The reason for this is the essential problems in the Serbian energy sector that have accumulated and remained unresolved for decades, and currently represent by far the biggest challenge to the country's economic policy. Due to the global crisis, further non-resolution of these problems could have unfathomable fiscal, economic, and social consequences in the future. Eliminating the country's deep-rooted energy problems requires radical changes in the management of society's important resources. The direction of the fiscal policy of the Republic of Serbia is defined as the reduction of the deficit, given that the results of the energy crisis have increased the costs of budgetary support to the energy sector. The objectives of fiscal and monetary policy for the current and next years are based on preserving peace and stability, increasing the standard of living, capital investments, foreign direct investments, and controlling public debt.

Preserving stability is. Serbia's budget for 2023. brings moderate improvements in fiscal policy, but which are overshadowed by huge fiscal costs to cover the losses of the energy sector.

North Macedonia, as a net importer of electricity, is among the countries of the Western Balkans that are most affected by the energy crisis. In response to the crises, initially, the pandemic and later the energy crisis, the Government of North Macedonia undertook a series of economic measures aimed at providing social protection to vulnerable households and protecting the liquidity of the most affected enterprises. In terms of total public expenditures (percentage of GDP), according to the data of the World Bank, in the analyzed period, North Macedonia allocated the most for the items Wage Bills (% of GDP) and Social benefits (% of GDP) during the pandemic, more precisely in the 2020 year. The difference in Capital expenditures (% of GDP) is evident, where their amount is higher during the energy crisis than their amount during the pandemic.

REFERENCES

Balkan Green Foundation. (2022). Energy Crisis in the Western Balkans: Measures Undertaken Amid Energy Price Shocks. Heinrich Boll Stiftung.

[International Energy Agency – IEA. \(2022\). World Energy Outlook 2022, Paris, France available at www.iea.org/weo \(accessed on 27 March 2023\).](http://www.iea.org/weo)

[Fiskalni savet. \(2022\). Strukturalni problem srpske energetike u svetlu globalne krize: uzroci, troškovi i moguća rešenja https://www.fiskalnisavet.rs/doc/analize-stavovi-predlozi/2022/FS_Strukturalni_problemi_srpske_energetike_usvetlu_globalne_krize_jul_2022.pdf](https://www.fiskalnisavet.rs/doc/analize-stavovi-predlozi/2022/FS_Strukturalni_problemi_srpske_energetike_usvetlu_globalne_krize_jul_2022.pdf)
17.03.2023

Kisin J., Ignjatovic J., Mashovic A. (2022), *Economic aspects of Smart City development*, 9th International scientific conference on climate change, economic development, environment and people (CCEDEP), University of Shkoder, Shkoder.

[Kisin, J., Mihić, S. \(2021\). Fiskalni trendovi u uslovima pandemije COVID-19: Analiza javnog duga Republike Srbije. tematski zbornik Poslovanje u periodu pandemije - izazovi i šanse, Beograd: Institut ekonomskih nauka, 2021. str. 1-17. https://www.library.iien.bg.ac.rs/index.php/zb/article/view/1433/1166](https://www.library.iien.bg.ac.rs/index.php/zb/article/view/1433/1166)

[Knez, S., Štrbac, S. & Podbregar, I. \(2022\). Climate change in the Western Balkans and EU Green Deal: status, mitigation, and challenges. *Energy Sustain Soc* 12, 1. https://doi.org/10.1186/s13705-021-00328-y \(accessed on 26 March 2023\).](https://doi.org/10.1186/s13705-021-00328-y)

[Sgaravatti, G., Simone Tagliapietra, S., Trasi, C. \(2022\). National energy policy responses to the energy crisis, Bruegel Datasets, available at https://www.bruegel.org/dataset/national-energy-policy-responses-energy-crisis](https://www.bruegel.org/dataset/national-energy-policy-responses-energy-crisis) (accessed on 26 March 2023).

[Sgaravatti, G., Tagliapietra, S., Trasi, C., Zachmann, G. \(2021\). National policies to shield consumers from rising energy prices, Bruegel Datasets, available at https://www.bruegel.org/dataset/national-policies-shield-consumers-rising-energy-prices](https://www.bruegel.org/dataset/national-policies-shield-consumers-rising-energy-prices) (accessed on 25 March 2023).

[Turčalo, S. \(2020\). Energetska geopolitika na Balkanu: geopolitika i evropske integracije Zapadnog Balkana: globalni i regionalni poredak, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo. available at https://vpi.ba/wp-content/uploads/2020/06/16147.pdf](https://vpi.ba/wp-content/uploads/2020/06/16147.pdf) (accessed on 26 March 2023)

[United Nation. \(2022\). Global impact of war in Ukraine: Energy crisis, UN Global crisis response group on food, energy and finance, brief no. 3. available at https://unsdg.un.org/sites/default/files/2022-08/GCRG_3rd-Brief_Aug3_2022_.pdf](https://unsdg.un.org/sites/default/files/2022-08/GCRG_3rd-Brief_Aug3_2022_.pdf) (accessed on 26 March 2023).

World Bank Group. (2022). Beyond the Crises. *Western Balkans Economic Report, No.22*. Washington.

[World Economic Forum. \(2022\). 6 ways Russia's invasion of Ukraine has reshaped the energy world. https://www.weforum.org/agenda/2022/11/russia-ukraine-invasion-global-energy-crisis/](https://www.weforum.org/agenda/2022/11/russia-ukraine-invasion-global-energy-crisis/) (accessed on 27 March 2023).

ANALYSIS ON THE IMPLEMENTATION OF THE GREEN ECONOMY IN ALBANIAN SME

Genta Rexha

Department of Engineering, Faculty of Applied and Economic Sciences, Albanian University

Besjana Mema

Department of Engineering, Faculty of Applied and Economic Sciences, Albanian University

Silva Kapia

Department of Engineering, Faculty of Applied and Economic Sciences, Albanian University

Abstract

After the world economic crisis of 2008, the concept of green economy has become an important field of interest for scientific research as well as for specific development policies in different countries of the world. Recently, the transition to a green economy has been considered a desirable model and an alternative approach to development that includes all elements of sustainable development - economic, ecological, and social. This paper aims to assess the real state of implementation of the green economy in Albania and measure its impact on the Albanian economy. Based on the regression analysis results, we must show the possible positive effects of such a process on the gross domestic product and total employment in Albania. We also want to review the transition of the green economy in Albania. Based on the knowledge gathered from the literature, the results obtained and the peculiarities of the Albanian economy, the last part discusses and argues about the possible effects that the Albanian economy can pass through the implementation of the green economy.

INTRODUCTION

The green economy is an emerging paradigm at the heart of the economic and political agenda of the majority of developed countries. The concept of the green economy is directly related to climate change and energy efficiency which are environmental “problems” with clear political and social implications (Khor 2011). The sustainability question is gaining significance as a “global explosion” produced by the scarcity of vital resources (energy, land, water) and global warming appears to become more realistic and a crucial issue of growing interest among policymakers and economists after Rio +20 (Loorbach 2010, UNEP 2011). However, the green economy is a complex concept that has not yet received an international consensus with scholars debating on the different interpretations and meanings of “green growth”. Between those who argued that green growth is the best potential way out of the financial crisis and onto a sustainability paradigm (OECD 2009, Makower and Pike 2009, Bosselmann et al. 2012) and others who consider it just an oxymoron or paradox (Ulrich 2012, Ploeg Van Der and Withagen 2013), it is a fact that even Europe has to face global challenges that impose strategic choices. The green economy and practices framework is relevant to the ongoing debates on economic growth, social justice, and environmental sustainability reorganization. The green economy is an imperative framework for all economic activities that affect sustainable development supported by the coordinated action of government, private sector and civil society.

Albania’s energy sector differs significantly from other Western Balkan economies. Most notably, Albania relies almost entirely on hydropower for electricity generation, which accounts for 99.5% of domestically generated supply (Eurostat, 2021[1]). As hydropower output is subject to variability reflecting fluctuating rainfall patterns, Albania imports about one-third of its electricity consumption from neighboring countries (INSTAT, 2021[2]). The high share of hydropower for electricity generation means Albania performs well in terms of energy efficiency and greenhouse gas (GHG) emissions: its energy intensity (2.5 GJ/USD 1 000 2015 PPP in 2019) is below the regional average (4.6 GJ/USD 1 000 2015 PPP) and the EU average (3.8 GJ/USD 1 000 2015 PPP in 2019). Is the lowest in the Western Balkan region (IEA, 2021[3]). Albania has the lowest per-capita carbon dioxide (CO₂) emissions in the Western Balkan region and in Europe 2018, its per-capita CO₂ emissions were only 1.5 t CO₂, against a regional average of 4.4 t CO₂ and an EU average of 6.1 t CO₂. About Abouttput, however, Albania’s GHG emissions (0.27 t CO₂ per unit of GDP [2015 USD]) remain above the EU average (0.16 t CO₂ per unit of

GDP) (IEA, 2021[3]). It is clear that if it wasn't for the EU incentives and most of all, funding, independent/local initiatives on green development and sustainability would not be an issue for Albanian authorities. As with many initiatives in the country, most of the work remains on the r. [4] In Albanian reports, the most used words are strategy, action plan, vision, and others. In the international reports, the most used words are lack of, however, unresolved issues, and more. The trend and the ongoing of these environmental reforms and adaptation to EU acquis is one of the most externally-funded domains in Albanian territory. And yet, with all the good intentions, promises, and commitments, it is visible that very little has been achieved. It is clear that if it wasn't for the EU incentives and most of all, funding, independent/local initiatives on green development and sustainability would not be an issue for Albanian authorities. With As many initiatives in the country, most of the work remains on the r. [4] In Albanian reports, the most used words are: strategy, action plan, vision and, others. In the international reports, the most used words are lack of, however, unresolved issue,d more. The trend and the ongoing of these environmental reforms and adaptation to EU acquis is one of the most externally-funded domains in Albanian territory. And yet, with all the good intentions, promises, and commitment visible that very little has been achieved.

II. GREEN ECONOMY CONTEXT IN ALBANIA

The United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) releases a report every seven years for many countries, namely the Environmental Performance Review (EPR). With regards to Albania, it states that membership to the EU is the overarching goal pursued by Albania that has been and will continue to be the main driver of change in the environmental domain. [5] The third review was released in 2018, and it assesses the progress made by Albania in managing its environment and addressing new challenges. The next one will be released in 2025.

Financial and Credit Facilities

According to the report "Doing Business" from World Bank 20112012, Albania is ranked 23-23rd in the world for ease of lending. Based on data from the Albanian Bank, the share of private sector credit of GGDP in December 2012 was 40.2%. AnnualTheannual rate of the loan portfolio was found to be about 14%.

Banks are the biggest funders of the economy as the banking sector constitutes more than 95% of the financial sector. To improve the financing environment for SMEs, in recent years have been taken measures about schemes to guarantee loans to SMEs.

SME scheme implementation credit from the official launch of the program in January 2009, until December 2012 has been lending to SME 25 million EUROS, which were financed in 79 Albanian SME projects with a funding of 17.4 million EURO of which 10 projects are "Started up". Moreover, a guarantee fund of 2.5 million is available as part of the Program for the Development of SMEs to guarantee bank lending. •

The European Fund for Southeast Europe (EFSE). FEEJ has given a loan of 20 million EURO to National Commercial Bank (NCB). So far, 23.8 million loans were approved for 332 clients financing businesses in several different districts and for different purposes such as investment in inventory and active properties. The condition of these loans outstanding was 17.9 million while having a very satisfactory repayment performance.

Indicator	Albania	Benchmark value
CO2 emissions per capita (tonnes per capita)	**1.20	**7.64 ^a
CO2 emissions per unit of GDP (kg/USD 2015 PPP)	**0.0936	**0.1867 ^a
Mean exposure to PM 2.5 air pollution (µg/m ³)	18.50	13.90 ^a
Years of life lost (YLL) per 100 000 inhabitants attributable to exposure to PM2.5 pollution	*****2033	*****1074 ^b
Subsidies for coal (EUR/MWh)	0	-
Market share of the largest generator in the electricity market (% of total generation)	-	44.79 ^b
Renewables (% of electricity generation)	100.00	34.94 ^b
Solar and wind (% of electricity generation)	0.43	17.66 ^b
Renewable self-consumers per 100 000 population	*0.0000	**36.9391 ^c
Space heating using renewables and waste (fuelwood) (% of total)	**35.00	**27.00 ^b
Transformation and distribution losses (% of primary energy consumption)	5.24	22.92 ^b

Figure 1 also presents the projection of the GDP growth in Albania for the period 2014-2030. Lines with markers are presenting the relevant data which was published by the Eurostat and the

¹³³ Source: Eurostat (2021[1]), Eurostat (database), <https://ec.europa.eu/eurostat/>; IEA (2021[3]), Data and statistics, www.iea.org/data-and-statistics; EEA (2019[46]), Air quality in Europe — 2019 report, www.eea.europa.eu/publications/air-quality-in-europe-2019; Energy Community Secretariat (2021), www.energy-community.org/regionalinitiatives/WB6/Tracker.html; Miljevic (2020[47]), Investments into the past, https://energy-community.org/dam/jcr:482f1098-0853-422b-be93-2ba7cf222453/Miljevi%25C4%2587_Coal_Report_122020.pdf; Miljević, Mumović, Kopač (2019[48]), Analysis of Direct and Selected Indirect Subsidies to Coal Electricity Production in the Energy Community Contracting Parties, https://www.energy-community.org/dam/jcr:ae19ba53-5066-4705-a274-0be106486d73/Draft_Miljevic_Coal_subsidies_032019.pdf; Slok, M. (2021[49]), Incentives and challenges in promoting self-consumption - The case of Croatia, www.energy-community.org/; World Bank (2021[50]), World Development Indicators (database), <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.

INSTAT. Figure 0-5 clearly shows that there are certain discrepancies between the numbers from the energy strategy pathways model and the real numbers from the relevant statistical organizations ranked with yellow and blue markers). The figure shows that the GDP grew much faster and that the final energy consumption grows much slower than predicted in the energy strategy model. The COVID-19 break negatively affected the Albanian economy and GDP dropped significantly in 2020 so the growth might get back to model trends.

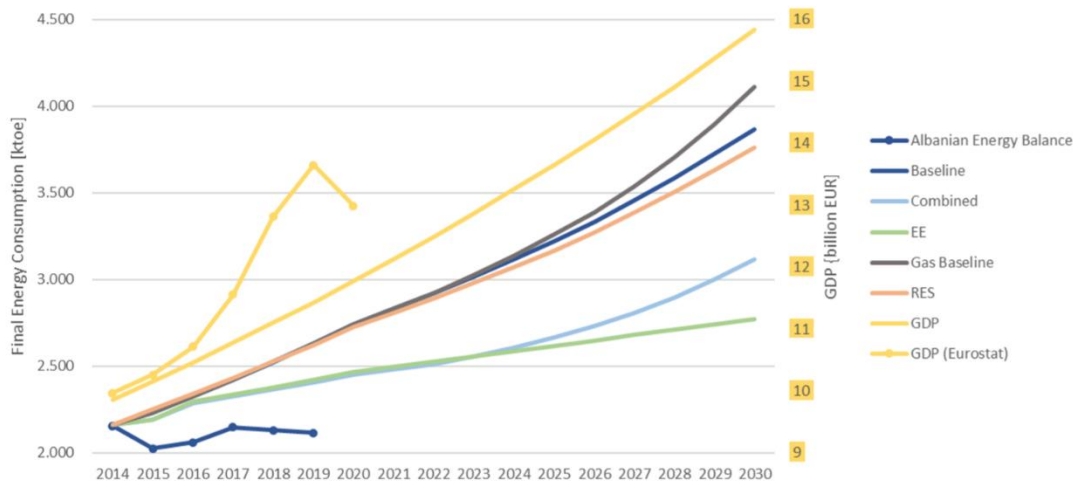

Figure
1. Final

Energy Consumption and GDP Projections 2014-2030

The recommended development scenario is based on the implementation of all the measures from the EE, RES, and Albania-Kosovo electricity market coupling scenario as well as the power and industry sector components of the Natural Gas Promotion scenario (residential and commercial customers will not use gas).\$ In the official website of the ministry in charge of green development in Albania (Ministry of Tourism and Environment) [6] - as well as in the main specialized agency National Agency for Environment (AKM) [7] - it is visible that almost all projects are supported with foreign donations. The list of donors is not long, and in many projects, the same entity appears, namely the European Union (EU). After, there are also the German Development Agency (GIZ), the Swiss Government, the World Bank, the United States Agency for International Development (USAID), Swedish Development Agency, etc. The funding is millions of euros in the last five years, and still, in the international reports it seems that almost nothing has been achieved. There are many strategic action plans, yet, the results are not tangible.

METHODOLOGY

The latest findings in the literature were the motivation to research the impact on the implementation of the green economy in Albanian SMEs. The first part of the research was conducted through an online questionnaire. The main target of the questionnaire was SMEs from different industries. The questionnaire was created in the Google Forms application and consists of questions.

In the first part of the questionnaire, participants were asked to give basic answers about their position within the company, years of work experience in the field, and company size. The second part of the questionnaire is formed with questions about their familiarity and perception of the green economy and the impact of it on Albanian SMEs. Most of the questions were simple to answer based on the Likert scale from 1 to 5. The alpha coefficient for the six items is .624, suggesting that the items have internal consistency.

For the second part of the purpose of the research outlined in this paper, we used annual data for the following variables:

- Economic indicators
 - Total number of employed people
 - GDP
 - Gross investments

These variables were analyzed in Albania for the period 2000-2021. Indicators are available from the World Bank, which is one country in its reach, so some variables were not as good as they should be. Statistical analyzes were performed using the STATA 12.0 software package and R. In addition to basic descriptive statistics, we also performed correlation and regression analyses. In the interest of research. Through the second part of the paper, we wanted to demonstrate that investments in the green economy cause an increase in GDP.

Based on the research hypotheses, an econometric model was formed where the size of the investment was defined as an independent variable, while dependent variables included the total number of employed people and GDP. The first part of the statistical analysis defined the Pearson correlation between the stated variables, and the second part used the following log-log regression:

$$\log y_i = \beta_i \log x_i \quad (1)$$

where y_i is one of the stated dependent variables and x is the independent variable.

To determine how future investments will impact the observed economic indicators, a predictive model was designed based on the analysis conducted that states:

$$y = x^{\text{coefficient}} \quad (2)$$

where x is investments, and y is the GDP.

ANALYSIS OF THE RESULTS

Through the analysis of quantitative data were observed in several outcomes. Based on the results, we manage to give valuable recommendations for companies, higher education institutions, or other government institutions. Results The companies that we targeted are located in several cities in Albania, as shown in Table 2. Most of them are located in Tirana but also in Durrës and Elbasan. Different business as textile manufacturing, and tourism, including industries that vary from different sectors such as; construction, agro-processing, ICT, manufacturing textile, footwear, automotive, retail, tourism, etc., are part of the hour survey.

City	Tirana	Elbasan	Durrës	Korca	Vlora	Fier	Shkodra
Nr	41	18	21	12	17	14	6

Table 2. Geographical distribution of SMEs in Albania

4.1 Questionary survey results

Question	1	2	3	4	5
1 How much information do you have on the role of the green economy in the development of businesses?	25%	15%	40%	10%	10%
2 How much are you oriented as a business towards the green economy?	40%	25%	15%	10%	10%

3 How much do you consider very important as a business in the future orientation, the implementation of the components of the green economy?	5%	15%	35%	35%	10%
4 How much do you think that the implementation of the green economy will affect the reduction of the number of employees in your company?	40%	20%	15%	10%	15%

According to Hobson and Essex (2001), the general attitude towards the environment and the implementation of sustainable business practices are most important. But more specific statements and actions taken are more difficult to agree with and a certain gap between attitudinal statements Albania is making important progress in recent years regarding the business environment and investment climates, such as business registration, or fiscal burden. Good laws and regulations do not mean that are sufficient to create a good climate, there are more important ways and extent of their application. Having regard to the gap existing in the financial market, a recommendation would be the establishment of a new financial institution, managed by the government, providing various financial services for SMEs, especially for their support in the phase of their creation [8] The implementation of business development of a strategy for bridging this gap is impossible to be a responsibility of a single ministry ensuring a proper attractive environment for business and political and financial stability requires a collaborative approach by all government structures from higher levels of government to the local ones. and actual initiatives become apparent (Dewhurst and Thomas, 2003). As can be seen from the summary table of the results, most of the responding SMEs (40%) have an average level of knowledge (3 points) on the support that the green economy has on SMEs. Furthermore, the SMEs interviewed highlight the real state of investments in the green economy where 40% of them are at the first level and only 10% have maximum investments in SME about the green economy. However, as can be seen in the following question, these companies are considering investments in this direction in their plans. What is surprising is that 40% of SMEs in Albania do not associate investment in the green economy with reducing the number of employees. The company that tries or wants to become a sustainable business should

understand that the concept of sustainability should be implemented in each objective of each of its departments [9]. In other words, sustainability requires to thinking everything is connected to something else and nothing exists isolated. Everything, every department, every business, every industry, and every society are interrelated. So it is understandable that every part of the company contributes to creating a sustainable business. Starting from daily operations, research development, management information system, technology, human resources, finance, and marketing department are related to sustainability in different ways. Sustainability should be the philosophy and vision of the whole company and society. Educational Institutions must be important about sustainability for the youth. Albania is still in the first step of the implementation of practices for a sustainable business. For this reason, due to the importance of implementation despite the difficulties with citation, we recommend, Implementing sustainability sooner, especially in small businesses. Creating a legal draft where each business will be forced to implement at least the initial initiatives towards sustainability. For example: To use the idea of recycling. The government should provide grants to businesses that show interest in the implementation of sustainability. Educational Institutions are to be focused and subject to trainable development.

Question 5. What can companies benefit from the implementation of the green economy?

As it is mentioned by Taylor, 2003, companies reported having a competitive advantage of 42.3% by implementing sustainable business. 65% of companies consider the expenses for the implementation of sustainability as a cost and only 35% of them as an investment, this finding is consistent with previous research on the barriers faced by businesses (Revell et al, 2009; Taylor et al, 2003). 20% of companies currently undertake a lot of initiatives toward sustainability, 55% have any sustainability initiative but 20% of them have failed, and 25% of companies never try to have initiative-stive toward sustainability. 62% of companies considered that having a gen business sustainability has higher costs, and 33% answered that they are the same company. Most of the companies (65%) answered that the barriers to implementing ting stainability city strategy were thigged high cost of implementation, the government does not offer stimuli (45%), lack of interest by the customer (4 and 0%), investors not estimating these initiatives (38%). Even that barriers to implementing sustainability strategy, 65% of companies think that business sustainability initiatives, in general, are on the right track.

4.2 Statistical Result

Stats	Total nr. of Employed	GDP(MILIARDE)
Mean	696 675	18.26
Sd	54.0879	7.45
skewness	0.09654	-0.21779
kurtosis	2.197653	1.123456
JB test (p)	0.6654	0.3454
PP test (p)	0.5656	0.5676

The data shows that the mean value of the total number of employed people is 696 675. The analyzed data shows that the number of employed people increased in the observed period until 2009.

Table 3. The statistical description of variables in the model.

With the onset of the global economic crisis, the number of employed people in Albania also started to drop. However, in 2018 the number rose once again to the 2008 level. During the observed period, the number of employed people rose by a mean annual rate of 1.78%. When looking at the GDP we can see that its mean value is around 18.26. Much like the number of employed people, the GDP was also continuously on the rise until 2009, when it started to fall. The highest annual increase was thus observed for the GDP. Economic growth is typically accompanied by increased emissions of harmful matter into the atmosphere

Indicator	Correlation Coefficient	Significance
Employed	0.8380	<0.0001
GDP	0.6088	0.0026

Table 4. Pearson coefficient for the investments variable and economic variables

A correlation analysis was conducted to determine the relationship between investments and economic indicators, and the Pearson coefficient was calculated. (Table 4)

All variables show a positive link with investment levels, which means static increasing investments can be expected to increase the other variables. All correlations are statistically significant. Those under 0.3 can be considered weak, i.e., increasing investments will not have too much of an effect on them. Correlations between 0.3 and 0.6 can be considered moderate, and a

moderate correlation in this case was observed between investments and GDP. A coefficient above 0.6 indicates a strong correlation, i.e., its impact will be strong, which in this case was observed between investments and several employed people. It can thus be concluded with high significance that more investments are followed by an increase in the number of employed people and the GDP.

Indicator	Regression coefficient	R2	P
GDP	0.771057	0.5455	<0.0001
Employed	0.1743628	0.7464	<0.0001

Table 5. Impact of green economy investment on the GDP and number of employed people

U Since the variables are not stationary, it is necessary to test the cointegration between the variables to avoid the occurrence of spurious regression. In all cases, it was possible to find integration by the Johansen procedure, except for the relationship between investment and employment, which is also suggested by a relatively high R^2 . Therefore, we will not further comment on this relationship. The analysis conducted shows that raising investments by 1% on average leads to an increase of:

- GDP by 0.63%
- Number of employed by 0.08%

To determine how future investments will impact the observed economic indicators, a predictive model was designed based on the analysis conducted that states:

$$y = \text{coefficient} (2)$$

where x is investments, and y is the GDP For the following period, ministries and local self-government units are the most important factors in investing in the green economy. When projecting how investment in the green finance economy will affect GDP and employment, we will not consider two different initial ones. The pessimistic projection predicts that 50% of the related funds will be used, and the optimistic projection predicts that the amount will be 90%. They were made for the year 203, that is, in the fund of the period of the programs. Therefore, to make an impact on GDP and employment, several assumptions were needed:

Category	Pessimistic Impact Projection	Optimistic Impact Projection
BDP increase for 2021-2027	3.1%	6.1%
Employment increase	0.7%	1.1%

Table 6. Impact of green economy investments on the GDP and number of employed people.

This projection envisages a pessimistic scenario, in which Albania receives 50% of the funds available, and an optimistic scenario, with 90%. • Projections of GDP, investment, and employment are based on annual growth rates achieved from 1996 to 2018. • Formula 2 is to calculate projects related to the impact of green economy project investments on GDP and employment. With this assumption, the impact of green economy investments on GDP and the number of employees was calculated (Table 6). the results that the funds from the European Multiannual Financial Framework to invest in projects related to their economy have positive effects. The pessimistic projection shows that these investments will lead to an increase in GDP of 3.1% and an increase in employment by 0.7%. The optimistic projections, which the authors of this paper consider realistic and achievable, show that GDP will increase by 6.1% and employment by 1.1%.

CONCLUSIONS

This study proved the positive links between investment values and employment trends in Albania. Thus, this paper has confirmed the investigation of other authors, who confirm to do the development of national enterprises and work in the period of the beginning of the EU-2021–2027 budget with a part of the financing investments from the European Multiannual Financial Framework. Albania will have to make strategic decisions and use concrete projects and investment activities to implement a full spectrum of measures in the immediate view of the EU's common green objectives, while also structurally changing the economy. and increasing its competitiveness.

A successful green transition, however, requires changing the structure of future investments in the areas on which the investments are focused. The investments should go into an energy transition, building green infrastructure and green cities, implementing a circular economy, developing eco-innovations, ecological agriculture, and more. All those areas still have to be properly conceptualized in terms of instruments and methods.⁷⁰

Albania has great potential for completing the energy transition when looking at existing natural resources and the possibility of increasing the role of renewable energy sources in total energy consumption. The energy transition towards low-carbon production and energy consumption

should increase investments in this sector, especially by private investors, and reduce the operative costs of energy production.

Tourism also plays an important role in the Albanian economy, both from the perspectives of employability and standard of life and from the perspective of budget income. [10,11]. The period of COVID crisis has made it clear how dangerous it is to rely too much on tourism and how vulnerable the sector is. At the same time, the features of tourism include high labor intensity, seasonality, and relatively low employee wages. Moreover, it is a huge source of environmental pollution. These are all arguments pointing towards the need to transform the Albanian tourism sector to so-called green tourism, to significantly reduce the pressure that tourism exerts on the environment in the future, and all to ensure its environmental sustainability [12]. According to the Global Sustainable Tourism Criteria [13], transitioning towards green tourism cannot focus only on reducing the negative environmental impact. It must also focus on efficiently planning for the sustainable development of tourism, maximizing social economic benefits for the local community, and enhancing cultural heritage. Implementing the green economy concept into Albanian tourism is expected to yield significant macroeconomic results. For example, green tourism development has multiple benefits for employment. Firstly, it creates an additional market for all suppliers of green technologies and services (waste management, energy efficiency, green planning and management, green civil engineering, etc.). Secondly, it aims to increase revenue not through physical growth, but by providing a higher quality and additional offer that expands the length of the season, thus creating the jobs required for additional tourism services. Such jobs are either tied to the tourism offer directly (specialized tourist agencies, tourist guides) or are necessary for creating the environment in which such a tourism offer and quality is made possible (creative industries, cultural industries, green civil engineering, eco-design, permaculture, sustainable mobility and more).

REFERENCES

[1] Eurostat (2021), *Eurostat (database)*, European Statistical Office, Luxembourg City, <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

[2] INSTAT (2021), *Statistical database (database)*, Institute of Statistics, Tirana, http://databaza.instat.gov.al/pxweb/en/DST/START_TP_LFS_LFSV/NewLFSY014/t

[able/tableViewLayout2/?rxid=98597ad7-c300-4ec3-9f55-a5f38adc170d](#) (accessed on 8 July 2021).

[3] IEA (2021), *Data and Statistics*, (database), International Energy Agency, Paris, <https://www.iea.org/data-and-statistics/>.

[4] Saikku, L.; Antikainen, R.; Droste, N. *Implementing the Green Economy in a European Context Lessons Learned from Theories, Concepts and Case Studies; Partnership for European Environmental Research (PEER): Helsinki, Finland, 201*

[5]. UNECE (2018). *Environmental Performance Reviews Albania*. Retrieved from: https://www.greengrowthknowledge.org/sites/default/files/downloads/resource/Albania_Environmental%2BPerformance%2BReview.pdf

[6] Ministry of Tourism and Environment of Albania. *Environmental projects with foreign and local donors. List available at: <https://turizmi.gov.al/informacion-permbledhes-mbi-projektet-me-financim-nga-donatore-tehuaj-dhe-bashkefinancim-nga-qeveria-shqiptare/>*

[7] National Agency for Environment (Agjencia Kombetare e Mjedisit, AKM). Retrieved from: <http://www.akm.gov.al/kreu.html>

[8] *Annual Report on SME Development 2018 SME Agency.*

[9] Bilagev, A.; Dong, S.; Li, F.; Cheng, H.; Sadykova, E.; Mikheva, A. *Assessment of the Current Eco-Social Economic Situation of the Baikal Region (Russia) from the Perspective of the Green Economy Development. Sustainability 2020*

[10] *Country Fact Sheet*. Available online: <https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-10/croatia.pdf> (accessed on 14 September 2020).

[11] *Tourism in Numbers 2019*. Ministry of tourism Republic of Croatia. 2020. Available online: https://www.htz.hr/sites/default/files/2020-07/HTZ%20TUB%20HR_%202019%20%281%29.pdf (accessed on 25 September 2020).

[12] *Integrated National Energy and Climate Plan for the Period 2021–2030*. Ministry of Environmental Protection and Energetics. 2019. Available online: https://mzoe.gov.hr/UserDocsImages/UPRAVA%20ZA%20ENERGETIKU/Strategije,%20planovi%20i%20programi/hr%20necp/Integrirani%20acionalni%20energetski%20i%20klimatski%20plan%20Republike%20Hrvatske%20%20_final.pdf (accessed on 23 September 2020).

[13] GSTC—Global Sustainable Tourism Council Global Sustainable Tourism. Council Criteria and Suggested Performance Indicators for Hotels and Tour Operators. 2013. Available online: <http://www.gstcouncil.org> (accessed on 25 September 2020).

РОЛЯТА НА МОЗЪЧНИТЕ ТРЪСТОВЕ ПРИ ИЗГРАЖДАНЕ НА БАЗА ЗА АНАЛИТИЧНИ РЕШЕНИЯ В ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ПЛАНОВЕ ЗА РАЗВИТИЕ

Адвокат Георги Георгиев

Докторант
Унибит – София

emba.bmc@gmail.com

Резюме : Докладът акцентира върху възможностите за внедряване на мозъчните тръстове като инкубатори на аналитични и действени решения в полза на частните и публични икономически политики. Изведена е спецификата на мозъчния подход и клъстерното разпределение на анализа и предвижданията, влияещи върху икономическите планове на бизнеса и държавата.

Ключови думи : мозъчни тръстове, икономика, визионерство, think-tank центрове, икономически прогнози

JEL code : A2, A3

УВОД

Анализът и предвиждането представляват изкуство, което като практика винаги е едно цяло на интуитивен и геометричен ум в различно съотношение, за да се реши даден проблем. Възможностите и ограниченията на предвиждането зависят от анализа и синтеза на фактите, до които имаме достъп. Във философски аспект действието е важната цел, която води до щастието, а знанието е инструмент към него – или с други думи, за да се достигне която и да е позитивна цел, е необходимо човек да проявява действието, водещо до промяна. От друга страна, мисленето в посока на общественоползното решение винаги предполага позицията на ТТЕ¹³⁴ като за човек със силна гражданска позиция. Според

¹³⁴ ТТЕ- think-tank-expert

результатите от семинар, проведен от германският съвет за външни отношения¹³⁵, съвременният ТТЕ следва да притежава умения за писане на материал, да разполага с поне три езика за мултикултурно общуване, да базира изследванията си върху реални доказателства, да комуникира ефективно с останалите субекти, да притежава критично мислене, да реагира гъвкаво и с емпатия към събеседника си, да инкорпорира общностна полза в докладите си като задължително условие за неговата работа.Обикновено брейнстормингът, основан на тези умения преминава в няколко фази – идентифициране на проблемите, дефиниране на по-малки съставни „критични възли“, създаване на процес/процедура за разрешаването, анализ на материалите и процеса, предвиждане на резултатите чрез симулация и/или прототип на модела за извеждане на иновацията – политическа или общностна, а в даденият случай – подчертано икономическа.С други думи – бъдещето на човечеството и бизнеса е в ръцете на така наречените „фабрики за решения“.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Отвореността към публиката е характеристика на мозъчните тръстове от гледна точка на демократичната държава.Понятията като „Съвет“, „Институт“, възникващи като част от администрация на недемократична държава, не могат да бъдат съвместими с ТТ като институция, поради липсата на възможност за администрацията да изразява свободно мнение.В исторически план и контекст, Съветският Съюз навремето организира в рамките на Академията на науките институти – специализирани центрове за изработване на анализи и предвиждания за света отвън на Желязната завеса, развиване на връзки с колеги, информиране на партийните ядра и обикновена пропаганда.Този принцип закономерно започна да се прилага и в България – Институт за Политически анализи, Център за изследване на демокрацията, Консултативен съвет за национална сигурност към Президента на РБ, като за последния важи правилото за събиране по покана на президента.В контекста на изискванията, КСНС трябва да постави икономическата и социална рамка като главен приоритет.Анализът и предвижданията в политическата и икономическата сфера не могат да бъдат откъснати от тяхната естествена взаимообвързаност и синхронно развитие и

¹³⁵ <https://dgap.org/en>

проявление. Това е така, понеже трудно можем да си представим ниво на национална сигурност, откъснато от елементите на финансовата стабилност на държавата и в частност на субектите на икономиката – банки, предприятия, звена на социална отговорност. Характерни за общностните политики и икономическо развитие са голям брой центрове по света, а именно в контекста на националната сигурност и икономическата мощ на отделните държави се проявяват най-старите изградени аналитични звена - Чатъм Хаус – Кралският институт за международни политически отношения, Френският институт за международни отношения, американските Фондация „Брукингс“ и корпорация РАНД / Research&Development/¹³⁶. В последно време с подобни успехи могат да се похвалят Азербайджан и Индия.

Според Тиери дьо Монбриал¹³⁷ – ТТ центровете представляват *отворена организация с постоянно ядро от изследователи, които си поставят задачата да формулират на обективна основа – идеи за политики и за частни или публични стратегии, които биха били полезни за общия/общественият интерес.*

По отношение на състава на ТТ и неговите основни участници като ядро изследователи – възможно е да се редуват позиции в университета и към съветническите бордове на премиера и президента, както и към някои органи на местна власт – тук ще добавя и областни управители, освен кметовете на общини. Важното е тези изследователи да докажат, че могат да работят по темите от своята компетентност и да навлизат успешно при обективни параметри в области, които не са техен приоритет. По този начин идеите и предложенията за действие са общо дело и работа на екипите. Основно занимание на ядрото ТТЕ са именно тези продукти и според определена нова и/или различна цел, към него се приобщават временни външни експерти. Принципът на мозаечна структура на екипите предполага по-качествени и всеобхватни предложения за новите задачи. Насочеността към бъдещето е в природата на ТТ центровете. Това налага разбиране на настоящето, поглед към историята и липса на догми в разсъжденията, за да не се препятства времевата линия напред. Всъщност значителният напредък на ТТ центровете се дължи на убедеността на мнозина, че те са способни да правят това, което сложните бюрокрации не могат, или че

¹³⁶ Rand.org

¹³⁷ Тиери Дьо Монбриал – изтъкнат френски учен-изследовател, създател на Френският институт за международни отношения / ФИМО /

могат да вършат работата на администрацията, но по успешно и ефикасно. Способността им да улесняват сътрудничеството между различни изследователски ядра и групи ги прави гъвкави в подходите за намиране на решения от началото и фиксирането на проблематиката, до готови и завършени в цялостен 3Д проекти за действие. Като нововъзникващ инструмент за въздействие, те са призвани именно заради нарастващата стихийност на обществените процеси и наличието на многобройни кризи и несигурност във вътрешната и външната политика. Смяната на „силовите“ полюси в глобалната политика и икономика предлагат новия световен ред, възникващ върху принципите на намеса в тектониката на процеси и взаимодействия, а глобалното лидерство е фактор, подлежащ на коментар. ГТТ центровете могат да бъдат разглеждани в следния порядък, на критерия автономност и управление : Свързани с политически партии / Конрад Аденауер Фондация /, гравитиращи около правителството, напълно автономни и независими, когато притежават финансиране от групи и азелдонори без условия. Квази-правителствени, когато се осигуряват от правителствена издръжка, но не са част от структурата на държавното управление, квази независими, когато имат собствено финансиране от групи и донори, които ги контролират и насочват изследванията и приложимостта на програмните документи. Също така, и свързани с университети ядра от изследователи, в полза на научната регионална общност. Независимостта на ГТТ центровете чертае тяхната обективност във времето и в турбуленциите на политическите промени и хаос, които се проявяват вече перманентно – Ковид19, инфлационни процеси, сривът на криптовалутите и особено политическата непредвидилост понастоящем в България.

Икономическата мощ е способността да се мобилизират ресурси в определена посока, цел и резултати. Подобна мобилизация е възможна и от страна на политическата държавна администрация, както и от определена организация, с нейните специфики, като звено за вземане на решения, като тенденцията за секторно разпределение на усилията обикновено води до общо раздробяване надолу по веригата – социална, секторна и друга. В подобна среда на взаимодействие се налага освен критичното мислене за определени резултати и реализацията на действени глобални решения, което понякога води до непремерени рискове. Един пример е възможността за изпадане в неплатежоспособност на големи банкови конгломерати и финансовият елемент определено настъпва не единствено за ръководството, но и за клиентите, които обикновено представляват значителен процент. Ето

това проявление на практика е засегнат значителен обществен интерес – невъзможност за посрещане на разходи за голяма част от населението, недостиг на средства за лечение и много други ефекти. В този 3Д порядък, аналитичните решения на мозъчните структури могат да предвидят негативните / и не само / ефекти и да предложат решения. И не само – подобни звена в мощни икономически групировки като Google, Twitter, Amazon могат да създадат бизнеса на бъдещето, чрез регионални, местни и глобални икономически решения – доставка чрез управляеми дронове, предложения за нови продукти и въвличане на населението в икономически модели / отзиви за хотели, снимки от посетени места и други /.

Икономическите планове предпоставят ресурси, срокове и отговорности – институционални и лични, при осъществяване на програма с посочени резултати и характеристики. Един такъв подробен и ежегоден план е бюджетът на държавата, който изисква създаване на подрамки за въздействие върху набеязаната среда, анализ на всеки отделен период, вземане на подходящи решения при изменение на параметрите – финансови и политически и постигане на определен съизмерим с дадени външнополитически законодателни насоки обществен резултат. Създаването на екипи за реализация включва и обособяването / раздробяването / на поетапни политики с елементи на усъвършенстване на системната работа в движение – изменение на плановете, ресурсите и екипната обеспеченост. Чисто практически, подобни икономически планове прилагат всички субекти на икономиката, в това число и частни и публични. Отделен е въпросът за иновационният икономически резултат, който се търси при разрешаването на сложните и многопластови задачи пред тях, като акцентът следва да бъде към общините и останалите администрации, за да бъдат вдъхновени да извършват необходимите действия към постигане на обществено благо.

ПРИМЕР ЗА ИНОВАЦИОННИ ИДЕИ В ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА НА ПРЕДПРИЯТИЕТО И ДЪРЖАВАТА

Категоричната полза от изграждането на икономическите паркове е доказана и твърде голямото им разпространение и съвременна реализация се дължат значително от идеите на създателя на индустриалният парк София-Антиполи¹³⁸, Южна Франция, визионерът Пиер

¹³⁸ <https://www.sophia-antipolis.fr/en/>

Лафит. Това, което той предлага на обществеността в Прованс, Алп-Маритим през 1968 г., е не просто няколко цеха с работници, а генерираща милиарди долари развойна дейност по иновирането на цели отрасли от производства и създаването на нови такива, в завладяващата среда на природа и изкуство, на възвишен дух и на визирани идеали, синтез на френската културна идентичност с глобалното присъствие на предприемачеството. Допълнителен импулс дават представители на френски културни институти, като Националният център за археологически изследвания, Минният колеж на Франция, мощни производства и бизнеси като Ер Франс, козметични лаборатории и други – които в момента са над 10 000 включително Старт-ъп, Финтех и Ай-Ти компании. Включват се малките, но изключително красиви населени места около Валбон, като Турет-Сюр-Луп, Биот, Вальори, Антиб-Жуа-Льо-Па, Опио и други, чиито кметства съдействат в синхрон с държавата за издигането на престижа на областта. Асоциирани са изтъкнати архитекти, които отреждат голяма част от територията на технопарка за висококачествено обитаване – паркове, спортни зали, културни пространства. Създават се социален обществен транспорт, ниски емисионни стойности на автомобилното движение чрез законодателни политики и други удачни решения, които правят днешната „София“, както я наричат французите, любима икономическа дестинация за експерти от всички области на познанието. Започва работа и туристически борд към департамента, който осъществява развойни икономически политики за привличане на интерес от инвеститори и туристи. Създаде се банков и застрахователен механизъм за участие в инвестиционните и иновационни процедури, подходящ за нововъзникналият икономически клъстер. Същият този успешен подход е приложен в някои отделни детайли в София-Тех Парк, както и в концепцията за развитие на индустриалните паркове на НКИЗ¹³⁹. В Стара Загора бе предложено създаването на индустриална зона¹⁴⁰ Загоре, отново с подкрепата на НКИЗ, а в отделна концепция авторът предложи изграждането на икономическа, законодателна и социално-експертна база за развитието на дрон-технологиите / БЛА и подводни апарати /¹⁴¹

¹³⁹ <http://www.nciz.bg/>

¹⁴⁰ Всъщност „парк“, според Закона за индустриалните паркове. Авторът настоява развитието на икономическите и социални политики да бъдат съобразени със съответното законодателно решение и използване на съответните термини.

¹⁴¹ Вж в Academia.edu – Критичен анализ за необходимостта от дрон – стратегия за Стара Загора и България

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Глобално замислените решения на аналитичните центрове винаги са ориентирани към бъдещето и хората, към определени визионерски представи за хабитата на населението през следващите от 5 до 50 години периоди на цивилизационно развитие. Определянето на рамкови стратегии с посочени разписания за бюджет и екипна организация предпоставят значими решения в частен и публичен интерес и мозъчните тръстове ще имат ролята на активен посредник и ядро на тези дългосрочни концепции. В този аспект икономическите общностни политики могат да бъдат повлияни от добротворни идеи и иновационни проекти, способни да повишат качеството на живот и да развият мощни икономически резултати в полза на общността и държавата. За да отговорят на изискванията на развиващата се политическа среда, мозъчните тръстове трябва да създадат нови подходи към изследванията, трансфера на знания и политическото консултиране. Нараства търсенето на икономически инициативи, които могат да насочат потенциала на всички сектори на обществото – включително този на техните процеси и резултати – за предоставяне на цялостни решения за днешните глобални предизвикателства. Днес в повечето университети в света съществуват подобни центрове¹⁴². Световният икономически форум също предполага развитието на своите политики именно чрез мозъчни тръстове¹⁴³. Настоящото изложение не би могло да обхване в дадените ни възможности за публикуване всички резултати за икономическите ползи от въвеждането на моделът за влияние на мозъчните тръстове и техните визионерски решения.

БИБЛИОГРАФИЯ

<https://www.jstor.org/stable/j.ctt6wr8nq>

https://euagenda.eu/upload/publications/mxw_cipe_thinktank_20200706-spreads.pdf.pdf

Георгиев, Г. „Васил Левски е първият български think-tanker - визионер и стратег на Българската държавност“, сп. Будител, 2023, бр. 2, Велико Търново

Монбриал, Т. „Мозъчните тръстове – начин на употреба“, 2017 г., изд. Изток-Запад, София

Garsten, Christina (2013). All about ties: Think tanks and the economy of connections. In Garsten, Christina and Anette Nyqvist, eds, Organisational Anthropology. London: Pluto Press.

Selee, A. „What Should Think Tanks Do ?“, Stanford Briefs; 1st edition (July 31, 201

¹⁴² <https://inomics.com/advice/top-economics-think-tanks-and-research-institutes-in-europe-1025250>

¹⁴³ <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:770533/FULLTEXT01.pdf>

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ЗЕЛЕНАТА ИКОНОМИКА ПРИ СЪВРЕМЕННИТЕ УСЛОВИЯ

Ивона Никова

Институт по почвознание, агроекология и защита на растенията,

Селскостопанска академия, гр. София

Abstract

This article discusses aspects concerning the ways of interpreting the concept of green economy and also the necessary change in political, economic and social relations that would bring as close as possible to harmony with the laws of nature and therefore to dealing with environmental crises. The analysis focuses in the idea that green growth can be both attractive and forward-looking, as well as generating uncertainties and tensions in the practical implementation of activities that combine ecology and economics. The paper elucidates the complex interactions between humans and nature as environmental agents. Sociopolitical relations and cultural traditions in society play a key role in the sustainable use of natural resources. An important part of the decision making for the future of the planet is in the hands of policy makers and the challenge for them is to manage to conserve and develop natural resources through adequate legislative initiatives while at the same time accruing socioeconomic growth.

Key words: green economy, environmental, sustainable development, political ecology

ВЪВЕДЕНИЕ

Произходът на термина „зелена икономика“ може да бъде свързан с радикалните екологични движения през 1960-те и 1970-те години, които формулират призови за кардинална промяна в политическите, икономическите и социалните отношения, която да ги приведе в съответствие с природните закони и екологичните норми (Carl Death, 2014). В академичните общности и в научната литература темата е обширно застъпена, а след конференцията в Рио +20 дискусията относно взаимовръзката между икономика, общество и околна среда се превръща във водеща на международната институционална сцена. През

последното десетилетие идеята за Зелената икономика е все по- актуална в международните политически дискусии за глобалното устойчиво развитие (UNEP, 2011; World Bank, 2012). Сложните социално-икономически процеси, които протичат в световен мащаб пораждаат необходимост и от анализ на влиянието им върху средата на живот и върху прилагането за зелената икономика на практика. Бил Адамс (2009) описва процеса като реформизъм, който се характеризира с фокусирането върху политики и практики за справяне с екологичните кризи.

Концепцията за зелен растеж започва да се развива динамично след като Световната банка насочва ресурс за финансиране на инициативи като: Green Growth Knowledge Platform. Според Brand (2012), зеленият растеж се фокусира върху въвеждането в експлоатация на щадящи околната среда технологии и повишаване на иновациите и заетостта в тази сфера. Най-често срещаното определение в литературата за зелената икономика е икономика, която води до човешкото благополучие и социална справедливост, като едновременно значително намалява рисковете за околната среда и недостига на природни ресурси (Endl and Sedlacko, 2012; Death, 2014).

И до днес се води разгорещен дебат между различни геополитически организации и групи по интереси за това как трябва да се разбира идеята и каква роля трябва да играе във формирането на дългосрочните глобални политики.

Идеята за зелен растеж

Европейският съюз и Швейцария застъпват тезата, че зелената икономика трябва да се разглежда като самостоятелна тема и че всички страни трябва да се ангажират с въвеждането на политики целящи опазване на околната среда, като голямата част от финансовия ресурс да бъде осигурен от частния сектор. САЩ от своя страна се обявят против обвързването на зелената икономика със съществуващите принципи на устойчиво развитие. Групата на южните страни Г-77 предложи зелените политики да се водят на базата на съществуващите досега принципи на устойчиво развитие и да бъдат финансирани с държавни средства. Интересно е да се наблюда развитието на дебатите и как се променят нагласите след Международното споразумение за развитие от 2015г.

Критиците на зелената икономика остават скептични относно масовото навлизане на споменатите по-горе политики в реалния живот (Büscher and Dressler 2012; Matulis, 2013).

Учените предупреждават за вероятните последици от въвеждането на зелените политики и възможното превръщане на природата в стока, което според тях изглежда вероятно да се случи (Arsel and Buscher, 2012; Fletcher, 2012; McAfee, 2012). Последното би имало неблагоприятни последици, които биха довели до неправилно разпределение до достъпа на ресурси, както и вземане на грешни управленски решения на местно и национално ниво. В голяма степен тези политики са инициирани от държавите в икономически растеж, за да осигурят суровини, а също и да разширят производствата си чрез инвестиране на натрупания капитал, с цел допълнителни възможности за печалба.

Концепцията за зелен растеж може да бъде както привлекателна и перспективна, така и пораждаща неясноти и напрежение в практическото прилагане на дейности, които съчетават в себе си екология и икономика. Сложната схема на биовзаимосвързаността между растения, животни, насекоми и т.н има риск да се сведе до екосистемна услуга за доставки в полза на човека. В своя публикация (Hanson et al., 2012) дава примери как кораловите рифове всъщност са изключително полезни с превенцията си на ерозията, а земният червей допринася за обогатяване на почвата с хранителни вещества. Този фокус върху екосистемите като доставчици на услуги, поразя големи разногласия в национален и световен мащаб между: от една страна- еколозите, научни и граждански организации и НПО-та ангажирани с темата и от друга политически формации, корпоративни дружества и инвеститори най-вече в сферата на инфраструктурни проекти. Реално погледнато в настоящето зелената икономика се привежда в действие, но не защото е най-щадяща за околната среда или има ползи за справяне с климатичните промени, а тъй като ползва достъпен ресурс, който може да бъде капитализиран. На практика това поставя в подчинение пазарната икономика. Тя става зависима до голяма степен от природните ресурси, като това може да доведе до деформация на социално-икономическите процеси, на нови правила за действие за потребителите и за бизнеса. Споменатите процеси важат най-вече за сектори като: производство на биогорива, земеделие и хранителна промишленост. Противоречивите позиции по темата на корпорациите, често са критикувани в многобройни научни разработки. Мнозина анализатори забелязват, че кооперативната общност влага големи финансови ресурси в научни изследвания, които от своя страна смекчават тона и оправдават икономически интереси в различни области (Helm, 2010) (Löfgren, 2013). Позитивите от протичащите процеси се състоят в това, че все по-голям

дъл от обществото се ангажиране със „зеленото мислене“ като фундамент на една по-мащабна политика за устойчиво икономическо развитие, целяща да минимализира екологичните щети.

Екологични политики

Екологичните политики могат да предложат полезна рамка чрез законодателни промени и нов модел на работа на изпълнителната власт с цел устойчиво управление на природните ресурси. Според Forsyth (2003) политическата екология може да обясни социално-икономическите фактори, на база на които се изготвят планове за управление в сферата на екологията. Авторът разглежда природата като източник на огромен ресурс и обяснява сложните взаимовръзки в природата като фокусът му е върху анализ и препоръки за начина на управление на тези богатства от политиките и бизнеса. Според Svarstad (2017) е необходимо решенията в областта на зелените политики да бъдат взети съвместно от: правителствата, корпорациите и НПО-тата, като следващата им задача е да ги запознаят по-големи групи от обществото с идеите си и по този начин всички да участват в реализирането им на практика. От своя страна (Roe, 1991) описва точно стъпките за осъществяване на този процес на информираност и ангажираност. Той предлага под формата на представен достъпно, хронологично детайлизиран план на дейностите, да се ангажират голям брой хора, които ще ги изпълняват.

За да се работи в посока мотивиране на хората да мислят и работят за екологичното равновесие като част от съвременното и бъдещето на планетата е необходимо като първа стъпка да се анализира и разясни тясната връзка между бедността, niskия стандарт на живот и щетите върху околната среда. Hollander (2003) в своя научна разработка описва с въздействащи думи своята теза: „Истинският враг на околната среда е бедността-трагедията на милиарди хора по света, които се борят с глада, с болестите и невежеството всеки ден от живота си. Бедността е екологичният злодей и бедните хора са негови жертви“. Този цитат илюстрира необходимостта от това международните общности да се ангажират с детайлен мониторинг, на база на който да се изготвят планове за оптимизиране на използването на ресурсите и повишаване на жизнения стандарт на населението в развиващите се страни, за да бъде достигната крайната цел -опазване на природата.

Дълго време се е смятало, че човекът ще намери заместител на изчерпаните природни ресурси и че технологиите ще намерят решения (Dryzek, 2013). Науката доказва обратното: Колкото и да напредват технологиите, с оглед на демографския растеж, животът на планетата Земя в дългосрочен план е застрашен без своевременно въвеждане на екомодернизацията в начина на живот във всички сфери. Темата за недостига не е нова, но през последното десетилетие става все по-застъпена в контекста на необходимостта от нови икономически, социални и екологични решения. Зелена икономика има амбицията да предотврати сценариите за екологичната катастрофа. Политическата реторика постепенно се променя от идеите за ограничаване на използването на природата към фокус върху икономическите възможности в природата. Тази промяна е мост между дефинирането на „проблема“ и „решението“. Интересна теза застъпват Dempsey и Suarez (2016). Според тях докато зеленият растеж не се базира на идеята за необходимостта „да се цени“ природата, а предлага „ценообразуване“ на природата, за да се спаси икономиката, няма да бъдат намерени правилните решения. Kenis и Lievens (2016); Patel и Moore (2017) подкрепят тази теза и твърдят, че зелената икономика се фокусира повече върху използването на природните ресурси, отколкото върху регулиране на потреблението и производството, които са много по-вредни за околната среда, поради факта, че това би нарушило много крупни икономически интереси.

Икономиката на околната среда и екологичната икономика

Икономиката на околната среда и екологичната икономика се различават по теоретичните основи, които използват, за да анализират процесите на взаимовръзката между човек-икономика-околна среда. Първата предполага, че проблемите на околната среда са част от цялостните икономически въпроси и те могат да бъдат добре анализирани чрез надграждане на съществуващите неокласически икономически принципи и инструменти без да се променя основната им структура (Proops and Safonov, 2004). Основната задача на икономисти на околната среда е да използват стандартните модели за ефективност, за да анализират как потребителите съчетават пазарните и непазарните стоки, за да увеличат жизнения си стандарт и как това благосъстояние се повлиява от промяната в комбинацията от стоки и услуги. Според тях конкретен екологичен ресурс е важен доколкото е почти изчерпан или генерира ползи за индивидите.

Екологичната икономика от своя страна оспорва постулатите на неокласическите модели при използването на природните ресурси. Тя третира икономическата система като подсистема на глобалната екосистема и всички природни ресурси като еднакво важни трябва да бъдат защитавани като част от обкръжаващия свят. Sollner (1997) твърди, че неокласическите модели пренебрегват естествените процеси на растежа, важната взаимовръзка между икономика и околна среда и омаловажават фактора време. И тук е ролята на екологичните икономисти да приложат алтернативни подходи, в които важен акцент да имат: макроикономическия мащаб и екологичния отпечатък при изготвяне и реализиране на дългосрочни планове за устойчиво развитие.

Научните разработки по темата са многобройни, но същевременно са и фрагментирани и непълни поради динамиката на процесите протичащи в заобикалящия ни свят. Фундаменталните изследвания рядко стигат до решение на проблема за несигурността при дългосрочни прогнози и планове в сферата на екологията. Според Harvey (1993) създадените екосистеми отразяват социалните процеси, които са ги породили. Следователно те са продукт до голяма степен на човешката дейност. Реалните и по-мащабни решения в настоящето се вземат от политическия елит, което още повече затруднява единдействието на местно, национално и световно ниво.

Политическа екология

В контекста на прилагането на реални планове за зелен растеж, ще обърнем внимание и на безспорно пряката връзка между екология и политика, в контекста на съвременните условия на живот. За да изясни сложните взаимодействия между човек и природа, политическата екология анализира както факторите на околната среда, така и социално –политическите отношения и културни традиции в обществото (Walker 2005; Zimmerer and Bassett 2003). Harvey (1993) твърди, че проектите на еколозите винаги имат социални последици, а също и че политическите решения рядко са неутрални за околната среда. Управлението на защитените териториите в различни части на света показва, че усилията на еколозите много често се разминават с решенията на политиците. Опазването на биоразнообразието създава негодувания в местното население, понеже се ограничава достъпа до важни ресурси, затруднява се

свободното движение, а понякога се стига и до изселване от домовете на хората с цел опазване на дивата природа.

Най-ярък пример за споменатите предизвикателства пред политиците е управлението на сектор дърводобив. Трудна се оказва задачата да се съхранят дървестните видове, горите и техните естествени обитатели и същевременно да се удовлетворяват все по-нарастващите потребителски нужди от дървесина. Дървопреработвателната промишленост се нуждае от този ресурс, за да създава работни места и да участва във формирането на дял от БВП на страната. Картината става още по-сложна, когато неминуемо във взимането на решения и издаването на нормативни актове са длъжни да се намесят и институциите (държавни и общински дружества, агенции, министерства). Регулирането на интересите на всички участници, от естествените биологични видове, местните жители до прекупвачите и едрия бизнес, се оказва непосилна задача за политиците, поради факта, че в демократичните общества същите тези хора са гласоподаватели и техният вот ще е в пряка зависимост от доходите им и като цяло от стандарта им на живот. През последните години са разработени многобройни екологични планове и стратегии за устойчиво развитие, но малка част от тях се осъществяват в дългосрочен план поради политическата нестабилност. Наблюдаваха се и опити зелени активисти от НПО-тата да се озоват на високи управленски позиции, но резултатът от това освен напрежение и политически конфликти, не помогна нито на природата, нито на хората работещи в сектора.

Заключение

Ключови фактори за решаването на сложните еколого-социално-икономически отношения са: отчитането на противоречивите интереси на заинтересованите субекти, при това в тяхната динамика; образованието; промяна в културно-битовите традиции и самосъзнанието на всеки човек. От съществена важност е да се приложат на практика всички добри концепции, които ни предлага зелената икономика. Въз основа на обмена на знания за околната среда, е необходимо да се увеличи ролята на техническия прогрес в зелените иновации, който да допринесе за социално-икономически растеж и до устойчиво управление на природните ресурси. Идеята, че

кризите създават възможност за промяна, ни носи оптимизъм, що се касае до успешното изпълнение на заложените стратегически цели.

ЛИТЕРАТУРА

- Adams, W. M. (2009): *Green Development: Environment and Sustainability in a Developing World*. 3rd edn. London, Routledge.
- Arsel, M. and Büscher, B. (2012): ‘Nature™ Inc.: changes and continuities in neoliberal conservation and market-based environmental policy’, *Development and Change* 43 (1): 53–78.
- Brand, U. (2012): ‘Green economy – the next oxymoron? No lessons learned from failures of implementing sustainable development’, *GAIA* 21 (1): 28–32.
- Büscher, B. and Dressler, W. (2012): ‘Commodity conservation: the restructuring of community conservation in South Africa and the Philippines’, *Geoforum* 43 (3): 367–376.
- Death, C. (2014): ‘The green economy in South Africa: global discourses and local politics’, *Politikon: South African Journal of Political Studies* 41 (1): 1–22.
- Dempsey, J. and D. C. Suarez, 2016, ‘Arrested development? The promises and paradoxes of “selling nature to save it”’, *Annals of the American Association of Geographers*, Vol. 106, pp.
- Dryzek, J., 2013, *The Politics of the Earth. Environmental Discourses* (3rd ed). Oxford: Oxford University Press.
- Endl, A. and Sedlacko, M. (2012): *National sustainable development strategies – what future role with respect to green economy?* European Sustainable Development Network, Vienna, June.
- Fletcher, R. (2012): ‘Using the master’s tools? Neoliberal conservation and the evasion of inequality’, *Development and Change* 43 (1): 295–317.
- Forsyth, T., 2003, *Critical Political Ecology: The Politics of Environmental Science*, London: Routledge.
- Hanson, C., Ranganathan, J., Iceland, C. and Flisidore, J. (2012): *The Corporate Ecosystem Services Review: Guidelines for Identifying Business Risks and*

Opportunities Arising from Ecosystem Change. Version 2.0. World Resources Institute, Washington, DC.

Harvey, D. 1993. The nature of environment: The dialectics of social and environmental change. In *Real problems, false solutions*, eds. R. Miliband and L. Panitch, 1–51. London: Merlin Press.

Helm, D. (2010): ‘Government failure, rent-seeking, and capture: the design of climate change policy’, *Oxford Review of Economic Policy* 26 (2): 182–196

Hollander, J., 2003, *The Real Environmental Crisis: Why Poverty, Not Affluence, Is the Environment’s Number One Enemy*, Berkeley, CA: University of California Press.

Kenis, A. and M. Lievens, 2016, ‘Greening the economy or economizing the green project? When environmental concerns are turned into a means to save the market’, *Journal of Radical Political Economics*, Vol. 28, No. 2, pp. 217–234.

Löfgren, H. (2013): ‘The politics of the pharmaceutical industry and access to medicines’, in LÖFGREN, H. (ed.): *The Politics of the Pharmaceutical Industry and Access to Medicines: World Pharmacy and India*. Social Science Press, New Delhi, pp. 1–23.

Matulis, B. S. (2013): ‘The narrowing gap between vision and execution: neoliberalization of PES in Costa Rica’, *Geoforum* 44: 253–260.

McAfee, K. (2012): ‘The contradictory logic of global ecosystem services markets’, *Development and Change* 43 (1): 105–131.

Patel, R. and J. Moore, 2017, *A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet*, Oakland, CA: University of California Press.

Proops J. L. R, P., Safonov, P. (Eds.), 2004. *Modelling in Ecological Economics*. Book published by Edward Elgar, Cheltenham. pp. 203, ISBN 9781843762225

Roe, E., 1991, ‘Development narratives, or making the best of blueprint development’, *World Development*, Vol. 19, No. 4, pp. 287–300.

Sollner, F., 1997. A reexamination of the role of thermodynamics for environmental economics. *Ecological Economics* 22, 175-201.

Svarstad, H. and T. A. Benjaminsen, 2017, 'Nothing succeeds like success narratives: A case of conservation and development in the time of REDD', *Journal of Eastern African Studies*, Vol. 11, No. 3, pp. 482–505.

UNEP (2011): *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication – A Synthesis for Policy Makers*. United Nations Environment Programme, Nairobi

Walker, P. A. 2005. Political ecology: Where is the ecology? *Prog. Hum. Geogr.* 29:73–82.

WORLD BANK (2012): *Inclusive Green Growth: The Pathway to Sustainable Development*. World Bank, Washington, DC.

Zimmerer, K. S. and T. J. Bassett. 2003. Approaching political ecology. In *Political ecology: An integrative approach to geography and environment-development studies*, New York: Guilford Press.

ЗНАЧЕНИЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ERP СИСТЕМИ ЗА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БИЗНЕС СРЕДАТА

Владислав Филев

ВУТП, София
filev.vladislav87@gmail.com

Резюме – ERP системите - интегрирано софтуерно решение за управление и контрол на бизнес процесите, разглеждани в условията на икономическите предизвикателства на Индустрия 4.0.

Ключови думи - икономика, софтуер, данни, управление, развитие

JEL: M21. O14

УВОД

С развитие на световната икономика и все по-активното навлизане в новата индустриална революция, неизбежно се засилва и степента на конкурентност на национално и международно ниво. Всеки от участващите стопански субекти на пазара на стоки и услуги се стреми към възможно най-голям пазарен дял и максимизиране на печалбата си.

Съвременен подход за постигане на пазарните цели на всяка бизнес организация, е чрез внедряване на бизнес информационна система. Сред най-масово наложилите се са клас ERP / Enterprise Resource Planning/ системи. С тяхна помощ се постига оптимална интеграция на протичащите в организацията дейности. Това е възможно благодарение на споделена база данни между всяко от звената и. Така се предоставя пълна информационна осигуреност на мениджърския състав, както и навременен управленски контрол.

По своя замисъл ERP системите са следствие на осъзнатите нужди на бизнес средата от софтуерна обезпеченост и оптимално протичане на информационните потоци, за нуждите на всяко от мениджърските равнища в структурата на стопанската организация.

СЪЩНОСТ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ERP СИСТЕМИ В НОВАТА ИКОНОМИЧЕСКА РЕАЛНОСТ

Индустриално развитие в съвременното е в активна връзка с напредване на технологичните новости и нововъведения. В икономиката се обособяват четири основни етапа/прехода на големи икономически революции. Схематично те се представят по следния начин на Фиг 1.

Фиг 1. Индустиална революция: Трансформиране на промишлеността и иновациите¹⁴⁴.

Съвременната индустиална революция налага активно внедряване на софтуерни решения в бизнес средата. Сред най-масово прилаганите са клас ERP системи. Те се разработват и внедряват в структурата на бизнес организациите, за да се гарантира оптимално протичане на основните управленски дейности: прогнозиране, планиране управление и контрол. Те са интегриран софтуерен продукт, изграден от логически свързани модули за провеждане на стопански дейности, сред които са: логистика на материални потоци, финансово и счетоводно обслужване на процесите, проследяване на поръчки и наличие на стокови запаси и др. Съвременните автори дават описание на информационните системи, като „ERP системите са конфигурируеми информационни системни пакети, които интегрират информация и информационно базирани процеси в и през функционалните области в една организация“¹⁴⁵.

Разработената архитектурна структура на софтуера на съвременните информационни системи позволява прозрачност на процеса по интегриране на всеки от изграждащите ги

¹⁴⁴ <https://op.europa.eu/webpub/eca/special-reports/digitising-eu-industry-19-2020/bg/>

¹⁴⁵ Kumar, K., Hillsgersberg, J. ERP experiences and evolution, 2000

модули. Тук се прави пояснение, че макар стандартната им форма да включва конкретни модули, то това не създава задължителност всички те да бъдат неминуемо внедрени при самия процеса. Гъвкавата разработка на ERP системите предоставя избор за съобразяване с индивидуалните нужди, за всяка от бизнес организациите клиенти, поели по този път.

Съвременните информационни системи са интегриран софтуер за ефективна свързаност между всяко от оперативните звена в бизнес структурата. Тяхна основна функция е да осигуряват протичане на поток от данни в организацията, като предоставят реална информация в реално време. Развитието на ERP системите се влияе пряко от изискванията на големите компании, които практически могат да си позволят такава дългосрочна инвестиция. Предимството на този клас софтуер е възможността да обхване големи масиви от данни, като я подреди в логическа последователност, анализира я и изведе търсен краен резултат, което дава възможността за управленски контрол.

Процеса по внедряване на съвременна информационна система, по същество е сериозно предизвикателство. В практиката са отчетени не малко неуспешни опити за интегриране на ERP система, като сред основните причини за това се посочват следните:

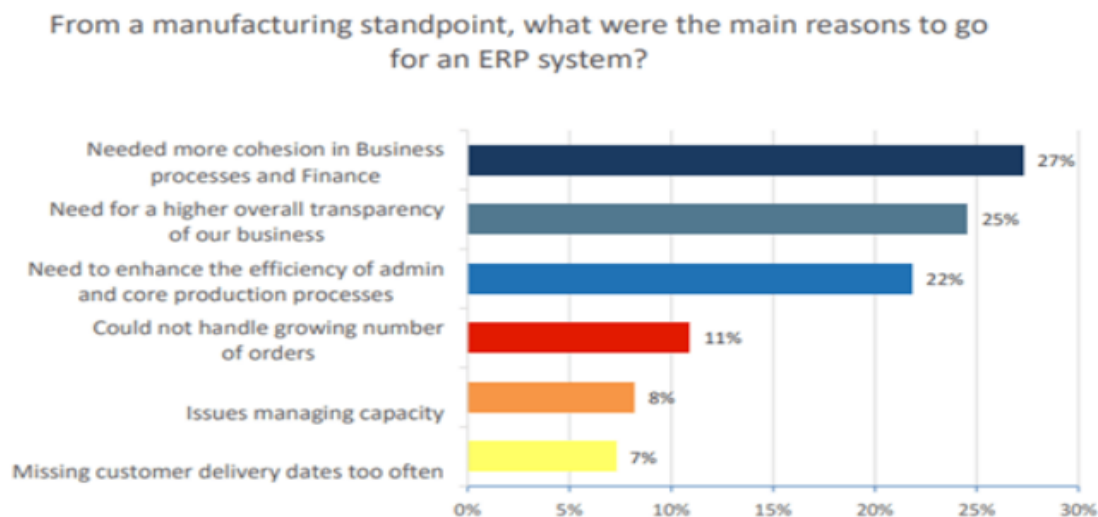
Използване на различни доставчици за всеки от интегрираните модули;

Не добре подготвен персонал от служители на фирмата предприела иновация с по-нова информационна система;

Не достатъчно ангажираност на мениджърския състав с процеса по интегриране на нова система;

Слабо проучване и анализиране на реалните нужди на бизнес организацията искаща нова информационна система.

Съвременните ERP системи са съставени от големи по обем и с висока сложност софтуерни пакети. Това налага предварително проучване и търсене на професионална експертна консултация, относно предлаганите варианти, бюджета на организацията клиент и реалните цели, които би могла да удовлетворява едно бъдещо интегрирано софтуерно приложение. Внедряването на информационна система се разглежда като процес, който започва с анализиране на нуждите на фирмата-клиент. Следващи моменти са: задаване на целите на зданието, същинското разработване и внедряване и провеждане на обучение на наетия персонал. Важен момент е и осигуряване на бъдещата поддръжка на системата и възможността за по-нататъшните и доработки и актуализации. Основните причини за тяхното интегриране в стопанските организации се следните от Фиг 2.

Фиг 2. Основни причини съвременните фирми да внедряват ERP системи¹⁴⁶.

За да се проведе успешен процес по внедряване на ERP система е необходимо да се има предвид няколко основни момента:

Проучването за най-подходящ софтуерен продукт приключва, когато фирмата-клиент се свърже с доставчик на бизнес софтуер;

Ефективен избор на подходящ продукт основно се прави от експертите на внедрителския екип;

Същинския процес по внедряване на ERP системата е необходимо да се осъществява с активното съдействие на IT отдела във фирмата.

При спазване на посочените препоръки се дава достатъчна гаранция за ефективност и успеваемост на цялото начинание по интегриране на бизнес информационна система в дейността на фирмата-клиент.

ERP СИСТЕМИТЕ – ПРАКТИЧНО РЕШЕНИЕ СРЕЩУ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА НА ИКОНОМИЧЕСКАТА СРЕДА

Настоящия етап на индустриално развитие е известен под названието Индустрия 4.0. Отличава се с факта, че стопанските организации все по-активно се налага да внедряват софтуерни продукти, за да поддържат конкурентноспособността си. Това практически обхваща информационния поток на целия жизнен цикъл на продуктите в тези структури. Съществено за етапа е пълната обезпеченост с данни относно протичането на всеки от

¹⁴⁶ <https://team-vision.bg/6-prichini-savremennite-proizvodstveni-predpriyatiya-da-se-nujdayat-ot-integrirani-erp-sistemi/>

процесите в бизнес организациите, при това с пълноценен управленски контрол в реално време.

Новата дигитална реалност на сегашната индустриална революция се отличава голям брой разнородни софтуерни продукти. Интерес на изследването са конкретно ERP системите, поради факта, че те са основен инструмент за изграждане на конкурентоспособност между отделните стопански предприятия на пазара на икономически блага.

От посочените факти логично следва изводът, че стопанските организации са все по-мотивирани да внедряват бизнес информационни системи в структурата си. Поради различни причини се стига и до следното, че се наблюдават редица фирми претърпели неуспешен процес по интегрирана на софтуерна система, за нуждите на управленския си контрол. За да се минимализират рисковете от провал на внедрителския процес, е ключово да се проведе професионално планиране и разпределение на наличните в организацията ресурси, като се мине по отвърден път на експертно интегриране на бизнес информационна система.

В процеса на глобална дигитализация на стопанския сектор, след активно внедряване на софтуерни продукти в големите компании /поради факта, че те са с повече ресурсна обезпеченост за иновации/ се стартира и активен процес по интегрирана на информационни технологии в по-малките стопански организации. Редица от водещите софтуерни гиганти /Microsoft, SAP, Oracle и др./ осъзнават гоемите пазарни възможности на обема от потенциални клиенти сред по-малките фирми и все по-напористо разработват информационен софтуер, съобразен с тяхните потребности.

Според В. Нийферт „главната цел на внедряването на ERP системите се основава на способността им да събират необходимата информация, относно бизнес процесите и да се осигури отчетност на стопанските дейности в реално време “. Разработената им структура дава възможност да се „налива“ само конкретна информация, необходима за управленските цели в организацията. Основните управленски ползи от интегрирана ERP система се систематизират по следния начин:

- за разделяне на пълноценна от допълнителна информация /от целия информационен поток/;
- за структуриране на бизнес процесите;
- за изграждане на работеща функционалност в управленската среда;

използване на единна интегрирана информационна ситема за всяка от дейностите в стопанската организация /вместо множество софтуерни системи до преди това/.

Според доклад на Aberdeen Group от 2010 г. се казва следното: „внедряването на ERP софтуер е съществен елемент в сферата на малки и средни предприятия, който осигурява както основа за бизнес, базиран на транзакции, така и източник на икономии на разходи и подобряване на операциите“¹⁴⁷. Като основен извод от доклада се приема, че като следствие на интегриране на софтуерен продукт за управленски цели в бизнес организация /конкретно за малки и средни предприятия/ се постига успешна реализация на корпоративната стратегия и устойчив растеж в дългосрочен аспект. Авторът на доклада казва, че правилно проведен процес на интегриране на ERP система води до структурни подобрения и реализация на съществени ресурсни икономии, което дава възможността стопанските организации да оцелеят при новата реалност на индустриална революция. Отново в посочения доклад се изказва мнение, че поради бурното развитие на софтуерния пазар и надграждането на функциите на всяка следваща версия на бизнес информационна система, се очаква фирмите, които тепърва ще предприемат софтуерно внедряване да получат по-конкурентен продукт.

Преимствата за бизнес сектора от внедряване на съвременна ERP система, в условията на сегашната икономическа реалност, се обобщават по следния начин:

- голямо разнообразие от предлагани софтуерни решения, което да отговори на все по-високите изисквания и нужди на съвременните стопански организации;
- възможност както за сърварна инсталация на информационните системи, така и за уеб базирана технология /чрез облачни услуги/;
- изключителна гъвкавост на предлагане на софтуерни системи, според разполагаема инфраструктура, наличен бюджет и изисквания спрямо конкуренцията;
- краткосрочно внедряване на продукт, на база опит в същата сфера на дейности, чрез съдействие на внедрителски екип или собствен IT отдел;
- модулно изградени информационни системи, даващи възможност за едновременно или поетапно внедряване, според нуждите на клиента;
- предоставяне на възможност за свързване на ERP система с други софтуерни продукти или миграция на данни от тях.

¹⁴⁷ Utras S., Aberdeen Group , “ERP in SME: Fueling Growth and Profits”, 2010

УПРАВЛЕНИЕ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ПРОЦЕСИ В БИЗНЕС СРЕДАТА ПОСРЕДСТВОМ ERP СИСТЕМИ

От практиката по интегриране на софтуер в бизнес среда, внедрителски екипи са достигнали единодушно до заключението, че първоначален и задължителен момент е детайлното обследване на спецификите, протичащите процеси и потребностите от информационна система на фирмата – клиент. Крайната цел на начинанието е успешно проведен процес по внедряване, който да обслужва нуждите от навременен бизнес анализ и информационна обезпеченост на мениджърския състав. Конкретен модул на ERP системите, в така посочената насока е BI /Business Intelligence/, което се превежда като „бизнес проучване, разузнаване“. Специфични характеристики тук са:

Спомага постигане на информирани решения в организацията;

Способност за краткосрочна обработка на големи масиви от данни;

Извличане на пълноценен краен резултат от анализ на наличните масиви от данни;

Оптимизация на влаганите времеви и човешки ресурси в протичащите бизнес процеси.

Важно е да се поясни, че за да функционира ефективно Business Intelligence софтуер е необходимо да се предостави пълен достъп до целия масив от данни, които трябва да бъдат структурирани и почистени от грешки и дублиране на записи.

Така посочената информация насочва към извода, че употребата на интегриран софтуер в дадена стопанска организация е в услуга на ефективно управление на протичащите икономически процеси в бизнес сектора. Следователно предлаганите функционалности от ERP системите спомагат за цялостно планиране и контрол на дейностите, типични за стопанските субекти. Тези софтуерни продукти спомагат за разпределяне на целевите задачи в организацията и за обективна преценка относно необходими материални ресурси. Също така предоставят финансова обезпеченост и времева ставка за производствения процес. Практически ползването на бизнес информационна система предоставят на мениджърите възможността за оценка на поставените стратегически цели, съобразявайки се с множество специфики и променливи.

Разработването на съвременните ERP системи, за нуждите на бизнес сектора се предопределя от четири основни насоки, както следва:

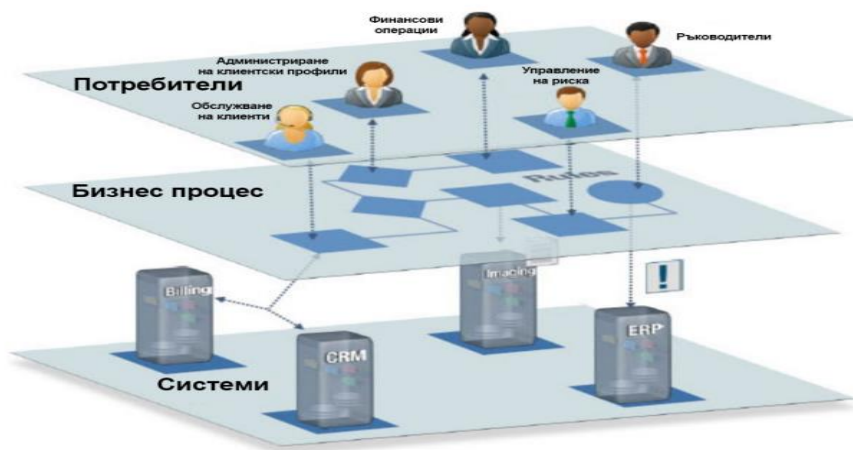
Силно гъвкав софтуер за потребностите на бизнес сектора;

Web базирано приложение за online достъп;

Разработване на вътрешно-корпоративно софтуерно приложение;

Разработено за online бизнес софтуерно приложение.

Практически добре интегрираното софтуерно приложение в бизне средата на стопанската организация, представлява надежден инструмент за управление на целевите проекти. ERP системата съдейства за активно проследяване на поставените задачи и крайните срокове на изпълнението им. Те спомагат правилното сформирание и разпределяне на бюджета в организацията, като минимализират риска от закъснения и загуби за бизнеса.

Фиг 3. Управление на процесите в бизнес среда посредством ERP система¹⁴⁸.

Сред ключовите предимства на ERP система за бизнес организацията е способността и да расте съвместно с разширяване на самия бизнес. Това качество е типично за този клас софтуер и го отличава от всякакви други софтуерни разработки и приложения. На практика това се свежда до умението да се добавят нови функции и модули към вече интегрираната систем. Освен това фактическото разрастване идва от възможността да се разполага с ефикасен инструмент за управление на протичащите процеси и икономически предизвикателства, независимо от сферата на дейност и мащабите на конкретната стопанска организация.

В обобщение се посочват следните принципи на повишаване ефикасността на управление на икономическите процесите в бизнес средата посредством внедряване на ERP система:

Предоставяне на реална „картина“ на моментното състояние на бизнеса и възможност за пълноценен анализ на ситуацията;

Оптимизация на времеви и човешки ресурс по поддържане на наличната системана информация;

Ефективно оправление на складови наличности и материални запаси в организацията;

¹⁴⁸ https://www.unwe.bg/uploads/Alternatives/9_Alternativi%20br3%202017_BG.pdf

Ограничаване на грешки и последици от тях при боравене със служебна информация;
Оптимизация на финансовите потоци и разходите на организацията;
Оптимално използване на човешкия капитал за целите на стопанската организация;
Повишена конкурентноспособност, на база съкращаване сроковете за обслужване на клиентите.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съвременните ERP системи са мощен инструмент за оцеляване чрез оптимизация на бизнес процесите за дадена стопанска организация. Те се отличават от всички други софтуерни продукти за поддържане на бази данни, поради факта, че са системно приложение за ефективен управленски контрол. Типична за тях е модулно изградена архитектура, която позволява цялостно обхващане на всеки от процесите типичен за бизнес сектора, без да създава задължителност на интегрирането на всеки от прилежащите модули. Практически те са развиваща се система с възможност за бъдещи доработки, съобразени с променящите се изисквания на бизнес средата.

Големите софтуерни компании основно насочват разработване на продуктите си към едрия бизнес, поради факта, че там могат да се отделят големи по обем инвестиции в сектора. Но също така осъзнават и големия пазарен дял на малки фирми, които могат да отделят адекватна сума за вече разработен и приложим продукт за сферата им на дейност.

Съвременните ERP системи се превърнаха в неотменим част от развитието на новата дигитална революция. Те се наредиха на челно място сред предпочитаните софтуерни системи за обезпечаване на икономическите процеси в бизнес средата. Ключовото им предимство се крие в отворения им код за доработка и отговаряне на нововъзникналите нужди на стопанските организации.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Belal, M., Enterprise Resources Planning in Small and Medium-sized Enterprises: An overview, 2013
Federici, T., Factors Influencing ERP Outcomes in SMEs: a Post-Introduction Assessment, Journal of Enterprise Information, 22 (1/2), 2009
Monk, E., Wagner, B. Concepts in Enterprise Resource Planning, 2013
Нийферт В., „SAP® Business ONE Implementation”. 2010
Utras S., Aberdeen Group , “ERP in SME: Fueling Growth and Profits”, 2010

УСТОЙЧИВ ТУРИЗЪМ В УСЛОВИЯ НА КЛИМАТИЧНИ ПРОМЕНИ

Николай Танчев ,
екоактивист, пътешественик.
Магистър Екоикономика
Председател на фондация „Гей“
space@mail.bg

Резюме: докладът представя какво е екосъобразен туризъм и как съвременното туристическо развитие трябва да отговаря на нуждите на настоящето, без да се компрометира способността на бъдещите поколения да задоволяват собствените си нужди. Представя се социалното въздействие на екосъобразния туризъм и как той отчита изцяло своите настоящи и бъдещи икономически, социални и екологични въздействия, отговаряйки на нуждите на посетителите, индустрията, околната среда и приемни общности. Докладът представя участието на местни, национални и международни организации за оптимална употреба на екологичните ресурси, които представляват ключов елемент в развитието на туризма, поддържайки основните екологични процеси и помагайки за опазването на природното наследство и биоразнообразието. Докладът споделя за нуждата да се уважават социално-културната автентичност на приемащите общности, да се съхранява тяхното изградено и живо културно наследство и традиционни ценности и да се допринася за межкултурното разбирателство и толерантност. Докладът споделя за устойчиви места за настаняване като туристически ресурс, осигуряващ жизнеспособни, дългосрочни икономически операции, осигуряващи социално-икономически ползи за всички заинтересовани страни, които са справедливо разпределени, включително стабилна заетост и възможности за получаване на доходи и социални услуги за приемащите общности, и допринасяйки за развитието на туристическия сектор.

Ключови думи: екосъобразен туризъм, устойчивост, природно наследство, икономическо развитие
Abstract: the report presents what ecotourism is and how modern tourism development should meet the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. It presents the social impact of ecotourism and how it fully considers its current and future economic, social and environmental impacts, responding to the needs of visitors, industry, the environment and host communities. The report presents the participation of local, national and

international organizations for the optimal use of environmental resources, which are a key element in the development of tourism, supporting the main ecological processes and helping to protect natural heritage and biodiversity. The report shared the need to respect the socio-cultural authenticity of host communities, preserve their built and living cultural heritage and traditional values and contribute to intercultural understanding and tolerance. The report shares sustainable accommodation as a tourism resource providing viable, long-term economic operations, delivering socio-economic benefits to all stakeholders that are equitably distributed, including stable employment and income opportunities and social services for host communities, and contributing to the development of the tourism sector.

ВЪВЕДЕНИЕ:

Устойчивият туризъм „се отнася до екологичните, икономическите и социално-културните аспекти на развитието на туризма и трябва да се установи подходящ баланс между тези три измерения, за да се гарантира неговата дългосрочна устойчивост. Тази устойчивост се дефинира чрез критерии за дестинация от създателите на публични политики и мениджъри на дестинации, а също така от критерии на индустрията за хотели и туроператори. Днес съществуват множество социални ползи от туризма, които показват положителни социални въздействия.

Те могат да включват; опазване на местната култура и наследство; укрепване на общностите; предоставяне на социални услуги; комерсиализация на културата и изкуството; съживяване на обичаите и формите на изкуството и опазване на наследството. Редица дестинации по света и у нас полагат усилия за запазване и защита на местната култура. Това често допринася за опазването и устойчивото управление на природните ресурси, опазването на местното наследство и ренесанса на местните култури, културните изкуства и занаяти.

Това е отличен способ да се опазват културите и те да се развиват и защитават, в условия на глобализация и променяне на ценности, естествени условия, лични характери и предпочитания.

Нашите социални условия се промениха изключително през годините. И това е нормална част от еволюцията. Затова е индивидуално и субективно да се опитаме да запазим

културата и природата на даден район за целите на туризма. Тези условия следва да растат и да се променят, точно както се променя обществото ни.

ИЗЛОЖЕНИЕ:

Социалните въздействия от екотуризма върху дестинацията са създаване на работни места, опазване и интерпретация на културното наследство, възстановяване на ландшафта за опазване на дивата природа и др.

Устойчивият туризъм се определя от Програмата на ООН за околната среда и Световната туристическа организация на ООН като „туризъм, който отчита изцяло своите настоящи и бъдещи икономически, социални и екологични въздействия, отговаряйки на нуждите на посетителите, индустрията, околната среда и приемащите общности“.

Устойчивия туризъм въздейства за укрепване на общностите

Туризмът може да бъде катализатор за укрепване на местната общност и засилване предлагането на местни продукти.

Събития и фестивали, на които местните жители са били основни участници и зрители, често се подновяват и развиват в отговор на туристическия интерес. Работните места, създадени от туризма, също могат да бъдат голям тласък за местната общност. Освен икономическите въздействия, създадени от подобрените перспективи за заетост, хората с работа са по-щастливи и по-социални от тези без разполагаем доход.

Устойчивия туризъм е генератор на социални услуги и явления

Туристическата индустрия изисква много съоръжения/инфраструктура, за да отговори на нуждите на туриста. Това често означава, че много развията в даден район в резултат на туризма ще бъдат достъпни за използване и от местните жители.

Местните хора често получават нови пътища, нови канализационни системи, нови детски площадки, автобусни услуги и т.н. в резултат на туризма. Това може да осигури голям тласък на качеството им на живот и е чудесен пример за положително социално въздействие на туризма.

Комерсиализация на културата и изкуството

Туризмът може да предизвика много търговски бизнес, което може да бъде положително социално въздействие на туризма. Това помага да се засили духът на общността, тъй като хората са склонни да имат повече разполагаем доход като резултат.

Тези предприятия могат също да популяризират местните култури и изкуства. Музеите, шоутата и галериите са фантастичен начин да се покажат местните обичаи и традиции на дадена дестинация. Това може да помогне за насърчаване/запазване на местните традиции.

Устойчивия туризъм съживява природни места, култура и изкуството

Някои дестинации ще насърчат местните култури и изкуства да бъдат съживени. Това може да бъде под формата на музейни изложби, в начина, по който са декорирани ресторанти и магазини, и в предлаганите забавления, например. Това може да помогне за популяризирането на традиции, които може да са станали далечни.

Устойчивия туризъм е условие за опазване на културното и природното наследство

Много туристи посещават дестинация, особено за да видят нейното местно наследство: Несебър край Слънчев бряг е добър пример за това. Именно поради тази причина много дестинации ползват всички усилия да запазят наследството си. Това може да включва въвеждане на ограничения или ограничаване на броя на туристите, ако е необходимо. Това често е пример за внимателно планиране на туризма и устойчиво управление на туризма.

Социални въздействия на туризма

За съжаление, има голям брой социално-културни особености и промени за приемащите общности, някои от които могат да се считат за негативни. Тези социални въздействия включват; социална промяна; промяна на стойностите; повишена престъпност и хазарт; промени в моралното поведение, в семейната структура и роли; проблеми с отношенията турист-домакин и унищожаването на местното културно наследство чрез комерсиализация и загуба на местната автентичност.

Социална промяна чрез посланията на устойчивия туризъм

Социалната промяна се отнася основно до промени в начина, по който обществото действа или се държи. За съжаление има много промени, които настъпват в резултат на туризма, които не са желателни. Има много примери по целия свят, когато местното население се е променило поради туризма. Например като са променили начина, по който говорят или начина, по който се обличат. Като са се запознали с алкохола чрез туристическата индустрия, а също така са се възползвали от богатите туристи и са се обърнали към престъпността. Това са само няколко примера за отрицателните социални въздействия на туризма.

Роля на международните и национални организации за устойчив туризъм

Това са неправителствени организации, работещи основно с нестопанска цел, оказващи въздействие върху развитие на устойчивия туризъм положителни аспекти от устойчивия туризъм

Глобалният съвет за устойчив туризъм (GSTC) е една от най-големите организации и служи като международен орган за насърчаване на повече знания и разбиране на практиките за устойчив туризъм, насърчаване на приемането на универсални принципи за устойчив туризъм и изграждане на търсене на устойчиви пътувания. GSTC стартира GSTC Criteria, глобален стандарт за устойчиви пътувания и туризъм, който включва критерии и показатели за ефективност за дестинации, туроператори и хотели. Критериите на GSTC служат като международен стандарт за сертифициращите агенции (организациите, които проверяват туристически продукт и ги сертифицират като устойчива компания). По света има множество организации, сдружения и клубове за екотуризъм, зелени туристически места и паркове.

Съществуват и над 50 екомаркировки за устойчив туризъм като: Австрийска екомаркировка за туризъм, Азиатски стандарт за екотуризъм за настаняване (AESA), Екосертификация Малта, EarthCheck Австралия, Екотуризъм Австралия, Екотуризъм, Ирландия, Екотуризъм Кения, Европейски стандарт за етикетиране на екотуризма (EETLS), Корейски стандарт за екотуризъм и други.

Travelife е уеб-базирана международна система за сертифициране на устойчивост, която позволява на доставчиците на настаняване да наблюдават и самостоятелно да оценяват своята работа, свързана с устойчивостта. Системата и нейните критерии са разработени чрез процес на консултации с множество заинтересовани страни, с участието на туроператори, хотелиери, търговски асоциации, неправителствени организации, одиторски фирми и академични среди. Стартирала през 2007 г., сега е призната в рамките на пътническата и туристическата индустрия, като един от най-пълните и надеждни инструменти. Фактът, че тя се управлява от туристическата индустрия и тясната ѝ връзка с туроператори, хотелски групи, дестинации и търговски асоциации гарантира справедливо ценообразуване и надзор на индустрията. Travelife помага на своите 1300 хотелски членове по целия свят да подобрят своите екологични, социални и икономически въздействия по икономически ефективен начин. На хотели, които отговарят на стандарта Travelife официално им е присъден Travelife за насърчаване на постиженията им.

БИОХОТЕЛИ е най-голямата европейска асоциация на еко-приятелски хотели: със седем "основни дейности", близо 100 био хотели в седем европейски страни предлагат всичко, което искате за органична ваканция, семейна почивка, уелнес уикенд, конференция или зелена среща и екологично ориентирана услуга за бизнес пътници. Дори сватби и различни събития се провеждат в най-красивите кътчета с БИО ХОТЕЛИ: на брега на морето, в планината или в прекрасни природни условия. Био хотели е първата международна група от хотели със сертифицирана органична маркировка въз основа на строги критерии: 100% органична храна, 100% органична напитка, една сертифицирана биологична естествена козметична линия, сертифицирана биологична естествена козметика в зоната за гости, управление на отпадъците, заверка от Агенция за контрол всяка година, екологичното съзнание, нехранителни препоръки

Критериите са установени и общи за всички хотели. Те се сертифицират всяка година от Агенция за контрол и въз основа на това те получават биомаркировката Биохотели.

НПО секторът у нас проучва и представя ползите от екотуризма чрез анализи на местни изследователски звена в областта на туризма от регионите, оценява непосредственото влияние на екотуризма от участието в практики за устойчив туризъм върху знанията, нагласите и поведението на туристите. Изследва се дългосрочното влияние на знанията, нагласите и поведението на туристите. Така общите нагласи и поведенчески модели в защита на околната среда и свързаните с тях дейности се увеличават значително. В рамките дейността на Фондация „Гея” от Варна е основан клуб „Зелени хотели”, който цели да представи условия за българските места за настаняване да познават стандартите за устойчив туризъм и Екомаркировката на ЕС - официален знак за екологично качество на услуги и стоки, създаден през 1992 г. Европейския съюз, който е едновременно сертифициран от независима организация и е валиден в много държави-членки на Европейския съюз. Всеки оператор на туристическо настаняване в ЕС - от голяма хотелска верига до малка селска къща, може да кандидатства за европейски екоетикет от 2003 г. насам. Операторите трябва да отговарят на строги минимални стандарти по отношение на екологичните показатели и здравните стандарти. Услугите за туристическо настаняване трябва да отговарят на определени критерии, като получат минимум 20 точки от набор от задължителни изисквания. Тези задължителни изисквания включват използването на възобновяеми енергийни източници, цялостно намаляване на потреблението на енергия и вода, мерки за

намаляване на отпадъците и отпадъчните води, определяне на екологична политика, осигуряване на зони за непушачи и насърчаване на екологично предпочитани транспортни средства.

"Автентична България" е организация създадена в подкрепа на качеството и оригиналния туристически продукт на базата на няколко основни ценности - професионализъм в обслужването и истинско българско гостоприемство, безупречно качество на обслужване, отговорно отношение към околната среда и постоянен стремеж за подобряване на работната среда.

Оценката на предприятията се извършва в следните области: обслужване на клиенти, съоръжения и оборудване, управление на околната среда, управление на персонала, културни аспекти, бизнес устойчивост.

„Зелена къща” е сертификат, който се издава на къщи за гости и малки хотели в България, които отговарят на устойчивата екомаркировка за туризъм ЕСЕАТ и стандартите за качество Eurogites. Домакини на тези къщи са местни хора, които имат специално внимание към местната природа и култура.

Сертификатът оценява в следните области: Поддръжка на органичното земеделие, Ефективно използване на енергията и водата, Политиката за намаляване на активните отпадъци, Принос за опазване на природата, Съсредоточаване върху културното наследство, Принос към местната икономика, Екологично информационно обслужване на гостите, Непрекъснато подобряване на екологичните показатели.

Чрез изпълнение на Одит, чрез Обосновка / Проверка / Доказателство за придържане се издава Сертификат, валиден за срок от три години.

Неправителствените организации са едни от заинтересованите страни в застъпничеството за устойчив туризъм. Ролите им могат да варират от ръководене на практики за устойчив туризъм до просто провеждане на изследвания. Университетските изследователски екипи и учени могат да бъдат използвани, за да помогнат в процеса на планиране.

Клуб „Зелени хотели” към Фондация Гея, Варна споделя с местата за настаняване добри практики и модерни насоки за екосъобразен туристически продукт и устойчиво местно развитие. Този локален, активен пример в бранша е клуба с неговата активна програма за рециклиране, въвличане на персонала, обучения за зелени практики и други инициативи, насочени към повишаване ефективността на устойчивите практики в туризма.

Най-често отбелязваното положително въздействие на туризма върху околната среда е повишаването на осведомеността. Много дестинации насърчават екотуризма и устойчивия туризъм и това може да помогне да се образуват хората за въздействието на туризма върху околната среда. Дестинации като Троян, Гоце Делчев, Банско имат фантастични инициативи за екотуризъм, които насърчават екологосъобразни дейности и ресурси. Има също много национални паркове, дивечови резервати и защитени зони по целия свят, които спомагат за насърчаването на положителното въздействие на туризма върху околната среда. Положителни въздействия върху околната среда могат да бъдат предизвикани и чрез нуждата от чиста околната среда. Туризмът често не може да успее без подходяща околна среда поради факта, че разчита на тези туристически ресурси.

В много дестинации те са организирали операции за задачи като почистване на плажа, за да поддържат дестинацията естетически приятна и по този начин да поддържат туристите щастливи. Някои дестинации допринесоха за това и по време на Ковид кризата, като въведоха ограничения за броя на туристите, които могат да посетят определен плаж наведнъж.

Наскоро достъпът до Рилски езера беше затворен за моторизирани туристи , за да му даде възможност да се възстанови от негативните въздействия върху околната среда, които бяха резултат от широкомащабния туризъм с джипове, мотоциклети и атв –та през последните години. Макар и неудобно за туристите, които са планирали така да пътуват до езерата, това е положителен пример за управление на околната среда в туризма и започваме да виждаме повече примери като този в България и по целия свят.

Въздействието на туризма върху околната среда изисква устойчив подход при изпълнението на туристическите услуги. Отрицателното въздействие на туризма върху околната среда възниква, когато нивото на използване на посетителите е по-голямо от способността на околната среда да се справи с това използване. Неконтролираният конвенционален туризъм представлява потенциална заплаха за много природни зони по света. Това може да окаже огромен натиск върху дадена област и да доведе до въздействия като: ерозия на почвата, повишено замърсяване, изхвърляне в морето, загуба на естествени местообитания, повишен натиск върху застрашени видове и повишена уязвимост към горски пожари. Това често натоварва водните ресурси и може да принуди местното население да се конкурира за използването на критични ресурси.

Връзка на екотуризма с климатичните промени

Екотуризмът е форма на туризъм, включваща отговорно пътуване (използвайки устойчив транспорт) до природни зони, опазване на околната среда и подобряване на благосъстоянието на местните хора. Целта му може да бъде да образова пътника, да осигури средства за опазване на околната среда, да облагодетелства пряко икономическото развитие и политическото овластяване на местните общности или да насърчава уважението към различните култури и правата на човека. От 80-те години на миналия век екотуризмът се счита за критично начинание от природозащитниците, така че бъдещите поколения да могат да изживеят дестинации, относително недокоснати от човешката намеса. Екотуризмът може да се съсредоточи върху образованието на пътниците за местната среда и природната среда с оглед на опазването на околната среда. Някои включват в определението за екотуризъм усилията за създаване на икономически възможности, които правят опазването на природните ресурси възможно и финансово достъпно.

Като цяло екотуризмът се занимава с взаимодействие с биотичните компоненти на природната среда. Екотуризмът се фокусира върху социално отговорните пътувания, личностното израстване и екологичната устойчивост. Екотуризмът обикновено включва пътуване до дестинации, където флората, фауната и културното наследство са основните атракции. Екотуризмът има за цел да предложи на туристите поглед върху въздействието на хората върху околната среда и да насърчи по-добро оценяване на нашите естествени местообитания. Екотуризмът цели минимално въздействие върху околната среда върху посещаваните райони. Освен че насърчава уважението към природната среда, екотуризмът помага и за създаване на социално-икономически ползи за общностите в посещаваната област.

Отговорните програми за екотуризъм включват тези, които минимизират негативните аспекти на конвенционалния туризъм върху околната среда и повишават културната цялост на местните хора.

Следователно, в допълнение към оценката на екологичните и културните фактори, неразделна част от екотуризма е насърчаването на рециклирането, енергийната ефективност, опазването на водата и създаването на икономически възможности за местните общности. Поради тези причини екотуризмът често се харесва на привържениците на екологичната и социалната отговорност.

Подобно на повечето пътувания на дълги разстояния, екотуризмът често зависи от въздушния транспорт, което е основна причина за климатичните промени. Освен това, цялостният ефект от устойчивия туризъм е отрицателен, когато филантропските стремежи, подобно на екотуризма, маскират упорития непосредствен личен интерес. А пътниците могат да премахнат тези въздействия.

Екотуризмът може да се провежда отговорно за опазване на околната среда и поддържане на благосъстоянието на местните хора. Затова той е в състояние да осигури изграждане на екологична осведоменост, осигуряване на преки финансови условия за опазване на природата, а също така:

Осигуряване на финансови облаги и овластяване на местните хора.

Зачитане на местната култура.

Подкрепа за правата на човека и демократичните движениякато:

Опазване на биологичното разнообразие и културното разнообразие чрез опазване на екосистемите.

Насърчаване на устойчивото използване на биоразнообразието чрез осигуряване на работни места на местното население.

Споделяне на всички социално-икономически ползи с местните общности и коренното население чрез тяхното информирано съгласие и участие в управлението на екотуристически предприятия.

Да създаде алтернативен туризъм до непокътнати природни ресурси, като минималното въздействие върху околната среда е основна грижа.

Да минимизира въздействието на туризма върху околната среда.

Да направи достъпна чистата околна среда, където липсата на отпадъци е форма на лукс.

При устойчивия туристически продукт местните култура, храни, природа и персонал са основни ресурс и атракция.

Да спомогне на местните хора, да се възползват от устойчивите форми на туризъм чрез икономически стимули, като така направи масовия туризъм - екосъобразен.

Опазването на екосистемите може да възникне, тъй като екотуризмът може да помогне за финансирането на функционирането на защитените зони (т.е. национални паркове)

Защитените зони като националните паркове често трябва да наемат (и да плащат) пазачи на парка и ако са предвидени сафари хижи, персонал е необходимо и за това.

За много райони в България екотуризмът не е просто маргинална дейност за финансиране на опазването на околната среда, а основна индустрия на местната икономика и туризъм.

Например в Тетевен, Жеравна, Котел, Троян, Елена и места в Родопите, екотуризмът

представлява значителна част от туристическия продукт и местната икономическата дейност. Стратегия за устойчиво развитие на туризма в България 2014-2030 предлага да се осигури трайна конкурентоспособност на България като туристическа дестинация, да подпомага устойчивото развитие на туристическата индустрия, да се опира в максимална степен на информацията, придобита от маркетинговите проучвания, доклади, анализи и прогнози в т.ч. на международни източници като Световната туристическа организация към ООН, Европейската туристическа комисия, World Tourism & Travel Council, Euromonitor, Eurostat и др., и отчита очакванията и намеренията на всички заинтересовани страни, да е съобразена с изискванията за създаване на правилно, реалистично и стабилно позициониране на България на целевите пазари и да бъде гъвкава.

Анализ на екологичните примери като комплекси за отдих от тип "зелени" къщи за гости, еко къщи, еко комплекси и др. п. Представяне на прилики сред тях и особеностите, които ги представят като екологични и устойчиви. Представяне на техните политики и как те отговарят на възприетите стандарти за "зелена къща", при какви цени и условия за настаняване са те. Общо взето всички тези места за настаняване са по скъпи от обикновените къщи за гости и те заемат една тясно ограничена ниша от общата настанителна база на местата за настаняване в България.

България разполага с третото по обем културно наследство в Европа (след Гърция и Италия). В страната са идентифицирани над 40 000 исторически, етнографски и културни обекта, като има огромни възможности в развитието на СПА и Уелнес-индустрията.

Заклучение: Експертите отчитат, че селският и алтернативният туризъм като цяло се поддържат най-вече от българския потребител. За това спомага факта, че през изминалите няколко години стана модерно да прекараш уикенда или ваканцията си в къща за гости сред природата. Семействата с малки деца предпочитат да наемат цели вили, разполагащи с детски кът за игра. Фирмите, опериращи на българския пазар, пък все по-често организират своите тийм билдинги на село. Това има и своята негативна страна: някогашните тихи и уютни кътчета за отдих сред запазената природа все повече се презастрояват, което намалява привлекателността на туристическата дестинация. В момента страната ни разполага с над 1 милион хотелски легла. Въпреки това, безконтролното строителство на нови хотели и вилни селища продължава.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Днес все повече местни, национални и световни организации в туризма изтъкват нуждата от развитие на устойчивия туризъм чрез разработването на програми, базирани на добри практики, ориентирани към природата и натуралните изделия, а също така туристически услуги, свързани с биоземеделие, зелени места за настаняване, фермерска гастрономия, натурални продукти, чрез популяризиране на автентични селища със запазена архитектура, както и чрез различните местни фестивали, празници, културни изяви и уникални природни места. Стратегията за устойчиво развитие на туризма в България с хоризонт 2030 г. подготвя набор от дългосрочни стратегии в областта на планирането, инвестициите, вътрешния туризъм, проучванията, предоставянето на услуги, подобряването на инфраструктурата и транспорта, професионалната подготовка и квалификация на заетия в туризма персонал, диверсификацията на туристическия продукт, възстановяване и поддръжка на съществуващи туристически и природни зони, а също така създаване на нов имидж на България като дестинация за екосъобразен масов и устойчив индивидуален туризъм.

ИЗТОЧНИЦИ / РЕФЕРЕНЦИИ / БИБЛИОТЕКА

1. Fennell, David A.; Cooper, Chris (2020). Sustainable Tourism: Principles, Contexts and Practices. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters. pp. 198, 234. doi:10.21832/9781845417673. ISBN 978-1-84541-767-3. S2CID 228913882.
2. Peeters P., Gössling S., Ceron J.P., Dubois G., Patterson T., Richardson R.B., Studies E. (2004). The Eco-efficiency of Tourism.
3. Bramwell, B., & Lane, B. (1993). Sustainable tourism: An evolving global approach. *Journal of sustainable tourism*, 1(1), 1-5.
4. Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030, Highlights. World Tourism Organization. 2017-12-18. doi:10.18111/9789284419340. ISBN 978-92-844-1934-0.
5. "Tourism & Sustainable Development Goals – Tourism for SDGs". Retrieved 2021-01-10.
6. New directions in rural tourism. Derek Hall, Lesley Roberts, Morag Mitchell. London [England]. 2016. ISBN 978-1-351-91502-1. OCLC 980828139.
7. "TOURISM 4 SDGs | UNWTO". www.unwto.org. Retrieved 2021-08-30.
8. "United Nations (2018) Economic and Social Council, Conference of European Statisticians, Geneva" (PDF). United Nations, Geneva. Retrieved September 19, 2020.

9. United Nations (2017) Resolution adopted by the General Assembly on 6 July 2017, Work of the Statistical Commission pertaining to the 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/71/313 Archived 28 November 2020 at the Wayback Machine)
10. Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030, Highlights. World Tourism Organization. 2017. doi:10.18111/9789284419340. ISBN 9789284419340. Retrieved 2021-01-10.
11. UNWTO Tourism Definitions (August 28, 2021). "UNWTO Tourism Definitions". UNWTO.
12. Poon, Auliana (1993). *Tourism, technology, and competitive strategies*. Wallingford: CAB International. ISBN 0-85198-751-6. OCLC 29467917.
13. *Responsible tourism : concepts, theories and practices*. David Leslie. Cambridge, MA: CAB International. 2012. ISBN 978-1-84593-987-8. OCLC 785808916.
14. Fennell, David A. (2008). "Responsible Tourism: A Kierkegaardian Interpretation". *Tourism Recreation Research*. 33 (1): 3–12. doi:10.1080/02508281.2008.11081285. ISSN 0250-8281. S2CID 154024781.
15. CREST (2016). "The Case for Responsible Travel: Trends & Statistics 2016" (PDF).
16. Apollo, Michal (2018). "Ethics in tourism as a key to development, prosperity and well-being of all stakeholders: 3rd International Congress on Ethics and Tourism, Krakow, 27–28 April 2017". *International Journal of Environmental Studies*. 75 (2): 361–365. doi:10.1080/00207233.2017.1383076. ISSN 0020-7233. S2CID 103853371.
17. Goodwin, Harold (2016). *Responsible Tourism : Using Tourism for Sustainable Development* (2nd ed.). Oxford: Goodfellow Publishers Ltd. ISBN 978-1-910158-86-9. OCLC 962452286.
18. Diallo, Mbaye Fall; Diop-Sall, Fatou; Leroux, Erick; Valette-Florence, Pierre (2015). "Responsible tourist behaviour: The role of social engagement". *Recherche et Applications en Marketing* (English Edition). 3: 85–104 – via SAGE.
19. Ferguson, Lucy; Moreno Alarcón, Daniela (September 2014). "Gender and sustainable tourism: reflections on theory and practice". *Journal of Sustainable Tourism*. 23: 401–416 – via Taylor & Francis.
20. Anita, Pelumarom. "The Politics of Tourism and Poverty Reduction." *Responsible Tourism*. Ed. David Leslie. CABI, 2012. 90-106.

21. Wheeler, Brian (June 1991). "Tourism's troubled times: Responsible Tourism is not the answer". *Tourism Management*: 91–16.
22. "What is (not) Ecotourism? | Global Ecotourism Network (GEN)". www.globalecotourismnetwork.org. Retrieved 2020-08-
23. Honey, Martha (2008). *Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise?* (Second ed.). Washington, DC: Island Press. ISBN 978-1-59726-125-8.
24. "Ecotourism vs Sustainable Tourism". *Integra: developing impact from opportunity*. September 1, 2021. Archived from the original on 2021-09-01.
25. Aas, C.; Ladkin, A.; Fletcher, J. (2005). "Stakeholder collaboration and heritage management" (PDF). *Annals of Tourism Research*. 32 (1): 28–48. doi:10.1016/j.annals.2004.04.005.
26. Fennell, David A. (2020). *Ecotourism* (5th ed.). Abingdon, Oxon. ISBN 978-0-367-36459-5. OCLC 1125278245.
27. McAllister, Ryan RJ; Taylor, Bruce M (2015). "Partnerships for sustainability governance: a synthesis of key themes". *Current Opinion in Environmental Sustainability*. 12: 86–90. doi:10.1016/j.cosust.2015.01.001.
28. Iyyer, Chaitanya (December 2009). *Land management challenges and strategies*. ISBN 9789380228488.
29. Malhado A., de Araujo L., Rothfuss R. (2014). The attitude-behavior gap and the role of information in influencing sustainable mobility in mega-events. Ch. 7 in: *Understanding and Governing Sustainable Tourism Mobility: Psychological and Behavioural Approaches*.
30. Ostrowska-Tryzno, Anna; Muszyńska, Agnieszka (2018). "Sustainable Tourism Services As An Exceptional Product For The Mice Destination . Case Study Reykjavik". *Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula* (in Polish). 1 (55): 164–174. ISSN 2084-4689.
31. "Environmental Sustainability | Moscone Center". www.moscone.com. Retrieved 2022-06-15.
32. Cool, S. F., Moisey, R. N. (2001). Integrating environmental and social concerns over tourism development. [In:] S. F. McCool & R. N. Moisey (eds.), *Tourism, recreation, and sustainability: linking culture and the environment* (pp. 17-20). CABI Publishing: Oxon
33. Thuot, Lea; Vaugeois, Nicole; Maher, Patrick (2010). "Fostering innovation in sustainable tourism". *Journal of Rural and Community Development*. 5: 76–89. doi:10.25316/ir-138. ISSN 1712-8277.

34. Moscardo, Gianna; Konovalov, Elena; Murphy, Laurie; McGehee, Nancy G.; Schurmann, Andrea (2017-12-01). "Linking tourism to social capital in destination communities". *Journal of Destination Marketing & Management*. 6 (4): 286–295. doi:10.1016/j.jdmm.2017.10.001. ISSN 2212-571X.
35. Bushell, Robyn; Bricker, Kelly (2017-01-01). "Tourism in protected areas: Developing meaningful standards". *Tourism and Hospitality Research*. 17 (1): 106–120. doi:10.1177/1467358416636173. ISSN 1467-3584. S2CID 155767802.
- 36."Global Sustainable Tourism Council (GSTC) - the international accreditation body for sustainable tourism certification". Global Sustainable Tourism Council (GSTC). Retrieved 2021-06-03.
- 37."Coping with Success: Managing Overcrowding in Tourism Destinations". McKinsey & Company. December 2017.
38. Gossling, S.; Hall, M.; Peeters, P.; Scott, D. (2010). "The future of tourism: can tourism growth and climate policy be reconciled? A mitigation perspective". *Tourism Recreation Research*. 35 (2): 119–49. doi:10.1080/02508281.2010.11081628. S2CID 128883926.
39. Cohen S., Higham J.E., Peeters P., Gossling S. (2014). Why tourism mobility behaviors must change. Ch. 1 in: *Understanding and Governing Sustainable Tourism Mobility: Psychological and Behavioural Approaches*.
40. Cohen S., Higham J., Cavaliere C. (2011). Binge flying: Behavioural addiction and climate change. *Annals of Tourism Research*.
41. Larsen, G.R.; Guiver, J.W. (2013). "Understanding tourists' perceptions of distance: a key to reducing the environmental impacts of tourism mobility". *Journal of Sustainable Tourism*. 21 (7): 968–981. doi:10.1080/09669582.2013.819878. S2CID 154395334.
42. Call for Action: Accelerate Social and Economic Recovery by investing in sustainable tourism
- 43."Chapter 3: EIA process". www.fao.org. Retrieved 2022-06-15.
44. Drake, S (1991). 'Local Participation in ecotourism project' in *Nature Tourism*. Washington D.C.: Island Press.
45. Epler Wood, M (1991). 'Global Solutions: on ecotourism society', in *Nature Tourism*. Washington D.C.: Island Press. p. 204.

46. Trejos, B; Chiang, LHN (2009). "Local economic linkages to community-based tourism in rural Costa Rica". *Singapore Journal of Tropical Geography*. 30 (3): 373–387. doi:10.1111/j.1467-9493.2009.00375.x.
47. Mader, R (1996). Honduras Notes, email communications, cited in Mowforth and Munt 1998, *Tourism and Sustainability: New Tourism in the Third World*. London: Routledge. ISBN 978-0203437292.
48. Актуализираната национална стратегия за устойчиво развитие на туризма в Република България 2014-2030 г. и Планът за действие към нея за периода 2017-2020 г. са приети с Решение №65 на Министерския съвет от 02.02.2018 г.
49. Carbon Neutral Destinations Network. <http://www.carbonneutraldestinations.com/web/>
50. Climalptour. [Europe]. <http://www.climalptour.eu/content/>
51. Ecumenical Coalition on Tourism (ECOT). <http://www.ecotonline.org/programs-/tourism-climate-change>
- Equations.
52. МОСВ: Министерство на околната среда и водите <https://www.moew.government.bg/>
53. European Travel Commission. Climate and tourism. <http://www.etc-corporate.org/>
54. Hotel Energy Solutions. <http://www.hotelenergysolutions.net/>
55. International Institute of Peace through Tourism. <http://www.iipt.org/pdf/TourismDevandClimateChange.pdf>
56. Simpson et. al. 2008 Адаптиране и смекчаване на изменението на климата в туристическия сектор: Рамки, инструменти и практики. ЮНЕП, СТО
57. Пътеводител из Еко селищата на България, природосъобразните местенца за отдих от [Анелия Никифорова](https://www.360mag.bg/posts/118482) <https://www.360mag.bg/posts/118482>

ЕКОЛОГИЧНАТА МЕДИАЦИЯ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА ОПАСНИ ПРАКТИКИ ПРИ ИЗХВЪРЛЯНЕ И СЪХРАНЕНИЕ НА ОТПАДЪЦИ. РЕАЛНИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РЕШАВАНЕ НА ЕКОЛОГИЧНИ ПРОБЛЕМИ И СПОРОВЕ НА НАЦИОНАЛНО И ТРАНСГРАНИЧНО НИВО

Юлия Стоева
Магистър Право, професионален медиатор
Фондация „Гея”
jullstoeva@gmail.com

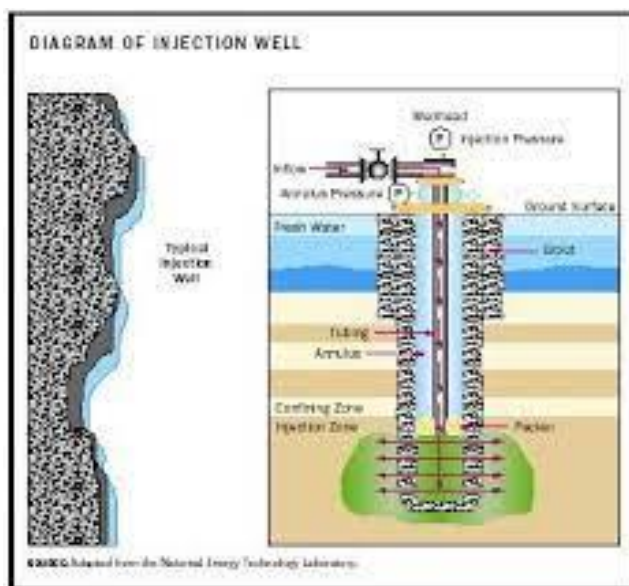
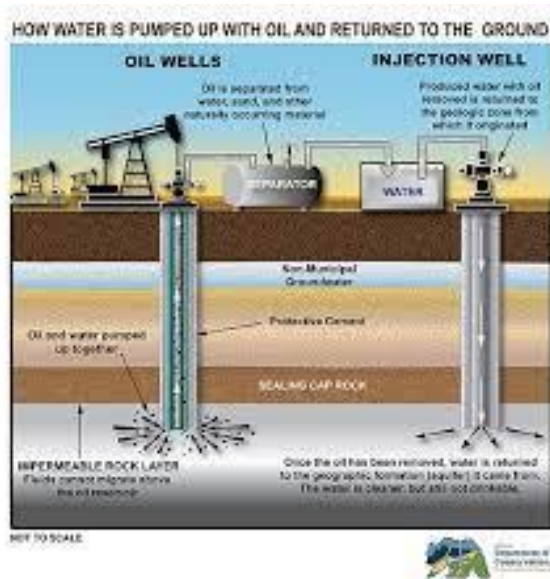
Резюме: В доклада се представят възможността за прилагане на медиацията, като алтернативна практика за решаване на спорове и конфликти, в сферата на екологията и опазване на околната среда. Извършен е подробен анализ на нормативната уредба, както и на добри практики прилагани в страни от Европейски съюз и САЩ. Целта е да се насочи вниманието към все по-голямата нужда от адаптиране, развитие и усъвършенстване на медиацията в областта на екологията и опазването на околната среда. Да се повиши обществената информираност и доверие в способите за алтернативно решаване на спорове. Популяризиране на възможността за включване на граждански организации в процеса на медиация. Подобряване администрирането, публичното информиране и ефективност при решаване на спорове чрез медиация. Засилване на ролята и потенциала на медиаторите в сферата на екологията и опазване на околната среда.

Ключови думи: медиация, екология, опазване на околната среда, отпадъци, административни спорове.

Abstract: The report provides an opportunity to apply mediation as an alternative of practice resolving disputes and conflicts in the field of ecology and environmental protection. A detailed analysis of the legal framework was performed, as well as of good practices applied in the countries of the European Union and the USA. is to draw attention to all the growing needs for adaptation, development and improvement of mediation in the field of ecology and environmental protection. To increase public information and trust in ADR methods. Promoting the possibility of involving

civil society organizations in the mediation process. Improving administration, public information and efficiency in resolving disputes through mediation. Strengthening the role and potential of mediators in the field of ecology and environmental protection.

Key words: mediation, ecology, environmental protection, waste, administrative disputes.

Въведение

Съгласно чл. 55 от Конституцията на Република България, основно право на всеки български гражданин е правото на благоприятна и здравословна околна среда. За това, основна роля за осигуряване на това право е отредена на държавните органи и от това следва преобладаващото използване на властническия метод за регулиране на обществените отношения във връзка с екологичното право.

С оглед на това и доколкото екологичното законодателство в по-голяма степен е част от административното право, казаното по-горе се отнася и за спорове, възникнали по екологични казуси и спорове в сферата на опазване на околната среда.

Държавната политика в сферата на опазване на околната среда се базира на принципи, залегнали в чл. 3 от Закона за Опазване на Околната Среда, а именно: устойчиво развитие; предотвратяване и намаляване на риска за човешкото здраве; предимство на предотвратяването на замърсяване пред последващо предотвратяване на вредите, причинени от него; участие на обществеността и прозрачност на процеса на вземане на решения в областта на околната среда; информираност на гражданите за състоянието на

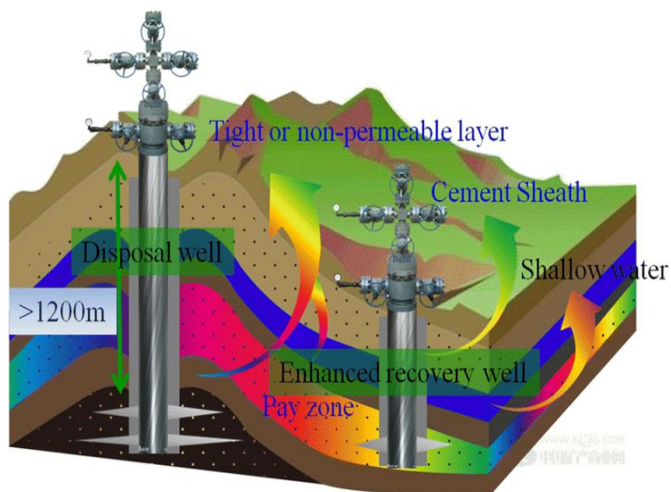
околната среда; замърсителят плаща за причинените вреди; съхраняване, развитие и опазване на екосистемите и присъщото им биологично разнообразие; възстановяване и подобряване на качеството на околната среда в замърсените и увредените райони; предотвратяване на замърсяването и увреждането на чистите райони и на други неблагоприятни въздействия върху тях;

интегриране на политиката по опазване на околната среда в секторните и регионалните политики за развитие на икономиката и обществените отношения; достъп до правосъдие по въпроси, отнасящи се до околната среда.

За провеждане на държавната политика по опазване на околната среда, българското законодателство предоставя правомощия на отделни държавни органи, както и създава специализирани институции, изпълняващи функции по опазване на околната среда. В следствие на това е изградена солидна структура от административни органи, чиито функции са свързани с изпълнението и контрола на действията и мероприятията свързани с екологичното законодателство.

Сред гражданските нагласи съществува силна негативна нагласа към институциите като органи, които не съблюдават за достатъчно контрол за опазване на околната среда. Към тези настроения се добавя и липсата на достатъчно корпоративна отговорност към спазване на нормативната рамка.

Към настоящият момент медиацията по екологични спорове у нас не е достатъчно развита и тепърва стартира своята дейност. За да може ефективно да бъде приложена, следва освен да се съобразят спецификите на административните правоотношения, да се отчетат и имат предвид множеството специфики и регулации в областта на екологията и опазване на околната среда. Само така, при висока степен на информираност и компетентност, както на страните и административния орган, така и на медиаторите, които ще вземат участие в медиациите по екологични спорове, може да се постигне от една страна сключване на законосъобразни валидни споразумения, а от друга – да се наложи медиацията по екологични спорове като качествена, ефективна и достъпна алтернатива на съдебното оспорване и постигане на екологична бизнес отговорност, а също така удовлетвореност сред гражданите и институциите при възникнал или потенциален конфликт при опазване на околната среда.

Изложение

Съвременната правна доктрина описва медиацията като процес, с дълбоки исторически корени, който е нов по отношение на появата му в правния свят и същевременно стар по отношение на неговата вечна универсалност. От гледна точка на юридическа практика и законодателна дейност медиацията е най-бързо развиващият се способ за алтернативно разрешаване на спорове в света. Съвременното разбиране разглежда медиацията като процедура, при която една безпристрастна трета страна улеснява преговорите между две или повече спорещи страни по отношение на техните потребности и интереси. Началото на модерната медиация е поставено през 70-те години в САЩ, развива се през 80-те години в Обединеното кралство и Австралия, и през 90-те години намира място в гражданското право на редица европейски страни. Медиацията се разглежда като универсален процес, който има способността да се издигне над различията между отделните правни системи, което го прави подходящ за успешно и бързо разрешаване на конфликти, както на национално, така и на трансгранично и международно ниво.

С медиацията се постигат няколко цели. Най-силно изразената цел е ефективното разрешаване на споровете, което се изразява в намаляване на товареността на съдебната система, намаляване разходите и спестяване време на спорещите страни. Другата важна цел е подобряване достъпа до правосъдие, което по своето съдържание надхвърля достъпа до съдилищата.

Освен това медиацията може да изисква експертни, независими и квалифицирани оценки за конкретизиране на въпроси по опазване на околната среда.

Правната доктрина извежда множество различни критерии за класифициране на видовете медиация: Според ролята на медиатора и целта на медиацията: Разрешаваща (компромисна) медиация – Целта е по пътя на преговорите страните да бъдат убедени да направят частични отстъпки от своите първоначални позиции, за да се намери точката за баланс на интересите, на базата на което да се постигне споразумение, с което да се разреши спорът. Улесняваща (подпомагаща) медиация - Няма за цел непременно постигане на споразумение и разрешаване на спора. Достатъчно е да се постигне смекчаване на крайните позиции на спорещите страни и по този начин да се улеснят преговорите между тях. Трансформираща (помирителна) медиация – Крайната цел е да се уреди спорът със споразумение, но е достатъчно и подобряване отношенията между страните. Оценъчна (консултативна) медиация – Целта при този вид медиация е постигането на споразумение в съответствие със законовите права и интереси на страните, в рамките на очакваните резултати от решението на съда, юрисдикцията или арбитража, пред който е висящ спорът. Според правния отрасъл. Тази класификация има практическо приложение и според този критерий медиацията може да е по граждански спорове, по търговски спорове, по наказателни въпроси, по административни спорове, по потребителски спорове и др. Този критерий е използван и в българския Закон за медиацията, при определяне приложното поле на закона.

Според сезирането на решаващ орган. Важно значение има и дали спорът е висящ пред съда или друг решаващ орган. Ако спорът е отнесен към съда, доктрината говори за съдебно-свързана медиация, а когато процедурата се извършва от медиатор преди спорът да е отнесен към съда - се говори за класическа медиация.

Според етапа, на който се намира спорът. Когато процедурата по медиация се използва след като е възникнал спорът, в доктрината се говори за медиация като способ за разрешаване на спора. А когато медиацията се използва преди да е възникнал правният спор, медиацията се разглежда като способ за предотвратяване на спора.

Медиацията се прилага въз основа на международни стандарти и може да бъде решаващ фактор за спорове, свързани с екологични проблеми (вкл. третиране на отпадъци) и за предотвратяване на дълги, скъпи и безрезултатни съдебни дела.

Препоръка № R(2001) 9 на СЕ е основният международен акт, който регламентира медиацията по административни спорове. Съгласно Препоръката медиацията е

извънсъдебна процедура, включваща трета страна, която предлага решение на спора под формата на необвързващо мнение или препоръка. Медиацията намира приложение, както при оспорване на законосъобразността, така и при спор за целесъобразността (правилността) на акта.

Съгласно Препоръката, медиацията може да се използва и като превантивен способ за предотвратяване възникването на бъдещ спор, в период, в който властите подготвят административна мярка или взимат решение (т. нар. Превантивна медиация – особено подходяща в процедура по приемане на важни решения и/или актове, свързани с екологията и опазването на околната среда). Като пример може да се инициира медиационна процедура преди приемане на важен общ или нормативен административен акт (в това число и с екологична насоченост), за да бъдат изслушани позициите на засегнатите страни, както и да бъдат сближени те с помощта на медиаторите, участващи в процедурата. Може да се черпи опит от практиката на други европейски държави, които използват медиация при екологични спорове. Например Австрия е първата европейска държава регламентирала процедури за провеждане на медиация в специални административни закони. В приетия през 2000 г. Закон за оценка въздействието на околната среда е уредена възможност за провеждане на медиация в хода на административната процедура за въздействие върху околната среда на инвестиционен проект. Процедурата се използва често за решаване на спорове в областта на опазване на околната среда и се прилага в сферата на градоустройството и за инфраструктурни проекти, проекти за управление на отпадъците, промишлени съоръжения и др. Австрийското министерство на околната среда, поддържа информационен сайт, относно екологичната медиация.

Съгласно Препоръката използването на медиация може да бъде нормативно въведено като необходимо условие за започване на съдебно производство, но може да се използва и по време на съдебно производство, например по предложение на съдията. Тази разпоредба дава възможност да се обмисли и задължителност на медиацията по някои административни спорове, както създаване на разпоредби, които да дадат право на съдиите при заведено съдебно производство, ако преценят, че спорът е подходящ за медиация – да напътят старните към такава.

Съгласно Препоръката алтернативите на съдебното административно производство следва да бъдат позволени или общо, или в определени случаи, когато се счита за уместно,

особено в случаите, които се отнасят до индивидуални административни актове, договори, гражданска отговорност и парични искиове.

Съгласно препоръката с регулацията на алтернативните способности трябва да се гарантира: че страните получават подходяща информация за възможна употреба на алтернативни способности; независимост и безпристрастност на медиаторите; равнопоставеност на страните в процедурата; изпълняемост на постигнатото споразумение; приключване на процедурата в разумни срокове; съдебен контрол на постигнатите споразумения – за запазване на правата, както на гражданите и организациите, така и на държавата в лицето на административния орган.

Важна роля за правилно разбиране и имплементиране на Препоръката във вътрешното законодателство на държавите членки има Ръководството за имплементиране на Препоръката. Съгласно този документ:

Държавата и Административен орган (АО) играят основна роля в представянето на медиацията. За да се подчертае тази важност Препоръката съветва за определени случаи да бъде нормативно въведена задължителност на алтернативните способности, като използването им да е предпоставка за завеждане на съдебно дело;

Държавата следва да насърчава административните органи да предлагат на гражданите доброволно разрешаване на споровете, когато това е приложимо;

За да подпомогле АО, държавата следва да разработи и одобри стандартизирани споразумения, които да бъдат използвани;

Ако е поискано от часно лице спорът да бъде разрешен доброволно, АО следва да пристъпи към такова разрешаване, освен ако това би навредило на обществения интерес или представлява злоупотреба с право от страна на лицето;

Необходимост от държавно финансиране, за да се гарантира качество на услугата;

Важността на вътрешния преглед, който има приоритет дори пред алтернативните способности (като най-бърз начин алтернативни спорове да преразгледа и пререша акта си);

Важността на съдиите – да имат право да насочат страните към медиация и да одобряват постигнати споразумения ако са законосъобразни. Важно е да има лесно достъпни алтернативни методи за решаване на спора, например съдебни програми към съда (каквито в България функционират в няколко граждански съдилища);

Важността на адвокатите – в Кодексите за поведение да е предвидено задължение или препоръка към адвокатите да разясняват на клиентите си възможността за алтернативно решаване на споровете им;

Важна е квалификацията на медиаторите им. И също, за да се гарантира тяхната независимост – да не са държавни служители или такива в служебно отношение с Алтернативния орган.

Важно е обучението на медиаторите, които ще участват в медиации по Алернативен Способ (АС). Обучението следва да съдържа не по-малко от следните направления:

принципите и целите на алтернативните методи за решаване на спорове между административните органи и частни лица; отношението и етиката на медиаторите; характеристиките, фазите и целите на медиацията, помирението и арбитраж; Индивидуализиране, структура и хода на различните алтернативи на съдебния процес между административни органи и частни лица; провеждане на ролеви игри и други практически упражнения относно особеностите на алтернативите на съдебните спорове между административните власти и частни лица; оценка на знанията и компетенциите на обучавания.

Държавите следва да осигурят законодателно спиране на преклузивните срокове за обжалване, или др. процесуално действие при започнала процедура по медиация.

Държавата да се погрижи за популяризиране на медиацията по АС- чрез статии, онлайн издания, информационни центрове, дни на отворени врати в съдилищата и др.

Държавите, например на публични страници в интернет, даа разяснява как точно се използват алтернативни методи за разрешаване на административни спорове.

Както е видно от изложената информация, Препоръката задава рамката, при следване на която държавите ще могат да имплементират успешно алтернативни методи (и в частност медиация) за разрешаване на административни спорове. Със своите текстове Препоръката по никакъв начин не ограничава приложното поле на административните методи по административни спорове, и следва да се счита, че касае всякакъв вид АС. Разбира се прилагането на медиация по АС следва да става след конкретна преценка, случай по случай за нейната приложимост в конкретния казус.

За България, която е член на Съвета на Европа, Препоръката е първият международен акт, който препоръчва широко използване на административни способности за решаване на всякакъв вид административни спорове и е в основата за приемане на Закона за медиацията, както и института на споразумението в АПК. В Препоръката се констатира, че свръх претоварването на съдилищата обезсмисля правото за разглеждане на делата в разумен срок, установено в т.б.1. от Европейската конвенция за защита правата на човека.

Съобразно чл.5, ал.4 от Конституцията на РБ и чл.5, ал.2. от АПК, актовете на Съвета на Европа имат приоритет пред вътрешното законодателство, поради което следва да бъдат прилагани и спазвани.

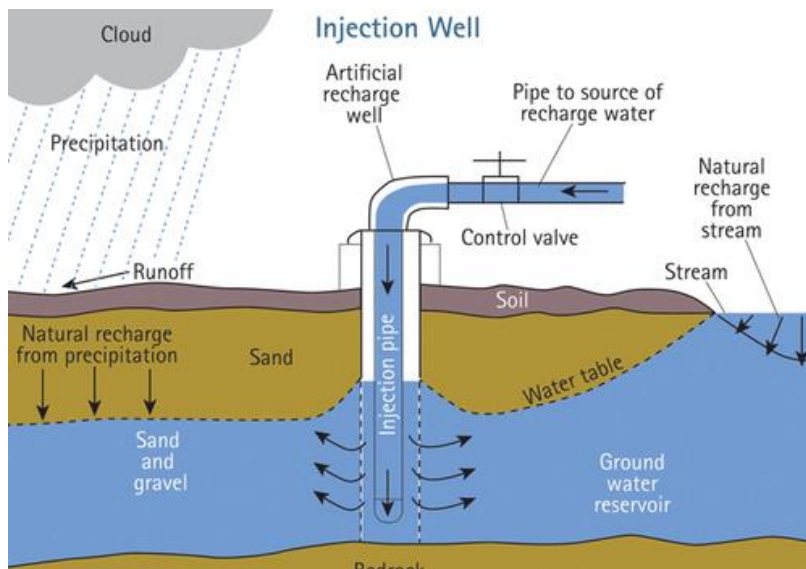
При прилагане на медиацията като ключов инструмент за решаване на споровете и изхождайки от огромния инструментален набор, с който обикновено разполагат операторите по трафик, съхраняване, изхвърляне и утализация на отпадъците, за съхраняване на добрите нрави и при огромната обществена и законова значимост на каузите следва публичния интерес да бъде защитаван, а обществеността информирана относно ползите и рисковете от взетите решения за съответните практики.

Днес един от най- сенчестите и печеливши бизнеси с влияние върху околната среда е трафика и свободното изхвърляне сред природата, в реки, гори и кухни на отпадъци вкл. емисии.

Дали строителни и битови отпадъци в гората, индустриални емисии във въздуха или отпадни води в реките, дали радиоактивни отпадъци в шистови и други кухни – винаги се касае за непрозрачни, нелегални действия без публичност за сметка на общата околна среда. И съответно: колкото по- голям е обществения интерес, толкова по трудни за изпълнение за действия от подобен характер.

За жалост България има богат опит в трафика на местни и вносни отпадъци, сред които неремедируеми пластмасови, текстилни, медицински и други боклуци.

Има съмнения, че подобни отпадъци се нагнетяват в кухините на мини, изгарят се при неподходящ начин и се запръстват.

В българското съвремие една от най-голямите заплахи за околната среда като риск от отравяне на питейните води, почвите и въздуха представлява нагнетяването на опасни отпадъци в подземни кухини. Радиоактивните отпадъци са с най-висока цена за това т.н. "съхранение", но представляват огромен риск поради опасност от разломи и разливи на тези отрови в околната среда.

Изхвърлянето (съхраняването) на тези отпадъци в кухини става чрез инжектирането на течност до предварително подготвени (чрез фрактинг) междускални пространства, достигнати чрез сондаж и обикновено сред много твърди скали или Сондирането се извършва като се пробива пропусклива приемна скала. В зависимост от свойствата на приемника и дълбочината на инжектиране, може да се използва гравитачен поток, а инжектирането да изисква допълнително използване на нагнетен въглероден окис за постигане на налягания, които обаче да не водят до раздробяване на скалите. Отпадъците следва да са течни като например отпадните води от охлаждане на радиоактивни реактори, които днес в България са в огромни количества, съхраняват в депо и за които се търси решение. Примерът от други страни показва, че тези отпадъци се изхвърлят на пустинни, ненаселени места, без пряка опасност от замърсяване на почвите и водите.

Примерът от България показва, че безконтролно и ненаказуемо отпадъци се „съхраняват” в изоставени мини, други земни кухини и стари депа.

Поради тромавата съдебна система, силен политически лобизъм и липсата на регулиращ институционален контрол няма ясни норми за предотвратяване на неустойчивите практики в този нов и силно развиващ се отрасъл – бизнесът с отпадъци.

В споровете между бизнеса и гражданите държавата има странична роля на безволеви свидетел и е нужно присъствието на активен застъпник в защита на регионалното развитие и устойчивото планиране, което не игнорира предприемачеството и бизнес намеренията при нужните законови норми. Практиката на този бизнес показва множество рискове за околната среда поради разливи на отпадъците, неправилни транспорт и съхранение, човешки оперативни грешки и др.

При опериране с опасни отпадъци чрез нагнетяване в пещеринни кухни има редица регистрирани аварии, свързани с технологиите и дейността като загуба в целостта на вала по време на суспензия, налице са емисии, а също така се образува "стягане" на скалите при кухнята (т.н. домакин) и изтичане нагоре през шахтата или през пукнатини.

Медиацията с подкрепата на експертни становища е в състояние да споделя множество препоръки за постигане на по- добра безопасност и по- малки вероятности от експозиции, разливи и други пропуски като изисква:

- оборудване на всички газови точки с филтри и др устройства, ако е необходимо за минимизиране на радиоактивността емисии в атмосферата,
- проектиране на оборудването за обработка на повърхността и инжектиране да издържат на ерозия и корозия,
- проектиране на оборудването за обработка на повърхността (особено ако се използва по устойчиви операционни действия като т.н. немската концепция), за да се избегне запушване
- да разполагат с резервни помпи и аварийно захранване, особено ако в шахтата влиза вода,
- да инсталират подходяща екранировка на повърхностни съоръжения,
- да се разполага с аварийни дренажни канали и шахти за улавяне на течността. ако възникнат счупвания на тръбопроводи или друго оборудване,
- да се разреждат всички отпадъци до достатъчно ниски нива на активност, да се предотвратява прекомерно повишаване на температурата (температурата на втвърдените отпадъци и каверната зависи от приноса на топлината на хидратация, топлината на разпадане на радионуклидите и началната температура на вместителната скала) и да се остави време между инжекции за разсейване на топлината на хидратация и др.п. и все пак:

отчитайки стандартните липси на достатъчно институционален контрол, съмнителна корпоративна отговорност и предвид отдалечеността на местата за въпросните операции следва да се вземат предвид опасностите за човека, околната среда, световното природно състояние и националната сигурност чрез една внимателна оценка за околната среда при избор на подходящо място за изпълнение на действия от подобен характер, предствляващи подобна обща заплаха.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Необходимостта от прилагането на медиационните техники и процедури в сферата на управлението на отпадъци и опазване на околната среда днес става все по-осезаемо. Днес, когато много конфликти се случват заради нуждата от природни ресурси, управление на отпадъци и начина им на експлоатация и съхранение, екологичната медиация дава възможност за диалог, бързо и адекватно вземане на решение, което да удовлетворява потребностите на всяка страна.

Също така, екологичната медиация спомага освен за превенция на опасни за околната среда практики и да се решават успешно екологични въпроси и спорове, възникнали при форсмажорни обстоятелства и нетърпящи отлагане във времето, например при бедствия, аварии и катастрофи.

Несъвършенствата в правната уредба на медиацията като извънсъдебен способ, изискват вниманието на законодателя. Наложителни са промени в Закона за медиацията, които да синхронизират уредбата с Административно Процесуалния Кодекс и специалните закони и да позволят на медиацията по административни спорове да се превърне от пожелателна в работеща процедура.

От друга страна проблемите на околната среда и неустойчиви практики за превод, съхраняване, изхвърляне и утилизация на опасни отпадъци изискват по- силен обществен натиск, граждански активизъм, редовен мониторинг и институционален контрол.

Използвана литература:

<https://ecomediacia.com/> Проект по Оперативна Програма „Добро Управление” на АСЕКОБ и СНЦ „Инициативи и Иновации” „Ефективната медиация в областта на екологичните

спорове, адекватен способ за граждански контрол и подпомагане реформата в съдебната система – надграждане“ от 2019г.

<https://www.unep.org/about-un-environment>

<https://www.eolss.net/sample-chapters/C14/E1-40-03-03.pdf>

https://jerusalemstitute.org.il/wp-content/uploads/2019/06/PUB_mediation_eng.pdf

<https://emcenter.org/> Environmental mediation center

<https://www.osti.gov/servlets/purl/5361834>

https://www.oregonpsr.org/radioactive_fracking_waste_a_threat_to_public_health

Бучкова, П. (2012г.) Административният договор, материалноправни, процесуално правни и сравнително правни аспекти. 1 изд. С.:Феней.

Голева, П. (2005г.) Договорът в административното право. / Административно правосъдие.

Зиновиева, Д. (2000г.) Компетентност на административните органи . изд. Сиела.

Лазаров, К. 2005г. Обвързана компетентност и оперативна самостоятелност.

Марев, М. (2016г.) Извънсъдебни способи за разрешаване на административни спорове, изд. от Сиела Норма Ад;

Интернационална Атомна Агенция 1965 , Съхраняване на радиоактивни отпадъци в Земята

П. Кулберг 2020, Опасност за общественото здраве от фракнинг на отпадъци

GREEN BONDS IN EUROPE: TOWARDS MORE NON-BANKING ACTIVITIES

Sarah Goldman

Abstract

With climate change concerns, Green bonds seem to be the key variable of the sustainable development. The European Commission (EC) has attempted to define European Green Bond standards in order to provide a legal framework for the development of Green Bonds (GB) in Europe. Unfortunately, until now, standards are still in the making and the taxonomy will probably be ready in 2022 in order to optimally orient the traditional finance towards the sustainable finance. Green bonds are important innovations of the financial landscape and they may be a solution to tackle climate change and environmental issues. Given the recent availability of Green Bonds databases and the difficulties to provide reliable definitions in this field, only few empirical studies attempt to capture the nature of the Green Bonds. Currently, the time series of GB start in 2013 to end in 2020 This is a quite small sample to provide robust and consistent econometric results but the database can be used for statistical purposes.

Keywords: Green finance, Bonds, Shadow-banking, Money Market Bonds, Bank and insurance systems.

JEL Classification: G1, G120, G21, G22, G23

GREEN BONDS IN EUROPE: TOWARDS MORE NON-BANKING ACTIVITIES

The link between the financial sector and economic growth has been largely discussed by the theoretical literature. According to most studies, there is a nonlinear link between the finance development and growth (Goldsmith, 1979; Greenwood and Jovanovic 1990; Grossman and Helpman, 1991; Roubini and Sala-i-Martin 1992; Saqib, 2015; Bakar and Sulong 2018;

Gueddoudj, 2018). All these authors conclude that financial development leads to economic growth. The role of financial innovation partly explains this finding.

The recent trend of GDP in Europe is worrying. Indeed, even in years before the sanitary crisis, there was a sluggish growth as if the current production system had reached its own limits. It is surely time to revitalize GDP and this aim could be achieved by greening the production process. With the COVID-19 crisis, there is a European willingness to accelerate the ecological transition. This will be materialised by several works and programmes promoted by the European institutions. For instance, the European Central Bank (ECB) has proposed several monetary policies and launched different actions/programmes to restore the sustainable growth. To tackle the negative impacts of COVID-19, the ECB has developed diverse tools based on non-conventional monetary policies. For instance, the ECB planned different purchase programmes named Pandemic Emergency Purchase Programme (PEPP). This ECB programme is a non-standard tool initiated in March 2020 to avoid the negative impacts of the COVID-19 crisis. The most serious damage of this unprecedented sanitary crisis is the systemic risk. Indeed, according to some experts based on the fall of GDP, it is one of the worst crisis of the world (Maliszewska et al. 2020). To avoid a financial, economic and social meltdown, the Governing Council rapidly decided to rise the initial €750 billion envelope for the PEPP by €600 billion in June and by an additional €500 billion in December 2020. Today the total amount of the PEPP is €1,850 billion. It is the first time that a purchase programme reaches such an amount in such a short period.

Moreover, some European expert groups have emerged to define the notion of sustainability and the Green Bonds Standards etc. In March 2018, the European Commission announced its Action Plan on Financing Sustainable Growth (Action Plan). The latter exposes a comprehensive set of actions to enhance the sustainable finance strategy. The EC has planned to develop standards and labels assumed to increase knowledge on the sustainability field. In June 2018, the Technical Expert Group (TEG) on sustainable Finance appeared. It gathers 35 members from different areas of competence (civil society, academia, business and the finance sector). The TEG has presented four recommendations, namely the EU taxonomy, an EU Green Bond Standard, methodologies for EU climate benchmarks and guidance of corporate disclosure of climate-related information. These recommendations have demonstrated that Green Bonds are probably the most relevant financial innovation when it comes to boosting sustainable growth. As strengthened earlier, the sluggish growth requires a paradigm change in terms of production and funding. The GB could be

the solution “to make the qualitative growth great again”. The Green Bonds, structured as a conventional investment, is devoted to reorient the capital towards sustainable activities.

The aim of this paper is to present the characteristics of EU green bonds based on short time series.

The first green bond was launched by the World Bank in 2007. Soon thereafter, in 2008, the European Investment Bank (BEI) launched the first European Green bond that has been listed on the Luxembourg Stock Exchange and that is considered a reference product in this new category of financial instruments.

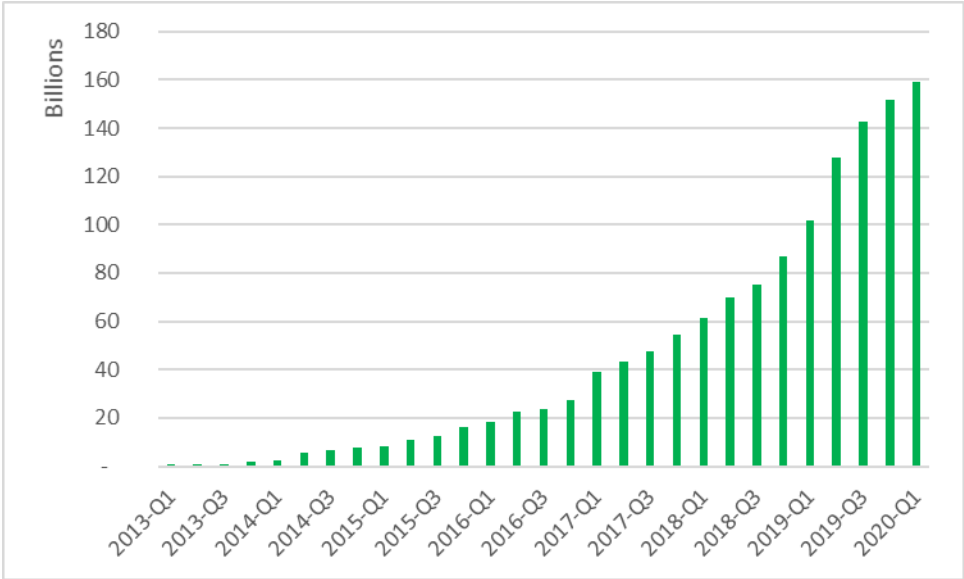
Although, the functioning of Green bonds is very close to that of traditional bonds, their main characteristics differ since the underlying assets have to match the ESG criteria. Since the initial launch in 2008 by the EIB, the green bonds market has skyrocketed in Europe. Indeed, over the years, green bonds have become a key tool for greening finance as well as all other economic sectors. The Green Bond Principal (GBP) from the International Capital Market Association (ICMA) has established a standard procedure allowing issuers to raise capital in order to increase the environmental benefits thanks to an administrative guidance (GBP DIWG, 2017). In 2016, “Luxembourg Launches World's First Green Stock Exchange: LGX” (Medland, 2016).

Over the years and particularly in 2015, there has been an acceleration of the green finance development. This trend is related to several multi-dimensional factors. One of the most important factor is the growing awareness of the need to reduce the CO₂ emissions and to protect the planet. The Agreement of Paris in 2015 has been a corner stone for several policy propositions to tackle the climate crisis. As shown hereafter, the European green bonds time series trajectory has demonstrated that Green bonds have skyrocketed from 2013 to 2020

The following paragraphs aim to describe the evolution of green bonds in Europe. Green bonds are instruments devoted to ‘green’ the financial sector in pursuit of more sustainable economies. Europe is selected as a case study for several reasons. The first, and likely the most important, reason is the quality of the available statistical database. Indeed, the ECB's database is widely considered as a reliable statistics provider. Indeed, the ECB has the financial and human resources to gather information from all European central/national banks and construct qualitative indicators in any fields, and particularly in the area of sustainable finance. Furthermore, there is a perfect informational transparency. Finally, over the past years, the ECB has developed a green hub to

discuss the state of knowledge on sustainability and has an accurate picture of the green bond market. From 2013 to 2020, the annual growth rate of green bonds is about 24.21%. Figure -1- shows the rapid growth of the green bond market in Europe since 2003. The exponential growth is explained by the willingness of the governments to orient the traditional finance towards a more sustainable finance. The amount of green bonds is about 160 billion euros in 2020Q1. Investors are braced for a green rush in 2020, as policymakers look for a sustainable recovery from the Coronavirus. The perspectives for 2021 are optimistic for this kind of products. The growing tendency is also related to the low interest rate context. Since the last financial crisis, the ECB has set up a quantitative easing policy reducing the interest rate. There is a coincidence between the acceleration of the green bonds development and the monetary policy characterized by the low interest rate (even negative), the reduced credit risks and weak borrowing costs.

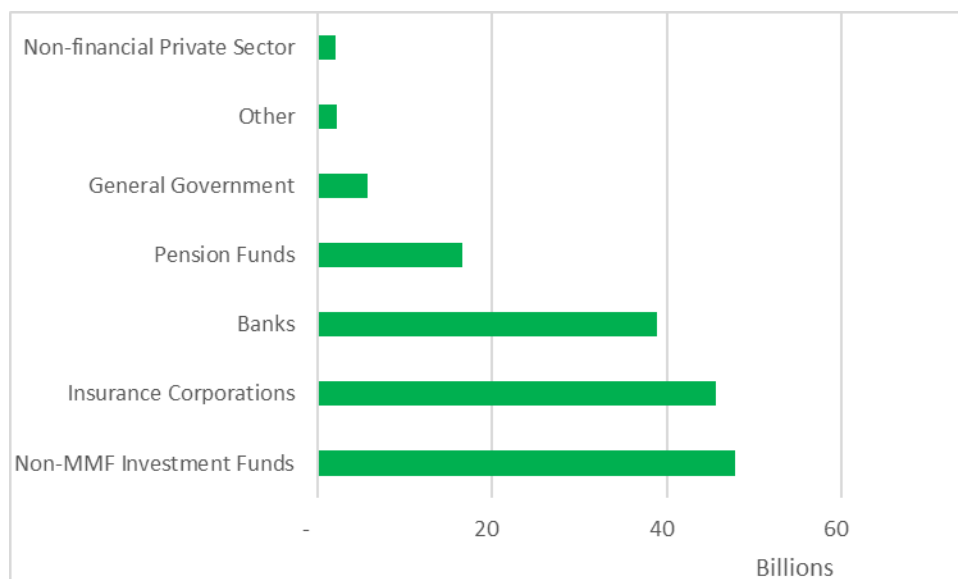
Figure 1. Green Bonds issued in Europe at market value from 2013Q1 to 2020Q1 (Billion Euro)

Source: ECB
 Bloomberg, 2020.

To characterize the green bonds landscape, various information is required. The most important information is the nature of the holders. This point is essential for the financial stability surveillance since in case of non-trusty holders, financial disruptions may occur.

Figure-2- Holder structure of green bonds market (at market price)

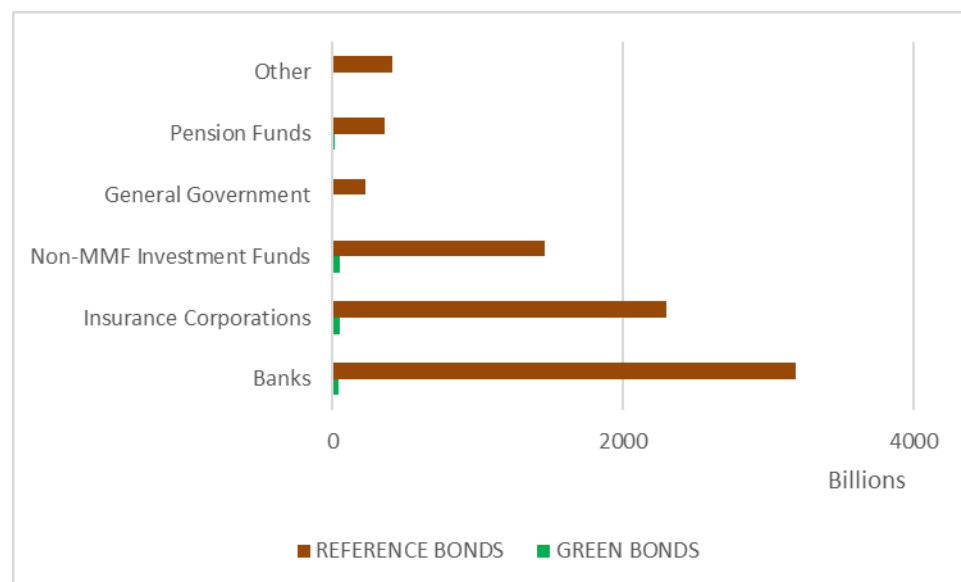
Source: Bloomberg, 2020

One of the more important holders are the non-monetary investment funds (almost 48 billion euros) that are defined as ‘all collective investment schemes, except those classified in the MMF (money market funds) sub-sector, which are principally, engaged in financial intermediation.’ (EUROSTAT, "European System of National and Regional Accounts - ESA 2010", Luxembourg, 2013)¹⁴⁹. Insurance corporations are the second biggest holder (about 46 billion euros), before banks (approximately 39 billion euros). The financial market is a fertile soil for introducing and promoting green finance. Indeed, most of the time, the financial market is a dynamic place and it is ready to introduce new sophisticated and competitive financial services and instruments. However, it is well known that leaving the market to its own devices encourages abuse. Indeed, the euphoria – deregulation - crisis - regulation chain appears in each financial crisis (Jeffers and Goldman, 2020). A holder breakdown by sector provides key features to explore the link between the banking system and other less-regulated systems. As underlined in the following paragraph, the imbrication between the two systems may be a threat to financial stability. This latter is a

149 For more details see the following ECB document : <https://www.ecb.europa.eu/stats/pdf/money/aggregates/ecb.investmentfundstatexplnotes201901.en.pdf?05e62cc704d90fb09889d3f6548fd73a>

common good that must be preserved by legal financial authorities, such as central banks, for instance. Bond market failures are possible (Sharpe and Zhou, 2020).

Figure-3- Holder structure by sector

Source: Bloomberg, 2020.

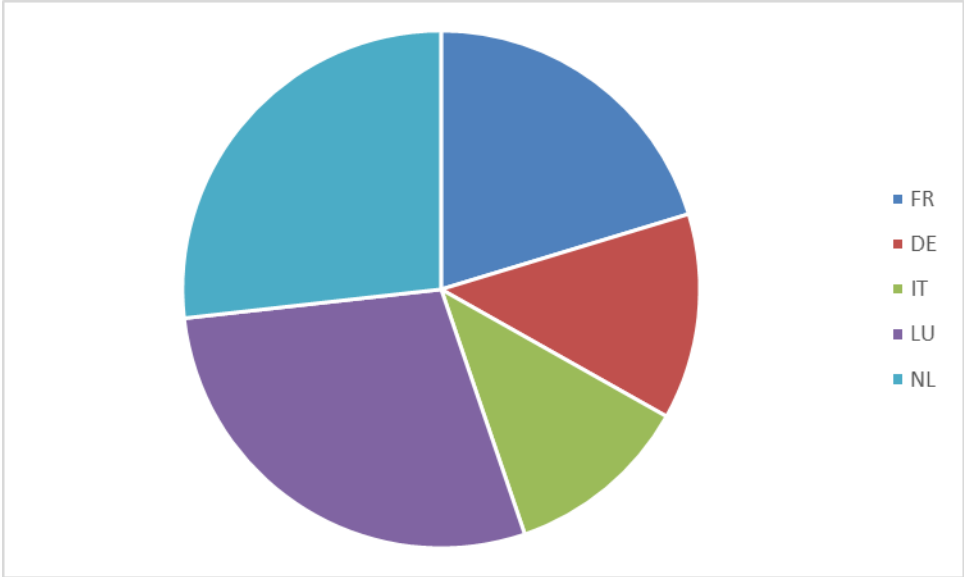
The banking sector, followed by insurance sector, is an important holder of bonds regardless of the bond category. This is not surprising since banks still are important actors in the economic funding in Europe. Moreover, banks are heavily interconnected with other financial institutions such as money market funds. This interlinkage is not new and has been largely described by the financial literature (Jeffers and Baicu, 2013; Sengupta and Xue, 2020). The most common conclusion is the development of shadow banking related to three principal factors: the regulation policy, the surge of FinTech start ups and banking competition. Moreover, COVID-19 accelerates the development of non banking and fintech activities in all areas. This tendency is not a transitory change but a protracted transformation. The economic funding is essentially oriented towards markets, which is not a bad thing if they are monitored by legal authorities. However, sometimes financial services are sophisticated, not regulated and highly risky. The main limits of this kind of services are the dearth of transparency and liquidity and they often escape from all surveillance and regulation processes. Indeed, some bond assets are funded by shadow banking saving instruments. Consequently, there are tight linkages between the bond market and shadow banking activity (Gabor and Ban, 2015; Ehlers and Zhu, 2018). In addition, according to the Financial

Stability Board, the shadow banking may take two principal forms that are securitization and the development of the high-yield bond market.

This point has raised the question of financial stability, for instance. Indeed, the main threat is the non-money market funds' risk-taking decision trade-off between the benefits of the financial products inflows and the risk of causing negative spillovers to other parts of fund sponsors' business. This potential threat could occur in case of financial disruption because of the uncertainty related to the recovery expectations and the sanitary crisis.

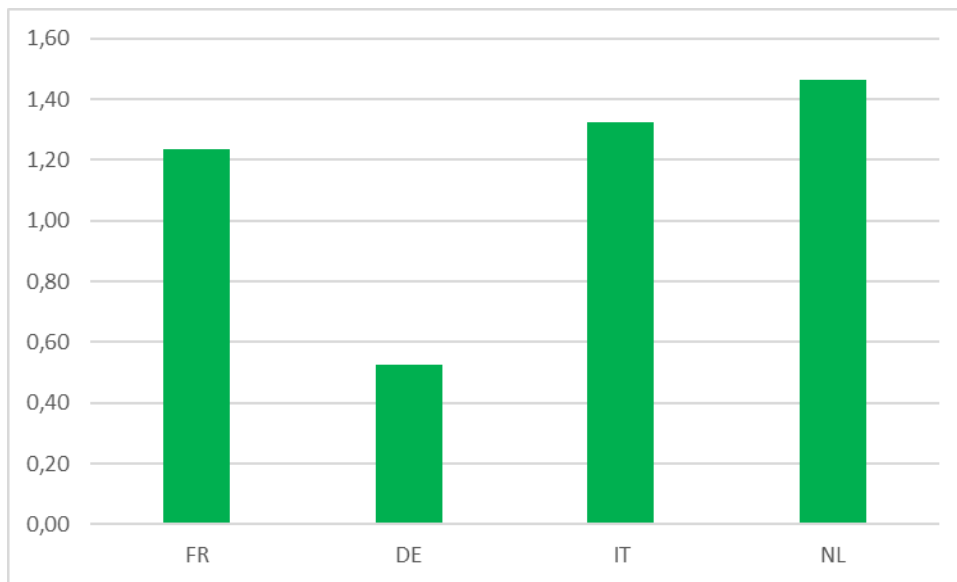
A more detailed analysis of the EU green bonds (Figure- 4) shows that Luxembourg (LU) is a leader in the green bonds markets. Indeed, the share of green bonds reported to reference bonds is about 3.17%, that is relatively high compared to other countries (Netherlands (NL) 2.98% ; France (FR) 2.29%; Germany (DE) 1.43%; Italy (IT) 1.29%).

Figure-4- Shares of green bonds

Source: Bloomberg, 2020.

Figure -5- Relation of domestic supply and domestic demand

Source: Bloomberg, 2020.

Chart-5- shows that the ratio (amount issued/amount held) for Green bonds is very important in Europe, particularly in Netherlands, followed by Italy and France. Unfortunately, we regret the lack of data for several countries like Luxembourg, a leader in the green finance landscape.

To resume, there is an exponential growth of green bonds supported by the desire of policy makers to reorient the traditional finance towards the sustainable finance. The ECB president, Christine Lagarde, said in March 2020 that the ECB would launch €225 billion worth of green bonds as part of the €750 billion borrowing that will fund its Covid-19 recovery plan. The ECB's projection is based on an expectation that about a third of that total will hit the market next year. Although, reality does not always validate the projections, greening the economy is an on-going process that will flourish in the coming years. Indeed, major central banks have started to establish tools to capture the climate change, but they often postpone the launch dates. For instance, the Bank of England has projected to run a climate stress test on the UK banking system in June 2021. Remind that the first stress tests were programmed in 2020 but because of COVID-19, the date has been postponed to 2021. The Sweden's central bank has got rid of bonds issued by Australia and Canada from their foreign exchange reserves because of the Canadian and Australian high level of carbon emissions. As promised by Joe Biden during his presidential campaign, the US Federal Reserve

has joined the Network for Greening the Financial System¹⁵⁰. This means that there is a mentality overhaul. Indeed, consumers are also responsible for the choices they make and producers respond to a growing demand for “clean products”. In addition, the central banks show the way of a more sustainable development. However, up-to-date no major central bank has taken into account explicitly and significantly the climate change criteria to its bond purchases.

From a database point of view, the Bloomberg statistics shed light on interesting evolutions. However, some limits emerge; indeed, up to now, there is no EU taxonomy and the current database may be blamed because of the lack of harmonized definitions. The absence of a taxonomy could also hamper the expansion of green bonds in the EU at a moment where the existence of green approaches are still up for debate. Regarding statistical data, the public statistics providers should further expand its country panel by taking as an example Sweden that is very dynamic and has a protracted experience in this field (Maltais, and Nykvist, 2020). Moreover, the database available is too short and too aggregated which means that it is not possible to propose panel econometric studies to tackle the short sample obstacle. Of course, commercial panel data sources have also been intensively used by analysts and researchers, although these clearly also have limitations in terms of affordability, access and methodological transparency.

More globally, the public statistical authorities should also enlarge the bonds categories by providing reliable time series on social bonds, sustainability related loans, sustainability bonds etc. Lastly, all these time series should be publicly published on a regular basis (daily, weekly, or monthly frequency, for instance). There is a need for high-quality data on a timely basis. All these limits should be taken into consideration to drive things forward.

In a more general manner, it is worthy to highlight that the new financial products derived from markets are more and more opaque and fast moving, which is a great challenge for the regulators, like central banks. Moreover, the key questioning should be eventually how the financial system (banking and non-banking entities) should refinance an ever-growing mountain of debt. This answer is in the hand of the central banks and their market stabilisation missions.

References

Bakar, H. & Sulong, Z. (2018). “The Role of Financial Sector on Economic Growth: Theoretical and Empirical Literature Reviews Analysis”. *Journal of Global Economics*. 06. 10.4172/2375-4389.1000309.

¹⁵⁰ Financial Times, 01/01/2021.

Ehlers, T. & Zhu, F. (2018). "Mapping shadow banking in China: structure and dynamics". BIS WP701, February 2018.

Gabor D. and Ban C. (2015). "Banking on Bonds: The New Links Between States and Markets", JCMS 2015 pp. 1–19.

Goldsmith, R. W. (1969). *Financial Structure and Development*. New Haven, Yale University Press, 1969.

Greenwood, J., & Jovanovic, B. (1990). "Financial Development, Growth and the Distribution of Income". *Journal of Political Economy*; V.98-#5, pp.1076-1107.

Grossman, G., & Helpman E., (1991). "Quality Ladders in the Theory of Economic Growth". *Review of Economic Studies*; V. 58-#1, pp. 43-61.

Gueddoudj, S. (2018). "Financial Variables as Predictive Indicators of the Luxembourg GDP growth". *Empirical Economic Review*, 1(2), pp.49-62.

Jeffers, E. & Baicu, C. (2013). "The Interconnections between the Shadow Banking System and the Regular Banking System: Evidence from the Euro Area", CITYPERC Working Paper Series No. 2013/07.

Jeffers, E. & Goldman, S. (2020). "Ce que l'histoire économique nous enseigne sur la réglementation financière : l'exemple des États-Unis. *Revue d'économie financière*", 137(1), pp. 49-64.

Maltais, A. & Nykvist, B. "Understanding the role of green bonds in advancing sustainability". *Journal of Sustainable Finance & Investment*, pp.1-20.

Maliszewska, M.; Mattoo, A. & van der Mensbrugge, D. (2020). "The Potential Impact of COVID-19 on GDP and Trade : A Preliminary Assessment". Policy Research Working Paper; No. 9211. World Bank, Washington, DC.

Medland, D. (2016). Luxembourg Launches World's First Green Stock Exchange: LGX, "The Full Green Monty." *Forbes*. <https://www.forbes.com/sites/dinamedland/2016/09/27/luxembourg-launches-worlds-first-green-stock-exchange-lgx-the-full-green-monty/#7377337b146e>

Roubini, N; & Sala-i-Martin, X., (1992), "Financial repression and economic growth", *Journal of Development Economics*, 39, issue 1, pp. 5-30,

Saqib, N. (2015). "Review of Literature on Finance-Growth Nexus". *Journal of Applied Finance & Banking*, vol. 5, no. 4, 2015, pp. 175-195.

Sengupta R. & Xue, F. (2020) "The Global Pandemic and Run on Shadow Banks", *Economic Bulletin of Federal Reserve Bank of Kansas City*.

Sharpe S. & Zhou A. (2020). "The Corporate Bond Market Crises and the Government Response". *FredNotes*.

НОВАТА РЕГУЛАТОРНА РАМКА ЗА ОТЧИТАНЕ НА КОРПОРАТИВНАТА УСТОЙЧИВОСТ В ЕС

д-р Кирил Башикаров
Висше училище по застраховане и финанси
kbashikarov@vuzf.bg

Резюме

С оглед на социално-икономическите последици, причинени от пандемията от COVID-19, и необходимостта от устойчиво, приобщаващо и справедливо възстановяване, ЕС публикува нова Директива по отношение на отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта (CSDR), с която се преразглежда Директивата за нефинансовото отчитане (NFRD).

Ключови думи: Устойчивост, Отчитане, Оповестяване, ESG

JEL: M41

THE NEW REGULATORY FRAMEWORK FOR CORPORATE SUSTAINABILITY REPORTING IN THE EU

Kiril Bashikarov, PhD

Abstract

Considering the socio-economic damage caused by the COVID-19 pandemic and the need for a sustainable, inclusive and fair recovery, the EU has published the new Corporate Sustainability Reporting Directive (CSDR) which revises the Non-Financial Reporting Directive (NFRD).

Key words: *Sustainability; Reporting; Disclosure; ESG*

УВОД

В последните години все повече се разширява обхватът на финансовата отчетност, като финансовата информация се допълва с нефинансова информация за икономическото, социалното и екологичното представяне на предприятието с цел удовлетворяване на информационните потребности на всички заинтересовани страни. В тази връзка възниква необходимост от приемането на законодателни мерки и инициативи, които поставят въпроса за въздействието на икономическите дейности върху изменението на климата.

На 14 декември 2022 г. беше публикувана нова Директива (ЕС) 2022/2464 за изменение на Регламент (ЕС) № 537/2014, Директива 2004/109/ЕО, Директива 2006/43/ЕО и Директива 2013/34/ЕС по отношение на отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта (известна като CSRD¹⁵¹).

Целта на настоящия доклад е да се представят новите изисквания на Директива (ЕС) 2022/2464 (CSRD) за отчитане и оповестяване на екологичните, социалните и управленските (ESG) фактори с оглед стандартизиране на корпоративната отчетност на предприятията и насърчаване на пазарната дисциплина.

Преход от нефинансово отчитане към отчитане на устойчивост на база ESG компоненти

През 2015 г. Организацията на обединените нации (ООН) приема нова световна рамка за устойчиво развитие¹⁵², в основата на която са залегнали трите измерения на устойчивостта: икономическо, социално и екологично. С Директива 2014/95/ЕС¹⁵³ е въведено изискването предприятията да отчитат информация, отнасяща се до екологичните и социалните въпроси и до въпросите, свързани със служителите, зачитането на правата на човека, борбата с корупцията и подкупите. В тази връзка предприятията следва да оповестяват информация

¹⁵¹ Corporate Sustainability Reporting Directive

¹⁵² Устойчивото развитие е такова развитие, което отговаря на потребностите на сегашните поколения, без да се компрометира способността на бъдещите поколения да задоволяват собствените си нужди. (Виж. Report of the Brundtland Commission, Part I, Section 2: Towards Sustainable Development, Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, Oxford University Press, 1987, достъпен на: <http://www.un-documents.net/ocf-02>).

¹⁵³ Директива 2014/95/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 22 октомври 2014 г. за изменение на Директива 2013/34/ЕС по отношение на оповестяването на нефинансова информация и на информация за многообразието от страна на някои големи предприятия и групи.

за: бизнес модел; политики, включително процеси на надлежна проверка; резултатът от тези политики; рискове и управление на рискове; както и ключови показатели за резултата от дейността, имащи отношение към стопанската дейност¹⁵⁴.

Бизнес моделът на предприятието заема фундаментално място при изследване на дейностите на компаниите за постигане на устойчиво развитие. Общото разбиране за бизнес модела е свързано с процеса на създаване на стойност и с начина, по който предприятието генерира парични средства¹⁵⁵. По отношение на концепцията за създаване на стойност, се придържаме към вижданията на М. Портър и М. Крамер за т.нар. „споделена стойност“¹⁵⁶, която включва определени политики и практики, чрез които може да се подобри конкурентоспособността на компанията, което от своя страна е в резултат от подобряването на икономическите и социалните условия в средата, в която функционира¹⁵⁷. Смята се, че предприятието следва да създава икономическа стойност по начин, който създава стойност за обществото, което от своя страна изисква такава пренастройка на бизнес модела, за да се постигнат дългосрочни конкурентни предимства.

По отношение на изясняване на понятието „нефинансова“ в последните години все повече се предпочита използването на термина „информация за устойчивостта“ вместо „нефинансова информация“. Като аргумент се счита, че същата притежава и финансово значение, като много организации и законодателни инициативи смятат термина за по-точен. В резултат на това се предлага изменение в Директива 2013/34/ЕС¹⁵⁸. Отчитане във връзка с устойчивостта представлява оповестяване на информация, свързана с фактори в областта на екологичните права, социалните права и правата на човека, както и управленските въпроси (въпроси на устойчивостта). Счита се, че оповестяването на информация за екологичните, социални и управленски рискове е важен инструмент за насърчаване на

¹⁵⁴ Вж. т. 7 от Преамбюл на CSRD.

¹⁵⁵ Вж. Башикаров, К. Влияние на счетоводните стандарти върху елементите на финансовите отчети, ИК АТЛ-50, 2023, стр. 7.

¹⁵⁶ Идеята за обвързване на концепцията за отчитане на създаването и поддържането на стойност от организациите и концепцията на М. Портър и М. Крамер за „споделената стойност“ заема централно място в книгата на Бойчинка Йонкова „Интегрираното отчитане – отговорност и отчетност“. Авторът защитава тезата, че стойността на организациите може да бъде устойчива само ако е споделена с обществото и не зависи единствено от икономическите условия, но и от социалната и екологичната среда, в която функционират. (За подробности виж. Йонкова, Б. Интегрираното отчитане – отговорност и отчетност, стр. 47-52.)

¹⁵⁷ Porter, M. and M. Kramer, The Big Idea: Creating Shared Value, Harvard Business Review, 2011, p.9 (достъпно на: <https://edisciplinas.usp.br/mod/resource/view.php?id=2382878>)

¹⁵⁸ Вж. т. 8 от Преамбюл на CSRD.

пазарната дисциплина, както и възможност заинтересованите страни да оценят влиянието на тези рискове върху дейностите на компаниите и стратегията за устойчиво финансиране¹⁵⁹.

Споделяме виждането, че финансовата отчетност и отчитането на устойчивото развитие на предприятието са неразривно свързани и следва да бъдат обединени, тъй като „отчитането е средство за постигане на целта за интегриране на факторите за екологичното, социалното и корпоративното управление в стратегията за основната дейност на организациите“¹⁶⁰. Интегрирането на този основен принцип в дейността на организациите е свързан с отчитане на отговорността им за дългосрочните последици от икономическите, социалните и екологичните решения при управление на организацията. В тази връзка е изключително важно удовлетворяване информационните потребности на всички заинтересовани страни от дейността на предприятието. Последното може да бъде изпълнено чрез оповестяване на информация за устойчивостта във финансовите отчети на предприятията, която да достигне до две основни групи потребители – инвеститори (включително лицата, управляващи активи) и участници от гражданското общество, както и неправителствените организации и социалните партньори, които искат предприятията да носят по-голяма отговорност за въздействията на своите дейности върху хората и околната среда¹⁶¹. Счита се, че отчитането във връзка с устойчивостта може да помогне на предприятията да идентифицират и да управляват собствените си рискове и възможности, свързани с въпросите на устойчивостта, което от своя страна да доведе до по-добър диалог и комуникация между предприятията и съответните заинтересовани страни¹⁶².

Във връзка с третирането на свързаните с климата рискове в годишния финансов отчет, за поредна година Европейският орган за ценни книжа и пазари (ЕОЦКП) подчертава важноста на въпросите, свързани с климата, които са представени като приоритетна област в Публично изявление, определящо общите европейски приоритети за прилагане за годишните финансови отчети за 2022 г.¹⁶³ Счита се, че между финансовите отчети,

¹⁵⁹ Башикаров, К. Р. Ковачев, Оповестяване на ключови показатели за резултатите от дейността на кредитните институции в контекста на Европейската зелена сделка, сп. ИДЕС, бр. 1, 2022, стр. 5.

¹⁶⁰ Йонкова, Б. Интегрираното отчитане – отговорност и отчетност, стр. 12.

¹⁶¹ Вж. т. 9 от Преамбюл на CSRD.

¹⁶² Пак там.

¹⁶³ Общи европейски приоритети за прилагане за годишните финансови отчети за 2022 г., достъпно на: https://www.fsc.bg/wp-content/uploads/2023/02/TRA_esma32-63-

изготвени по МСФО, и нефинансовата информация следва да има съгласуваност, за да може да се преодолее риска от т.нар. зелени заблуди (greenwashing). За тази цел се препоръчва, предприятията да разкриват допълнителни обяснения и/или предоставят подкрепящи доказателства, чрез които да се гарантира последователността и съгласуваността на планираните стъпки, предприетите действия и предвидените етапи с оповестените цели и ангажименти и със свързана информация за финансовото въздействие на такива цели и ангажименти, оповестени в доклада за дейността и във финансовите отчети. В изявлението ЕОЦКП отбелязва, че е необходима повишена прозрачност, когато емитентите изготвят планове за преход, тъй като някои предприятия са склонни да представят амбициозни цели, без да обяснят как тези цели са били установени, при какъв сценарий са разработени и как емитентът конкретно възнамерява да ги постигне¹⁶⁴. Следователно оповестяванията следва да са конкретни и да обхващат, например, използвания референтен сценарий, средствата, които дружеството ще използва, за да изпълни плана си за преход (напр. промяна на своите вериги за доставки и/или база от активи), колко ресурси ще разпредели за това и трудностите, които следва да се преодолеят за постигането на тези цели.

Очакванията на регулаторите съвпадат и с констатациите, установени в процеса на преразглеждане на директиви 2013/34/ЕС, 2014/95/ЕС и 2013/50/ЕС¹⁶⁵, които са свързани с неоповестяване на съществена информация по всички основни теми, свързани с устойчивостта, а в някои случаи докладваната информация не отговаря в пълна степен на изискванията за съпоставимост и надеждност. Следователно може да се заключи, че е необходима стабилна и финансово достъпна рамка за докладване, подкрепена от ефективни одитни практики, с оглед надеждността на данните и редуциране на заблуждаващи оповестявания за екологосъобразност и двойно отчитане¹⁶⁶.

За преодоляване недостатъците в съществуващите директиви и несъответствието между потребностите на заинтересованите страни, особено на инвеститорите, и отчетността на

1320_esma_statement_on_european_common_enforcement_priorities_for_2022_annual_reports_revised_BG_F.pdf

¹⁶⁴ Пак там, стр. 8.

¹⁶⁵ Вж. Доклад на Комисията до Европейския парламент, Съвета и Европейския икономически и социален комитет относно клаузите за преглед в директиви 2013/34/ЕС, 2014/95/ЕС и 2013/50/ЕС, достъпен на: <https://old.parliament.bg/bg/eudocs/ID/33641/>, стр. 25.

¹⁶⁶ Вж. т. 13 от Преамбюл на CSRD.

предприятията, е публикувана нова директива за отчитане във връзка с устойчивостта. Най-съществените промени, които се въвеждат с Директива (ЕС) 2022/2464 са:

нови категории задължени лица;

изясняване обхвата на докладваната информация;

единни хармонизирани и стандартизирани методи и ключови показатели, които следва да се оповестяват;

изисквания за одитиране и изразяване на увереност относно отчитането във връзка с устойчивостта;

единен електронен формат за отчитане.

С новата директива се разширява обхвата на задължените лица, които следва да оповестяват информация за екологични, социални и управленски фактори (ESG). Големите, средните и малките предприятия, с изключение на микропредприятията, които са дружества, извършващи дейност в обществен интерес, включват в своя доклад за дейността информация, необходима за разбиране на въздействията на предприятието върху въпросите на устойчивостта, както и необходимата информация за разбиране на начина, по който въпросите на устойчивостта засягат развитието, резултатите и състоянието на предприятието¹⁶⁷. Изискването големите предприятия, чиито ценни книжа не са допуснати за търгуване на регулиран пазар, също да оповестяват информация за устойчивостта се аргументира с интереса към въздействието и отчетността на тези предприятия, включително чрез тяхната верига за създаване на стойност. В резултат на това всички големи предприятия следва да прилагат еднакви изисквания за публично отчитане във връзка с устойчивостта¹⁶⁸. По-конкретно в доклада за дейността се препоръчват следните оповестявания¹⁶⁹:

кратко описание на бизнес модела и стратегията на предприятието, чрез които да се придобие разбиране за:

гъвкавостта на модела и стратегията на предприятието;

възможностите, свързани с въпросите на устойчивостта;

¹⁶⁷ Съгласно изискванията на Закона за счетоводството нефинансовата декларация е задължителна за изготвяне само от големите предприятия, които са предприятия от обществен интерес и които към 31 декември на отчетния период надвишават критерия за среден брой служители през финансовата година от 500 души.

¹⁶⁸ Вж. т. 18 от Преамбюл на CSRD.

¹⁶⁹ Вж чл. 19а, пар. 2 от CSRD.

планове на предприятието, които включват действия за изпълнение и свързаните с тях финансови и инвестиционни планове;

доколко бизнес моделът и стратегията са съобразени с интересите на заинтересованите страни и с въздействията на предприятието върху въпросите на устойчивостта;

по какъв начин е приложена стратегията на предприятието във връзка с въпросите на устойчивостта.

информация за целите, свързани с въпросите на устойчивостта (с конкретни срокове, определени от предприятието), както и за напредъка, постигнат от предприятието по отношение на постигането на тези цели, и декларация дали целите, свързани с екологични фактори, се аргументират с убедителни научни доказателства;

описание на ролята на административните, управителните и надзорните органи във връзка с въпросите на устойчивостта, както и на техните експертни познания и уменията им във връзка с изпълнението на тази роля или на достъпа на тези органи до такива експертни познания и умения;

описание на политиките на предприятието във връзка с въпросите на устойчивостта;

информация за наличието на схеми за стимулиране, свързани с въпросите на устойчивостта, предлагани на членовете на административните, управителните и надзорните органи;

описание на процеса на извършената от предприятието надлежна проверка и основните действителни или потенциални неблагоприятни въздействия по отношение на собствените дейности на предприятието и неговата верига за създаване на стойност, в т.ч. продукти и услуги, стопански операции и вериги на доставки и предприети действия за установяване и наблюдение на тези въздействия, като освен тях се посочват и тези действия и резултати от действия, използвани за предотвратяване, смекчаване, коригиране или прекратяване на неблагоприятните влияния;

описание на основните рискове и зависимости на предприятието от въпросите на устойчивостта и как предприятието управлява тези рискове;

показатели, имащи отношение към оповестяването на информацията по т. 1-7.

Допълнително следва да се конкретизират собствените дейности на предприятието и неговата верига за създаване на стойност, както и неговите продукти и услуги, бизнес отношения и верига на доставки. Според изискванията на CSRD, в рамките на първите три години от прилагането на тези мерки и когато не е налице цялата необходима информация

за веригата за създаване на стойност, предприятието следва да оповести всички предприети мерки, усилия и причини, в резултат на които не е имало възможност да получи цялата необходима информация, както и плановете си да я получи в бъдещ момент.

Като изключение от изискванията за оповестяване, в директивата е посочено, че е възможно информацията да бъде пропускана, когато е свързана с предстоящи промени или въпроси в процес на договаряне, когато според надлежно обосноващото становище на членовете на административните, управителните и надзорните органи, действащи в рамките на компетенциите, които са им възложени съгласно националното право, и носещи колективна отговорност за това становище, оповестяването на подобна информация би било в сериозна вреда на търговската позиция на предприятието, при условие че подобен пропуск не пречи на обективното и балансирано разбиране за развитието, резултатите, състоянието на предприятието и въздействието на неговата дейност¹⁷⁰.

Задължените лица следва да изготвят своя доклад за дейността в електронен формат за отчитане, и маркират отчитането за устойчивостта, включително информацията, предвидена за оповестяване, в съответствие с единния електронен формат за отчитане, определен с делегиран регламент¹⁷¹.

Директивата въвежда изискване за одитиране и изразяване на увереност относно отчитането във връзка с устойчивостта, като становището на одитора следва да е въз основа на ангажимент за изразяване на ограничена увереност относно съответствието на отчитането във връзка с устойчивостта с изискванията на директивата. Допуска се задължителният одитор или одиторско дружество, да са различни от тези, които извършват одит на финансовите отчети на предприятието.

Стандарти за отчитане във връзка с устойчивостта

С новата Директива е предвидено създаване на стандарти за отчитане във връзка с устойчивостта. Чрез тези стандарти следва да се гарантира качеството на отчитаната информация, като изискват тя да бъде разбираема, значима, проверима, съпоставима и

¹⁷⁰ Пак там, чл. 19а, пар. 3.

¹⁷¹ Делегиран регламент (ЕС) 2019/815 на Комисията от 17 декември 2018 г. за допълнение на Директива 2004/109/ЕО на Европейския парламент и на Съвета чрез регулаторни технически стандарти за определянето на единния електронен формат за отчитане. Съгласно чл. 3 от Регламент 2019/815 издателите, чиито ценни книжа са допуснати до търговия на регулиран пазар, изготвят годишни финансови отчети във формат XHTML.

представена по коректен начин. В зависимост от предмета на конкретния стандарт за отчитане във връзка с устойчивостта се посочва информация за екологичните, социални и управленските фактори.

По отношение на въпросите относно климата, стандартите следва да посочват информация, чрез която да се получи разбиране за това какви са физическите рискове и рисковете, свързани с прехода, на предприятията, както и каква е тяхната устойчивост и какви са техните планове за адаптиране във връзка с различни сценарии, свързани с климата, и планове за адаптиране във връзка с целта за неутралност¹⁷². В тази връзка е важно да се докладва за равнището и обхвата на емисиите и поглъщанията на парникови газове от страна на дейността на предприятието, включително от степента, до която предприятието използва компенсация, и от източника на тези компенсация. Ето защо в новите стандарти следва да се разгледат енергийните аспекти, в т.ч. за намаляването на енергопотреблението и повишаването на енергийната ефективност.

Във връзка с информацията за социалните фактори, в стандартите следва да бъдат включени изисквания за оповестяване на фактори като условията на труд, участието на социалните партньори, колективното договаряне, равенството, недискриминацията, многообразието и приобщаването, както и правата на човека. Предприятията следва също така да могат да отчитат възможните рискове и тенденции във връзка със заетостта и доходите.

Стандартите за отчитане във връзка с устойчивостта следва да посочват информацията за ролята на административните, управителните и надзорните органи на предприятието във връзка с въпроси на устойчивостта, експертния опит и уменията за изпълнението на тази роля, или достъпа на тези органи до такъв експертен опит и умения, дали дружеството има политика по отношение на стимулите, които се предлагат на членовете на тези органи и са свързани с въпроси на устойчивостта, както и информацията относно системите за вътрешен контрол и управление на рисковете на предприятието.

Новите стандарти следва да бъдат пропорционални и да не налагат ненужна административна тежест на предприятията, като се препоръчва да бъдат съобразени със съществуващите стандарти и рамки за отчитане във връзка с устойчивостта и за

¹⁷² Постигането на неутрална по отношение на климата икономика изисква съгласуване на стандартите за отчитане и за компенсиране на парникови газове. Потребителите се нуждаят от надеждна информация относно компенсациите, така че да се преодолеят проблемите с потенциалното двойно отчитане и надценяване с оглед на рисковете за постигането на целите, свързани с климата.

отчетността. Срокът за приемане на първия набор от стандарти е до 30 юни 2023 г., а година след това (до 30 юни 2024 г.) следва да се приемат чрез делегирани актове втори набор от стандарти, чрез които да се насърчи оповестяването на допълнителна информация относно въпроси на устойчивостта и отчетни области, при необходимост, както и всякаква специфична информация за сектора, в който функционира предприятието¹⁷³.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат на нарастващите потребности от информираност за рисковете, възможностите и въздействията, произтичащи от екологичните, социалните и управленските въпроси, е публикувана и приета единна законодателна рамка - Директива за отчитане на корпоративната устойчивост. Чрез нея се надгражда досегашния модел за отчитане и оповестяване на нефинансова информация и се създават възможности за интегриране на финансовата и нефинансовата информация. Прилагането на новите изисквания за оповестяване поставя институциите пред редица предизвикателства.

В доклада са подчертани предимствата за предприятията от отчитането на свързана с климата информация, както и за повишаването на осведомеността и разбирането на свързаните с климата рискове и възможности за подобряването на конструктивния диалог с всички заинтересовани лица. По наше мнение чрез стандартизирането на корпоративната отчетност и прилагането на новите изисквания за оповестяване на адекватна и достоверна информация за устойчивостта от по-широк кръг категории предприятия могат да се постигнат целите на ЕС за конкурентоспособна икономика и устойчив растеж.

БИБЛИОГРАФИЯ

Башикаров, К. Влияние на счетоводните стандарти върху елементите на финансовите отчети, ИК АТЛ-50, 2023.

Башикаров, К. Р. Ковачев, Оповестяване на ключови показатели за резултатите от дейността на кредитните институции в контекста на Европейската зелена сделка, сп. ИДЕС, бр. 1, 2022.

¹⁷³ Вж. т. 54 от Преамбюл на CSRD.

Делегиран регламент (ЕС) 2019/815 на Комисията от 17 декември 2018 г. за допълнение на Директива 2004/109/ЕО на Европейския парламент и на Съвета чрез регулаторни технически стандарти за определянето на единния електронен формат за отчитане.

Директива 2014/95/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 22 октомври 2014 г. за изменение на Директива 2013/34/ЕС по отношение на оповестяването на нефинансова информация и на информация за многообразието от страна на някои големи предприятия и групи.

Директива (ЕС) 2022/2464 за изменение на Регламент (ЕС) № 537/2014, Директива 2004/109/ЕО, Директива 2006/43/ЕО и Директива 2013/34/ЕС по отношение на отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта.

Доклад на Комисията до Европейския парламент, Съвета и Европейския икономически и социален комитет относно клаузите за преглед в директиви 2013/34/ЕС, 2014/95/ЕС и 2013/50/ЕС, достъпен на: <https://old.parliament.bg/bg/eudocs/ID/33641/>.

Европейски орган за ценни книжа и пазари, Общи европейски приоритети за прилагане за годишните финансови отчети за 2022 г.

Закон за счетоводството. Обн., ДВ, бр. 95 от 8 декември 2015 г., изм. и доп., ДВ, бр. 19 от 5 март 2021 г.

Йонкова, Б. Интегрираното отчитане – отговорност и отчетност. С., ИК – УНСС, 2012.

Porter, M. and M. Kramer, The Big Idea: Creating Shared Value, Harvard Business Review, 2011.

Report of the Brundtland Commission, Part I, Section 2: Towards Sustainable Development, Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, Oxford University Press, 1987, достъпен на: <http://www.un-documents.net/ocf-02>

**СЪВРЕМЕННИТЕ ERP СИСТЕМИ, КАТО РЕЗУЛТАТ ОТ
РАЗВИТИЕТО НА УПРАВЛЕНСКИЯ, СЧЕТОВОДНИЯ
И / ИЛИ МАРКЕТИНГОВИЯ СОФТУЕРИ**

**MODERN ERP SYSTEMS AS A RESULT OF THE
DEVELOPMENT OF MANAGEMENT ACCOUNTING
AND / OR MARKETING SOFTWARES**

Ивайло Тончев Маноилов
Ivaylo Tonchev Manoilov

асистент доктор

prof. PhD

в катедра „Счетоводна отчетност“, при Икономически университет Варна

email: tonchev@ue-varna.bg

Резюме: Целта на доклада е представяне в ретроспекция развитието на специализирания икономически софтуер, като управленски, счетоводен, маркетингов. Постигането на целта се осъществява чрез анализ на специализирана литература. В заключение ERP системите еволюират от необходимостта за всеобхватна, навременна и точна информация.

Abstract: The aim of the report is to present in retrospect the development of specialized economic software, such as managerial, accounting, marketing. The achievement of the goal is achieved through the analysis of specialized literature. In conclusion, ERP systems evolve from the need for comprehensive, timely and accurate information.

Ключови думи: ERP системи, счетоводство, софтуер, управленско счетоводство.

Key words: ERP systems, accounting, software, management accounting, ERP system.

JEL: C86, C88, M15, M41, M54

УВОД

Настоящия доклад цели да представи в ретроспекция развитието на специализирания икономически софтуер, като управленски, счетоводен, маркетингов. Поставената цел ще се реализира посредством обзор на литература и нормативна уредба (законово и подзаконово регламентирани изисквания). Известните и нашумели по настояще ERP системи са резултат от еволюцията на икономиката, икономическите, социалните и обществени взаимоотношения. Много често хората (най-вече встъпващите в професията и по-възрастните колеги икономисти) използват абривиатурата ERP без да си дават сметка, какво се крие зад нея, както и приравнявайки я на нормален, обичаен счетоводен и/или специализиран икономически софтуер. Под съкращението ERP е заключена фразата „enterprise resource planning“, или в директен превод „планиране на корпоративни ресурси“. Какъв е еволюционния път, историята на развитие на ERP системите, както и по-високата им продуктивност и полезност за разлика от стандартния счетоводен и/или икономически софтуер ще се бъде обект на изложението по-долу.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Информационните системи и технологии в счетоводството започват да се прилагат по-активно в България в средата на 90-те години на миналия век. Първите прояви на организиран и специализиран счетоводен софтуер са разработени/ базирани и функционират под DOS. Този тип софтуерни решения все още се прилага от микро предприятията, поради факта, че тяхната цена към момента е твърде ниска, както и текущата поддръжка. Основната идеология в тях е заложена на т.н. модул. Това означава, че има основно ядро, целящо отчитането, регистрирането на стопанските процеси посредством счетоводни статии и допълнителни/ обслужващи модули/звена/системи целящи специализираното отчитане на специфични групи отчетни обекти и/или стопански процеси. Тези модули са още наричани “custom”, т.е. клиентски, разработени според спецификата на дейността на клиента/предприятието, удовлетворяващи особеностите на отчетните обекти и стопанските процеси. Като такива модули могат да се посочат: складово стопанство (за отчитане на СМЗ), производство (за отчитане на производствения процес); дълготрайни активи (за отчитане на дълготрайните активи и амортизационните отчисления);

труд и работна заплата (ГРЗ – за отчитане на трудовите възнаграждения и придружаващите ги данъчно-осигурителни задължения и деклариране) и други.

В повечето случаи тези системи бяха локално инсталирани на компютъра на потребителя и/или на локално достъпна машина от вътрешната мрежа на предприятието.

С течение на годините, развитието и еволюирането на програмните езици, хардуерните решения и разширяване на техния потенциал в световен мащаб, големите софтуерни компании започнаха разработването на т.н. ERP системи. В началото на популяризирането им на българския пазар, те бяха достъпни за иновативните компании, телекомуникационните компании, финансовите предприятия (банки и застрахователи), големите предприятия. Инсталациите им отново бяха базирани на локални мрежи, но към днешна дата те са т.н. *Cloud* базирани приложения или *SaaS* решения. *Cloud* базираните приложения дават възможност на потребителите за достъп по всяко време и от всяко място/устройство с интернет връзка. В структурно отношение, идеологията на този клас програмен продукт (ПП), отново е заложена на модулния принцип (основно ядро интегриращо/обединяващо и комуникиращо между специализираните приложения/модули). Към настоящия момент разработчиците на операционни системи са насочили своето внимание към оптимизиране на работата на базовите си системи за работа в т.н. контейнери, т.е. зареждане на минимум изискуемите ресурси за работа/опериране на стартирания продукт. Пример за приложение от такъв тип е WineHQ, който се прилага в Linux базирани операционни системи (ОС) за стартиране на приложения предназначени за Windows ОС. Важно е да се отбележи, че приложения от този тип не са *емулатори* на операционни системи.

Посредством ERP системите се постигат решаването/изпълнението на по-комплексни и сложни задачи за регистриране, събиране и управление не само на финансово-счетоводна информация, но и информация касаеща маркетинговата политика и поведение на компанията, производствения процес, процесът на доставка, управление и оценка на кадровия персонал и ред други. За изпълнението на тези задачи от ERP системите, разработващите ги компании обичайно предлагат интегрирането на редица модули¹⁷⁴, като най-често срещаните са:

¹⁷⁴ Наименованието на модулите може да е различно в зависимост от разработчика и възприетата от него маркетингова стратегия. За целите на публикацията ще използват най-често срещаните наименования.

CRM (Customer Relationship Management) или управление на отношенията с контрагенти. Историята на това приложение е дълга, а функционалността значителна. Ще се изложи кратка историческа справка по-долу. Първата версия на приложението се появява на световния пазар през 1986 г. със съкращението АСТ. Основните му функции са управление на контактите и в определена степен автоматизиране на продажбите, с годините еволюира. През 1995 г. е известно като SFA. В тези години терминът CRM се свързва с имената *Gartner* и *Thomas Siebel*. В този момент CRM еволюира, като неразделно приложение в съвременните ERP системи. То вече не обхваща само данни за контрагенти, то обхваща и данни свързани с персонала, от където в пряка зависимост се подчиняват приложенията за труд и работна заплата, дистрибуция и дистрибуционни канали и ред други. CRM интегрира в едно приложение всичко необходимо на предприятието за прилагане на ефективни маркетингови стратегии и повишаване на продажбите и удовлетвореността на клиентите. Една съвременна CRM система интегрира в платформа – всички канали, чрез които бизнесът комуникира с клиентите си¹⁷⁵. Те включват не само традиционни средства като телефон, имейл, формуляри за контакт (печатни и електронни), а също така най-съвременните, като социални мрежи и др. В допълнение CRM системата предлага различни видове автоматизация като съобщения за кампании, възможности за продажби, комуникация с клиенти и др. Същевременно тя записва цялата информация за комуникацията на дружеството с клиенти, давайки възможност на мениджърите да наблюдават представянето и продуктивността на служителите.

HRM (human resource management) или мениджмънт човешки ресурси. В България приложението придобива голяма популярност и приложимост в началото на 21-ви век. С въвеждането на възможността за електронен обмен на данни (уведомления и декларации свързани с трудовите и/или извънтрудовите правоотношения), навлизането на т.н. електронни подписи УЕП (универсален електронен подпис), КЕП (квалифициран електронен подпис) възникна необходимост от ПП, който да може да генерира структурирани данни под формата на файл. Това улесни в голяма степен работата на финансово-счетоводния отдел и ускори обмена на данни между бизнеса и държавната администрация, намали опашките и физическите посещения в административните сгради. В контекста на породената необходимост, ПП еволюира до приложение за управление на работния процес в предприятията, приложение за контрол и система за бонуси към кадровия персонал. Към днешна дата от макроикономическа гледна точка функционалността на ресурса не се изразява само в отчитане и оценка на положението труд, изчисляване на данъчно-осигурителните задължения, деклариране и т.н. Същинската стойност на модула е пренесена във възможността му за стратегическо управление на работната сила посредством сливания и придобивания, управление на

¹⁷⁵ „Какво е CRM?“, <https://www.softone.bg/what-is-crm/>, 2023 г., видяно на 17 март 2023 г.

компетенции, планиране на приемственост, индустриални и трудови отношения, разнообразие и приобщаване.

Локализация – системите от клас ERP са ПП съдържащи общоприетите норми и изисквания за отчитане и оценка на обичайните отчетни обекти и рутинните (най-често срещаните в практиката) стопански операции. Тези системи в този си вид съдържат специфика на регламентираното данъчно-осигурително облагане, както и местен език. Локализацията е изключително важен модул за настройването, адаптирането на ERP системата към изискванията на държавната администрация по местонахождение за данъчно-осигурително отчитане на данъчно задълженото лице. Посредством този модул се постига – превод на интерфейса/ фронтенда на ПП на официалния език за страната, адаптиране на осигурителните параграфи и задължения (има пряка връзка с модул HRM), адаптиране на условията и данъчните ставки за облагане с косвен данък (ДДС, VAT) и формата на деклариране (специфика на изходните файлове). Посредством локализацията могат да бъдат изпълнени и задачи, като настройка за автоматично генериране на междинни или годишни отчети съобразно приложимата счетоводна база (МСС, НСС), работен вариант на декларация по ЗКПО и други в зависимост от изискванията на клиента/тите.

Sales/ Point of Sales (Продажби/ Търговски обекти) – предназначението на приложението е управление на продажбите и предоставяне на достъпен интерфейс на търговския персонал за бързо и лесно изготвяне на оферти, преобразуването им в заявки, регистриране на заявки, издаване на фактури, следене на процеса на доставка/ изпълнение. Приложението цели и ограничаване на достъпа до информацията свързана с извършените продажби в повечето случаи до ниво изготвени от потребителя и/или от конкретния търговски обект. Използва се както за управление и наблюдение на търговските процеси в отделните търговски обекти, така и за получаване на статистическа и аналитична информация.

Warehouse (Складово стопанство) – това е типичен, ако може да се нарече обект в контекста на ПП, с основна цел управление, контрол и проследяване измененията на стоково-материалните запаси (СМЗ). Водещо при него е дефиниране приложимостта на метод за оценка при намаление на стоково-материалните запаси. Всяка отчетна единица с основен предмет на дейност търговия и/или производство задължително съхранява минимални количества СМЗ с цел обезпечаване на безпрепятствено нормално протичане на производството и търговията. В масовия случай модулът дава възможност за автоматично следене на наличностите и изготвяне на заявки към доставчиците за извършване на бъдеща доставка.

Manufacturing (Производство) – ПП характерен за отчетните единици с основен предмет на дейност производство на продукция и/или услуги. Основната функция на приложението е организация на отчитане, следене, контролиране на етапите при производствения процес. Посредством него се

постига следена на разходите (разходни норми), групиране и разпределяне на разходи, отнасяне на преки и разпределяне на общи разходи, и не на последно място оценка на готовата продукция/услуга. Обичайно този модул се изготвя според особеностите на производството и изискваният на клиента (отчетната единица).

Fixed assets (Дълготрайни/ Нетекущи активи) – като основна функционалност за този тип модули може да се посочи организация на процеса на отчитане на придобиване на дълготрайните активи (ДА), тяхната първоначална оценка, отчитане на амортизационни отчисления (рутинна стопанска операция, прилагане на възприета амортизационна политика), отчитане на процесите по освобождаване от ДА.

Accounting (Счетоводство) – описан на последно място, но от първостепенно значение за счетоводното отчитане на протеклите стопански процеси в предприятието. Модулът се явява свързващо звено между всички останали. Обичайно може да функционира самостоятелно, но това налага ръчно въвеждане на значителна част от информацията от счетоводните документи и липса на пълноценност на ERP системата.

BI/ Business intelligence (бизнес изследване и анализ) – интегриран този модул в ERP система дава възможност на управителния орган на предприятието на незабавен достъп до специализирани отчети, общи и специфични финансово-счетоводни показатели, наблюдение на протичащите процеси и оптимизиране на бъдещите такива. За разлика от масово използваните в ERP софтуерните продукти традиционни справки, които показват двуизмерна информацията по колони, BI справките/ отчетите показват информацията триизмерно във вид на куб с разрези и сечения генерирани от всички дейности на предприятието¹⁷⁶.

С изложеното до тук не може да се изчерпи функционалността, възможностите, структурата и организацията на ERP системите.

През последните години в българското законодателство се появи ново понятие с абревиатура „СУПТО“, т.е. Софтуер за управление на продажбите в търговските обекти. Законодателят дефинира СУПТО в ЗДДС § 1, т. 84 от ДР – СУПТО „е всеки софтуер или модул от софтуер, независимо от технологиите за реализацията му, използван за обработка на информация за извършените продажби на стоки и/или услуги в търговски обекти, за които е налице задължение за издаване на фискален бон“¹⁷⁷. Обхвата и приложимостта на понятието, релевантни понятия и дефиниции се допълва от текстовете на Наредба № Н-

¹⁷⁶ „Бизнес изследване и анализ“, <<https://zeron.bg/bg/modul/bi-2.html>>, видяно на 17 март 2023 г.

¹⁷⁷ „Какво е СУПТО?“, 2023 г., <<https://nra.bg/wps/portal/nra/fiskalni-ustroystva-supto-i-e-magazini/supto>>, видяно на 17 март 2023 г.

18/2006 г. В § 1 т. 19 от наредбата се дава дефиниция за СУПТО, която гласи „е автоматизирана обработка и съхранение на данни, включващи най-малко вид, брой и единична цена на предоставените на клиента стоки/услуги чрез използван от лице по чл. 3 софтуер/и за текущо проследяване на процеса по продажба в търговски обект от заявяването от страна на клиентите на доставка на стоки/услуги до предоставянето/заплащането им; ... не се смятат за текущо проследяване на процеса по продажби съхранението и обработката на данни с цел единствено: последващото издаване на данъчни документи съгласно чл. 112 от ЗДДС при получаване на плащане или предоставяне на стоки/услуги; съставянето на счетоводни регистри; съставянето на документи по чл. 6, ал. 3 от Закона за счетоводството за проследяване физическото движение на стоки/услуги“¹⁷⁸

Съгласно легалната дефиниция посочена по-горе в обхвата на СУПТО попадат и ERP системите в цялост, както и модули от тях ако бъдат използвани разделно, при условия не попадащи в изключенията. Съгласно нормативната рамка системите попадащи под обхвата на определението за СУПТО подлежат на регистрация. Публичен регистър на одобрените софтуерни продукти е достъпен на интернет страницата на Националната агенция по приходите. По настоящем са регистрирани и одобрени 1013 ПП¹⁷⁹.

От сайтовете на търговци за фискални устройства могат да се видят ясни примери, чрез които се стремят да илюстрират качествата и условията на употреба на специализиран софтуер за да попадне или не в категорията на СУПТО. Някои от тях са:

1) използва се софтуер, който регистрира всички продажби в търговския обект. В софтуера автоматизирано се обработва и се съхранява в база данни въведената информация за всяка продажба – количество, вид и продажна цена на стоките/услугите, отразява се тяхното предоставяне/заплащане. В мястото на продажба (обекта) не се приемат / извършват плащания, т.е. всички разчети по повод осъществените продажби се уреждат по банков път, с което не е налице задължение за издаване на фискален бон съгласно чл. 3 от Наредба № Н-18/2006 г.¹⁸⁰ – съгласно примера и фактичката обстановка, приложния софтуер не е

¹⁷⁸ Наредба № н-18 от 13 декември 2006 г. за регистриране и отчитане чрез фискални устройства на продажбите в търговските обекти, изискванията към софтуерите за управлението им и изисквания към лицата, които извършват продажби чрез електронен магазин, Издадена от министъра на финансите, изм. и доп. ДВ. бр. 17 от 26 Февруари 2021 г.

¹⁷⁹ <<https://nra.bg>>, видяно на 17 март 2023 г.

¹⁸⁰ „Какво е СУПТО?“, 2023 г., <<https://kasovapararat.bg/Какво-е-СУПТО>>, видяно на 17 март 2023 г.

СУПТО единствено и само поради факта, че не се приемат плащания в брой или посредством карти;

2) нека вземем основата на предходния пример и добавим към него, че в обекта се приемат плащания в брой и с банкови карти¹⁸¹ – в така поставената фактическа обстановка има изпълнение на условията за използване/ прилагане на СУПТО;

3) В търговски обект за продажба, чрез софтуер се въвежда информация за вида и количеството на продаваните стоки/услуги. Посредством поддържани номенклатури от софтуера, автоматизирано се извлича информация за продажни цени, формира се обща стойност на извършената продажба. Приключването на продажбата се отразява в софтуера, посредством въвеждане на начин на плащане и/или предаването на стоката¹⁸² – тук отново има изпълнение на условията за СУПТО;

4) софтуерът е собственост на счетоводна къща, която предоставя достъп на клиентите си, които изцяло си водят он-лайн всички покупки, продажби (в т.ч. издаване на фактури платени в брой или по банка), производство, оферти и всички останали дейности, които още с издаването на съответния документ си извършват и съответните счетоводни записвания.¹⁸³ – характерното в този пример, е че търговеца не притежава софтуера (както е обичайно придобива се право на ползване / лиценз), търговеца не администрира програмния продукт на локална машина и/или наето от него хостинг пространство, но го ползва за отчитане на своите продажби, а дори и автоматизирано отчитане на стопанската си дейност. Нещо, което е типично, характерно за ERP системите. В последния случай независимо от всички особености, използваната система попада в обхвата на СУПТО и би следвало да бъде регистрирана, като такава от оператора/ администратора, който я предоставя за ползване, т.е. счетоводното предприятие.

От изложеното до тук ясно се очертава стремежа на българското законодателство да обхване и подложи на регистрационен режим в значителна степен използвания и приложим специализиран счетоводен, търговски, маркетингов софтуери. Разбира се в този обхват неизбежно попадат и ERP системите, чиято основна цел е автоматизация, оптимизация,

¹⁸¹Пак там

¹⁸² Пак там

¹⁸³ Пак там

мениджмънт, дистрибуция, анализ, контрол и ред други процеси касаещи управлението на ресурсите на предприятието и неговите източници.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се изрази становище, че с интернационализацията на бизнеса, изискванията за навременна и общодостъпна информация, съкращаване на времето за административни работни процедури, автоматичен контрол, напредването на облачните системи и социалните платформи, ERP системите са бъдещето за управление, контрол, анализ и развитие/ израстване на бизнеса. От практическа гледна точка обединяването на информационните системи предназначени за различни отдели в предприятието разработени в стремежа за конкурентно предимство в бизнеса при условията на зараждане на дигитализацията и автоматизацията през миналия век, са дали основата за развитие на ERP системите, които виждаме днес. Един от първоначалните двигатели за обединяването на отделните приложения и тяхното функциониране в органична цялост в лицето на ERP системите, е стремежът към задоволяване на все по-високите информационни потребности на мениджмънта и обичайният търговски / производствен процес. В бъдеще тяхното усъвършенстване и развитие в посока подобряване на процеса по управление на веригите за доставки, подобряване качеството на автоматизирания анализ, като основа за вземане на по-бързи и оптимални решения, ще окаже съществено влияние в глобален мащаб върху социалното и икономическо развитие.

БИБЛИОГРАФИЯ

Нормативна уредба:

Закон за данък върху добавената стойност, изм. и доп. ДВ. бр.102 от 23 Декември 2022 г.

НАРЕДБА№ Н-18 ОТ 13 ДЕКЕМВРИ 2006 Г. ЗА РЕГИСТРИРАНЕ И ОТЧИТАНЕ ЧРЕЗ ФИСКАЛНИ УСТРОЙСТВА НА ПРОДАЖБИТЕ В ТЪРГОВСКИТЕ ОБЕКТИ, ИЗИСКВАНИЯТА КЪМ СОФТУЕРИТЕ ЗА УПРАВЛЕНИЕТО ИМ И ИЗИСКВАНИЯ КЪМ ЛИЦАТА, КОИТО ИЗВЪРШВАТ ПРОДАЖБИ ЧРЕЗ ЕЛЕКТРОНЕН МАГАЗИН, Издадена от министъра на финансите, изм. и доп. ДВ. бр. 17 от 26 Февруари 2021 г.

Интернет източници:

SoftOne Technologies, Какво е CRM?, 2023 г., <https://www.softone.bg/what-is-crm/>, видяно на 17 март 2023 г.

ЕЛИТ СОФТУЕР, Бизнес изследване и анализ, 2023 г., <https://zeron.bg/bg/modul/bi-2.html>, видяно на 17 март 2023 г.

НАП, Какво е СУПТО?, 2023 г., <https://nra.bg/wps/portal/nra/fiskalni-ustroystva-supto-i-e-magazini/supto>, видяно на 17 март 2023 г.

НАП, Списък на разрешените за ползване софтуери за управление на продажбите в търговски обекти (СУПТО) /чл. 118, ал. 16 от ЗДДС/, <https://nra.bg/>

Какво е СУПТО?, 2023 г., <https://kasovapararat.bg/Какво-е-СУПТО>, видяно на 17 март 2023 г.

**ТРЕТИ ПАНЕЛ:
СОЦИАЛНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА
ПРЕД БИЗНЕСА**

ДОСТОЙНИЯТ ТРУД – ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕ НА ОБЩЕСТВОТО

проф. д. н. Евгени Евгениев
Зам.-ректор на Висшето училище по застраховане и финанси

Резюме:

Докладът разглежда основните научни и международни постановки свързани с достойния труд. Дава модел за разбирането на достоен труд, като стъпва на различни концепции за това разбиране. На основата на анализа на разбирането за достойния труд извежда неговото значение като фактор за развитието на обществената система.

JEL : j01;

Summary:

The report examines the main scientific and international positions related to decent work. It provides a model for the understanding of decent work, as steps of different concepts for this understanding. Based on the analysis of the understanding of decent work, it brings out its importance as a factor for the development of the social system.

JEL : j01;

В съвременните условия на бурно развитие на нови технологии и иновативни технически решения все по-често се поставя въпросът за човешкия фактор в тази бързо изменяща се среда. Независимо от мрачните предсказания, че труда ще изчезне, че едва ли не хората ще станат излишни в работните процеси, практиката упорито изисква трудов ресурс с ново качество. В контекста на все по-завишените изисквания към качеството на трудовите ресурси се поставя и въпросът за средата и условията, в които ще функционират тези ресурси. В тази посока в обществената практика все повече се говори за „достойния труд“ като среда, в която функционират трудовите ресурси.

Какво обаче влагаме в понятието „достоен труд“ и защо има съществено значение за функционирането на труда и изобщо на обществената система?

В обществената практика под достоен труд се влагат различни характеристики на труда и на условията, при които той функционира и се полага. Най-често това се свързва с устойчивото развитие и разкриването и развитието на работни места. От тази гледна точка най-пълно разбиране за достойния труд е формулирано в Програмата за устойчиво развитие на ООН.¹⁸⁴ В основополагаща цел 8 на тази програма Организацията формулира следните цели за постигането до 2030 година на достойния труд:

Поддържане на икономически растеж на глава от населението в съответствие с националните обстоятелства и по-специално поне 7 процента годишен ръст на brutния вътрешен продукт в най-слабо развитите държави;

Постигане на по-високи нива на икономическа производителност чрез диверсификация, технологично надграждане и иновации, включително чрез фокусиране върху сектори с висока добавена стойност и трудоемки сектори;

Насърчаване на политики, ориентирани към подкрепата и развитието на продуктивни дейности, създаване на достойни работни места, предприемачество, творчество и иновации и насърчаването растеж на микро-, малки и средни предприятия, включително чрез достъп до финансови услуги;

Постепенното подобряване, до 2030 г., глобалната ефективност на ресурсите в потреблението и производството и опит за отделяне на икономическия растеж от влошаването на околната среда, в съответствие с 10-годишната рамка от програми за устойчиво потребление и производство, като развитите страни поемат водеща роля;

До 2030 г. постигане пълна и продуктивна заетост и достоен труд за всички жени и мъже, включително за младите хора и хората с увреждания и равно заплащане за работа с еднаква стойност;

До 2020 г., значително намаляване на дела на младежите, които не работят, не учат или не се обучават;

Вземане на незабавни и ефективни мерки за премахване на принудителния труд, край на модерното робство и трафика на хора и гарантиране на забраната и премахването на най-лошите форми на детския труд, включително набирането и използването на деца войници, и до 2025 г. да се сложи край на детския труд във всичките му форми;

Защита на трудовите права и насърчаване на безопасна и сигурна на работна среда за всички работници, включително работниците мигранти, по-специално жените мигранти и тези с несигурна заетост;

¹⁸⁴ Програмата за устойчиво развитие на ООН е приета с Решение на Общото събрание на ООН на 25 септември 2015г.

До 2030 г. разработване и приложение на политики за насърчаване на устойчив туризъм, който създава работни места и популяризира местната култура и продукти;

Укрепване на капацитет на местните финансови институции за насърчаване и разширяване на достъпа до банкиране, застрахователни и финансови услуги за всички;

Увеличаване помощта за търговията и подкрепа за развиващите се страни, по-специално най-слабо развитите страни, включително чрез разширената интегрирана рамка за свързана с търговията техническа помощ за най-слабо развитите страни;

До 2020 г. разработване и привеждане в действие на глобална стратегия за младежка заетост и приложение на Глобалния пакт за работни места на Международната организация на труда.

Бързият поглед върху постановките от Програмата за устойчиво развитие на ООН показва, че достойният труд има многофакторно въздействие върху обществената система. Ако се опитаме да обобщим можем да направим извода, че постигането на достоен труд е процес, които като крайна цел се стреми да постигне:

Първо. Икономическа стабилност водеща до висок икономически растеж и висока производителност на труда.

Второ. Създаване на работни места предимно в малкия и среден бизнес, свързани с висока иновативност и творчество, водещи до пълна заетост на младежите и хората със специални нужди.

Трето. Ликвидиране на принудителния труд във всичките му форми, особено на детския труд и борба с трафика на хора.

Четвърто. Защита на трудовите права на хората и създаване на условия за безопасна и сигурна работна среда, чрез разработване и прилагане на политики за устойчивост на работните места.

Дотук разгледахме обществената страна на понятието достоен труд. То обаче, има и чисто личностна страна. От тази гледна точка важното е какво всеки човек разбира и какво е неговото усещане за достоен труд. От чисто човешка гледна точка достойният труд винаги се е свързвал с качеството на трудовия живот на човека.

Качеството на трудовия живот може да бъде представено като съвкупност от два основни компонента:

качеството на труда като отражение на интересите на обществото;

качеството на живот като отражение на интересите на работника.

Качеството на труда и качеството на живот действат като две страни на един и същ процес - трудовия живот. Качеството на трудовия живот на отделния човек можем да определим като степен на задоволяване на основните му потребности, които включват не само нуждата от задоволяване на материални блага, но и необходимостта от удовлетвореност от естеството и съдържанието на работата, условията на труд, необходимостта и желанието за реализация и признаване на способности му. Обикновено качеството на трудовия живот се разглежда като един от компонентите на качеството на живот, отразяващ не само нивото на задоволяване на основните духовни и материални потребности на човек, но и качеството на работата, характеристиките на трудовата дейност, социалната значимост, степента на сложност и квалификация, отговорността, интензивността и тежестта на труда.

Анализът на елементите на качеството на трудовия живот и процесите, които протичат през него ни позволява да отчетем, че те до голяма степен съвпадат със съдържанието на понятието достоен труд, което включва такива характеристики като добри условия на труд и безопасни условия на труд, оптимална организация на труда, която дава на всеки човек: удовлетворение от труда;

възможности да демонстрира напълно своите способности и умения;

справедливо заплащане на труда;

социална защита на правата на работещите.

В крайна сметка, можем да обобщим, че достоен труд означава високоефективна работа при добри производствени, социални, трудови и безопасни условия при пълна заетост, даваща на всеки работник удовлетворение от работата, възможност да прояви напълно своите способности и умения, работа с достойно заплащане, труд, при който се защитават достойнството и правата на работещите и при който те активно участват в дейността на предприятието или организацията.

Погледнато от страна на комплексния характер на достойния труд, можем да направим извода, че той се явява основен фактор за развитието на обществото като цяло и на обществените процеси. Погледнато в исторически план развитието на обществото е продиктувано от развитието на труда, от стремежа на човека към по-справедливи, към по-добри, към по-равнопоставени, към по-здравословни, към по-реално възмездими условия на труд, т.е. към достоен труд.

Естествено възниква въпросът кога ще достигнем необходимото равнище, за да кажем, че сме постигнали целта за достоен труд? Както казахме вече, това е процес на развитие на труда и на човека като негов носител. Това е процес на вечното усъвършенстване на човека и на обществото като цяло.

В заключение можем да кажем, че за достоен труд в истинския смисъл на думата ще говорим само тогава, когато в основата на обществените отношения поставим труда с неговите социални, икономически и физиологични характеристики и измерения.

Ползвана литература:

Програмата за устойчиво развитие на ООН;

Р. Рийч, Трудът на нациите, УИ „Св. Климент Охридски“, С., 1992г.;

Б. Мунтян и колектив, Карл Маркс Човекът и бъдещето, Изток-Запад, С., 2013г.;

Д. Димитров, Социология на труда, ИПК“РАЦИО – 90“, С., 2000г.;

Т. Пикети, КАПИТАЛЪТ XXI век, Изток-Запад, С., 2018г.

МИГРАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ И ВЛИЯНИЕТО ИМ НА ПАЗАРА НА ТРУДА В ЕС

гл. ас. д-р Десислава Николова Колева-Стефанова,
УНСС, stefanova_desi@abv.bg

Резюме:

В настоящия доклад са разгледани миграционните процеси в ЕС и влиянието им върху пазара на труда в страните-членки. В разработката се изследват пет показателя за 27-те севропейски държави. Въз основа на аналитичната част от доклада са направени изводи, които показват, че има задълбочаващи се регионални различия между страните-членки. От изследването се вижда, че нетната миграция оказва съществено влияние върху количествената и качествена структура на населението и в частност на пазара на труда.

Ключови думи: нетна миграция, бежанска вълна, пазар на труда, лица в трудоспособна възраст

JEL: J10; J21

MIGRATION PROCESSES AND THEIR IMPACT ON THE LABOUR MARKET IN THE EU

Chief Assistant Desislava Koleva-Stefanova, stefanova_desi@abv.bg

Department of “Human Resources and Social Protection”

University of National and World Economy

Summary:

This report examines migration processes in the EU and their impact on the labour market in the member states. The study examines five indicators for the 27 European countries. Based on the analytical part of the report, conclusions were drawn which show that there are deepening regional differences between the member states. The research shows that net migration has a significant

impact on the quantitative and qualitative structure of the population and, in particular, on the labour market.

Key words: net migration, refugee wave, labor market, persons of working age

УВОД

Съвременната обществена система се характеризира с изключително динамична променяща се конюнктура, дължаща се на глобализацията, навлизането на дигиталните технологии и свободното движение на стоки и хора извън пределите на държавите. През последните години светът се сблъска със сериозни предизвикателства, които промениха ритъма на живот на хората във всяка една сфера. “Навлизането на новите технологии и комуникации поставиха на преден план личностните характеристики на работниците и служителите в процеса на трудовата им дейност.”¹⁸⁵ Индустрия 4.0 в съчетание с пандемията от вируса Ковид 19, доведоха до трансформации на значителен брой от секторите на пазара на труда и обучителните заведения, изразяващи се от преминаване в присъствена във виртуална среда. С цел опазване живота и здравето на хората европейските институции наложиха социална дистанция, което позволи голяма част от работната сила да извършва гъвкава трудова дейност, изразяваща се най-вече, чрез дистанционна работа от дома си. Тези процеси доведоха до по-динамични миграционни движения между страните от ЕС. За съжаление някои организации, които не успяха да се приспособят към новите изисквания на пазара на труда се наложи да съкратят производствените процеси или да прекратят стопанската си дейност. В тази напрегната обстановка човечеството се изправи пред поредният катаклизъм, а именно възникналия военен конфликт между Русия и Украйна в началото на 2022г. Той нанесе необратими следи върху световната икономика, финансовите и трудови пазари и социална система. Без съмнение най-ужасяващите поражения останаха загубата на човешкия живот, раздялата на семействата, липсата на дом. Хиляди украински граждани, предимно жени, деца и възрастни хора бяха принудени да напуснат родината си и да се отправят към чужди страни за защита и убежище. Тези лица са едни от най-уязвимите социални групи, за които бъдещето е неизвестно, без представа,

¹⁸⁵ Евгениев, Е., (2021), Емоционална интелигентност в трудовата дейност, изд. къща „Шанс“ АД, с.6

кога отново ще могат да видят близките си, кога ще могат да се завърнат в домовете си, и дали въобще ще има къде да се завърнат?

Целта на настоящия доклад е да се посочи влиянието на миграционните процеси върху европейския пазар на труда и да се очертаят основните предизвикателства пред ЕС, в контекста на демографската ситуация.

Емиграционните процеси в ЕС и влиянието им върху икономиката и пазара на труда на страните-членки

„Светът, в който живеем, се променя все по-бързо и необратимо, а пандемията от Ковид-19 и създалата се в следствие сложна геополитическа обстановка водят след себе си до тежки и непредвидими икономически последици.“¹⁸⁶ Населението е фундаментът, който е предопределящ за развитието и благоденствието на държавите. Показателите, които го характеризират се разделят на количествени и качествени. Вторите измерват вродените и придобити способности на индивида, тоест човешкия капитал и вложените инвестиции в него. В нашето съвремие той е най-ценният ресурс, който предопределя икономическия и устойчив растеж на ЕС. По отношение на количествения състав, от десетилетия в Европа се наблюдава намаляващо и застаряващо население, както и задълбочаващ се регионален дисбаланс между страните и регионите. Интензивното преселване на потоци от хора, поради икономически, социални, етнически, политически, военни конфликти и други фактори съществуват от хилядолетия. Най-широкомащабните процеси на механично движение в съвременния глобален свят е международната трудова миграция. Тя е и един от водещите фактор, оказващ влияние върху развитието на страните от ЕС. Пазарът на труда е жизненоважна система, която осигурява основният доход на хората, определя техния жизнен стандарт и социалната им сигурност. Характерно за съвременните пазари на труда е, че по-бедните части от Европа губят квалифицирана работна ръка, която емигрира към по-богатите страни. Различията между регионите е повлиян главно от неравномерното разпределение на икономическите ресурси и работната сила. По-добре развитите европейски държави, като Германия, Франция, Дания, Нидерландия, Финландия, Швеция, Австрия и др. се характеризират с интензивен икономически растеж, стабилни финанси, висок стандарт на живот, развиващи се иновационни технологии, ефективно функционираща социално-осигурителна система. Този просперитет се дължи на човешкия фактор, от който тръгва производственият цикъл. Развитите държави привличат

¹⁸⁶ Пандурска, Р., (2022), Е-осигуряване – нови хоризонти пред дейността на Националния Осигурителен институт сп. Индустрални отношения и обществено развитие, бр.3/2022 с.23

млади образовани хора, които емигрират от по-слабо развитите страни, каквито са предимно страните от Централна и Източна Европа. Емигрантите са най-често млади хора в трудоспособна-фертилна възраст, които имат амбицията за професионално развитие, по-висок стандарт на живот, по-високи доходи и социална сигурност, което развитите държави могат да им осигурят. Страните „приемници“ получават качествен човешки капитал, с иновативно мислене и мотивация за работа. Лицата с високо ниво на образование са гъвкави, креативни, притежаващи цифрова грамотност, езикова култура и меки компетенции, които са необходими за съвременните пазари на труда. Тези млади хора са специалисти в областта на инженерните професии, развойно-научната дейност, информационно-комуникационните технологии, лекари, фармацевти, преподаватели, които развиват производството и сектора на услугите, ограничават структурната безработица и са фактор за мащабно предприемачество, инвестиции и растеж на БВП на държавата. Без съмнение, когато има работна сила и инвестиции има производство, което предопределя разкриването на повече работни места, включително и за лица с по-ниски нива на професионална компетенция. Емигрантите създават семейства и потомства в страната-приемник. От своя страна по-слабо развитите държави са силно уязвими във всички сфери на обществения живот, защото те губят младите си хора, които са вливащата се работна сила на пазара на труда. Тези страни се характеризират със слабо развита икономика, най-вече, защото липсват лица в трудоспособна възраст. Най-засегнати от миграционните процеси са малките селища, където няма работа и условия за живот, затова и младите хора напускат родните си места и емигрират към големите градски центрове или извън пределите на държавата. От тук идва и проблемът със обезлюдяването, застаряващото население и липсата на производствен капацитет. Дори и да има желание за инвестиции от страна на предприемачите, те срещат сериозни трудности пред намирането на работна сила. Неравномерното разпределение на населението в Европа е фактор за все по-голяма социално-икономическа диверсификация между страните-членки.

По данни на Евростат през 2021 г. над 8,84 милиона лица на държави извън ЕС са били част от пазара на труда на ЕС от общо 189,7 милиона заети на възраст между 20 и 64 години, или 4,7 % от всички работещи. Имигрантите от трети страни се насочват към работа в сектора на Хотелиерство и ресторантьорство (10,2%); Строителство 9,2%, Административни и спомагателни дейности (7,7%); Домакинска работа (6,7%).

Данните за миграцията през 2022 г., показват, че 1,92 мил. души са имигрирали в ЕС, а 0,96 мил. души са емигрирали, което води до положителна нетна миграция от 0,96 мил. души за ЕС.¹⁸⁷

¹⁸⁷ https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-of-life/statistics-migration-europe_bg#ref

Военната инвазия на Русия в Украйна възникнала през февруари 2022 г. предизвика мощна бежанска вълна, която се оказва най-мощната от Втората световна война до настоящия момент. Освен украински бежанци, сериозен е процента и на лицата потърсили закрила в ЕС от Африка и Азия. През 2021 г. държавите от ЕС са взели следните решения: 112 700 души са получили статут на бежанец; 61 400 души са получили статут на субсидирана закрила, 28 000 души са получили хуманитарен статут.¹⁸⁸ По данни на Европейската комисия над 73 850 лица са потърсили международна закрила в ЕС през март 2022 г., което се отчита като ръст от 115% спрямо март 2021 г. Първоначално украинските граждани се насочват към страните от източна и централна Европа – Полша, Германия, Чехия, България, Румъния, Унгария, Словакия и Молдова. Според агенцията на ЕС за гранична и брегова охрана Фронтекс повече от 2,5 милиона украинци са се върнали обратно в Украйна между февруари и юни, 2022 г.

ЕС се стреми към ефективно управление на навлизащите миграционни потоци на територията на Съюза, чрез разработването и прилагането на нормативни документи, правила регулиращи законовата миграция, бързата обработка на молбите за убежище, уреждане на санкции и връщането на незаконни мигранти. Изработването и прилагането на съвременна работеща политика в областта на миграцията и движението на хората между страните членки и от трети държави е от първостепенно значение за всички обществени системи.

Анализ на миграционните процеси и пазара на труда в ЕС

Настъпилите съдбовни събития повлияха и на демографските процеси в страните от Европейския съюз и по конкретно върху нетната миграция. От една страна пандемията от Ковид 19, а от друга войната доведоха до приток на мигранти към ЕС.

Табл. 1 Имигранти, бр., годишни данни, 2011, 2019, 2021г.

GEO (Labels)	2011	2018	2020
Belgium	147 377	137 860	118 683
Bulgaria	:	29 559	37 364
Czechia	27 114	65 910	63 095

¹⁸⁸ https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-of-life/statistics-migration-europe_bg#ref

Denmark	52 833	64 669	57 230
Germany	489 422	893 886	728 606
Estonia	3 709	17 547	16 209
Ireland	57 292	97 712	74 211
Greece	60 089	119 489	84 221
Spain	371 331	643 684	467 918
France	319 816	387 158	283 237
Croatia	8 534	26 029	33 414
Italy	385 793	332 324	247 526
Cyprus	23 037	23 442	25 861
Latvia	10 234	10 909	8 840
Lithuania	15 685	28 914	43 096
Luxembourg	20 268	24 644	22 490
Hungary	28 018	82 937	75 470
Malta	5 465	26 444	13 885
Netherlands	130 118	194 306	182 244
Austria	82 230	105 633	103 565
Poland	157 059	214 083	210 615
Portugal	19 667	43 170	67 160
Romania	147 685	172 578	145 519
Slovenia	14 083	28 455	36 110
Slovakia	4 829	7 253	6 775
Finland	29 481	31 106	32 898
Sweden	96 467	132 602	82 518

Източник: Евростат

Табл. 1 дава информация за имиграционните процеси, или заселването в дългосрочен период на лица в чужда държава. Прави впечатление, че между 2011г. и 2018г. се наблюдава значителни изменения и нарастване на имигрантите за 2018г. във всички страни-членки, спрямо 2011г. Единствено в Белгия за 2018г се забелязва спад в имигрантите, които са били 137 860, а през 2011г. са с 9517 повече, или 147 377 души. Втората страна бележеща по-нисък брой имигранти за 2018г. е Италия -332324, а през 2011г. имигрантите са били

385 793. Съществено нарастване на имиграционните процеси за 2018г. , спрямо 2011г. се наблюдава в Хърватия (8534 до 26029), Естония (3709 до 17547), Малта (5465 до 26444). За България липсват данни за 2011г., но за 2018г. имигрантите са били 29 559, докато за 2020г. са нараснали на 37 364 души. От данните се вижда, че през 2020г. в България, Дания, Хърватия, Кипър, Литва, Португалия, Словения и Дания имигрантите бележат ръст, спрямо 2018г., докато в останалите 19 държави бележат спад.

Табл. 2 Емигранти, бр., годишни данни, 2011, 2019, 2021г.

GEO (Labels)	2011	2018	2020
Sweden	51 179	46 981	48 937
Spain	409 034	309 526	248 561
Slovenia	12 024	13 527	17 745
Slovakia	1 863	3 298	2 428
Romania	195 551	231 661	186 818
Portugal	43 998	31 600	25 886
Poland	265 798	189 794	161 666
Netherlands	104 201	109 635	102 502
Malta	3 806	9 342	12 679
Luxembourg	9 264	13 985	14 870
Lithuania	53 863	32 206	23 103
Latvia	30 311	15 814	11 990
Italy	82 461	156 960	159 884
Ireland	83 049	53 735	55 942
Hungary	15 100	48 178	67 364
Greece	92 404	103 049	77 837
Germany	249 045	540 415	488 138
France	291 594	300 668	144 797
Finland	12 660	19 141	15 084
Estonia	6 214	10 476	12 427
Denmark	41 593	60 381	53 822
Czechia	55 910	26 742	35 854

Cyprus	4 895	15 340	21 368
Croatia	12 699	39 515	34 046
Bulgaria	:	33 225	6 649
Belgium	84 148	88 935	76 562
Austria	51 197	67 212	62 581

Източник: Евростат

От табл. 2 се вижда динамиката на емиграционните процеси през 2011, 2018 и 2020г. За 2020г. се наблюдава най-ниска емиграционна вълна, което се обяснява с пандемията от Ковид 19 и въведените сериозни рестрикции по отношение на пътуванията, за ограничаване на заболяемостта. Институционалните забрани изискващи социална дистанция промениха всички обществени дейности, като дистанционната форма стана предпочитана форма на комуникация в работния и в обучителния процес. Преустановяването на голяма част от присъственото формално общуване доведе до рязък спад в миграционните процеси, както се вижда и от табл. 1. Изненадващо е механичното движение в Малта, където за 2011г. емигрантите са били 3806, докато за 2020г. са 12679 души. В Естония също се забелязва двойно нарастване на емигрантите от 6214 на 12427 души.

Табл. 3 Заетост и активност, 2012, 2019, 2021, 16-64 г., процент от общото население, годишни данни

GEO (Labels)	2012	2019	2021
European Union - 27	66,9	72,7	73,1
Belgium	67,2	70,5	70,6
Bulgaria	62,4	74,3	73,2
Czechia	71,5	80,3	80,0
Denmark	74,3	78,3	79,1
Germany	75,8	79,6	79,6
Estonia	73,1	80,5	79,3
Ireland	64,5	75,0	74,9
Greece	54,5	60,8	62,6

Spain	59,6	68,0	67,7
France	69,7	72,3	73,2
Croatia	58,1	66,7	68,2
Italy	60,2	63,5	62,7
Cyprus	70,2	75,7	75,9
Latvia	67,9	77,3	75,3
Lithuania	68,5	78,2	77,4
Luxembourg	71,4	72,8	74,1
Hungary	63,8	77,6	78,8
Malta	63,9	76,8	79,1
Netherlands	77,5	81,0	81,7
Austria	74,4	76,8	75,6
Poland	62,9	72,3	75,4
Portugal	64,0	75,5	75,9
Romania	56,8	65,1	67,1
Slovenia	67,8	75,9	76,1
Slovakia	66,9	75,6	74,6
Finland	73,0	76,2	76,8
Sweden	78,9	81,5	80,7

Източник: Евростат

Табл. 3 дава информация за заетите лица в страните-членки, като % от общото население. Данните показват, че през 2012г е най-нисък процентният дял на заетите лица, спрямо 2019г. и 2021 г. Това се обяснява с глобалната икономическа криза в този период, която засегна и пазарът на труда. Средната процентна заетост за ЕС през тази година е 66,9%, като за 2019г. е 72,7% и най-висока през 2021г. 73,1%, когато пазарът на труда претърпя дигитални трансформации, чрез работа от разстояние, заради пандемията. За 2021г. заетостта в България е близка до средната за ЕС-73,2%. Най-висока заетост за 2021г. отчита Чехия-80,0%, следвана от Германия-79,6% и Естония-79,3%. Най-ниска заетост за 2021г. се посочва в Гърция-62,6%, Италия 62,7% и Испания 67,7%.

Табл. 4 Ниво на дългосрочна безработица, 2009, 2019, 2021, 15-74 г., процент от населението в работната сила, годишни данни

GEO (Labels)	2009	2019	2021
European Union - 27	3,1	2,7	2,8
Belgium	3,2	2,1	2,6
Bulgaria	3,4	2,9	2,6
Czechia	2,0	0,6	0,8
Denmark	0,6	0,8	1,0
Germany	3,4	1,2	1,2
Estonia	3,7	0,9	1,6
Ireland	3,5	1,6	1,8
Greece	3,6	11,3	9,2
Spain	4,3	5,3	6,2
France	2,0	2,3	2,3
Croatia	5,1	2,4	2,8
Italy	3,7	5,9	5,4
Cyprus	0,6	2,1	2,6
Latvia	5,0	2,7	2,3
Lithuania	3,3	1,9	2,6
Luxembourg	1,2	1,3	1,8
Hungary	4,0	1,1	1,3
Malta	2,9	0,9	0,9
Netherlands	0,9	0,9	0,8
Austria	1,4	1,4	2,0
Poland	2,6	0,7	0,9
Portugal	4,8	2,8	2,9
Romania	2,6	2,0	2,0
Slovenia	1,8	1,9	1,9
Slovakia	7,6	3,9	3,9
Finland	1,7	1,5	1,8
Sweden	1,7	1,5	2,0

Источник: Евростат

Табл. 4 онаглеждава продължително безработните лица в страните-членки на възраст 15-74 г., като процент от работната сила на страната за 2009г., 2019г. и 2021г. Може да се каже, че през изследваните периоди се наблюдават приблизително еднакви осреднени стойности за ЕС. През 2019г. показателят е най-висок, спрямо другите две години-3,1%, за 2019г.-2,7% и за 2021-2,8%. Най-висока стойност се отчита в Гърция през 2021г.-9,2%, следвана от Словакия през 2009г.-7,6% и Испания през 2021г.-6,2%. Най-ниска дългосрочна безработица е измерена през 2009г. в Дания и Кипър-0,6% и през 2019г.-в Чехия, отново 0,6%. В България най-висока стойност има през 2009г.-3,4%, а най-ниска през 2021г.-2,6%.

Изводи и препоръки

От табл. 1 и табл. 2 в доклада се наблюдава динамиката на имиграционните и емиграционните процеси, които формират нетната миграция. Данните сочат, че до 2018г. всички изследвани европейски страни без Италия и Белгия бележат ръст на имигранти, докато след този период, когато започва Пандемията само в 8 държави, вкл. и България за 2020г. се наблюдава ръст на имигрантите. По отношение на емигрантите, за 2020г. в седемнадесет страни се наблюдава спад на лицата напускащи родните си държави. България бележи положителна нетна миграция, като имигрантите са 37364, а емигрантите са едва 6649, или имигрантите са с 30715. Тези резултати са в полза на страната ни, защото влизащите в страната ни граждани са потенциална работна сила, която е жизнено необходима, имайки предвид липсата на млади хора, застаряващото население и високият процентен дял на пенсионери. По официални данни на Европейската комисия, миграционните процеси в Европа, стабилизират населението му, което без тях значително би намаляло за 2019г.с приблизително половин милион души. Естественят прираст на Стария континент за този период е отрицателен, като са се родили 4,2 милиона деца и са починали 4,7 милиона души. Тенденцията за намаляващо и застаряващо европейско население продължава и през 2020г., когато е намаляло с около 100 хиляди души (от 447,3 милиона на 1 януари 2020 г. на 447,2 милиона на 1 януари 2021 г.). Тези негативни статистики произтичат от по-ниска раждаемост, по-висока смъртност и по-ниска нетна миграция. Тук следва да отбележим и влиянието на пандемията от Ковид 19, заради която бяха наложени строги рестриктивни мерки ограничаващи и забраняващи пътуванията между държавите, което съществено сви миграционните потоци. Поради вирусът много хора, които планираха дългосрочни пътувания в чужбина се отказаха, заради бъдеща несигурност и сътресения, включително и по отношение на трудовата мобилност.¹⁸⁹ През последните три години (2020, 2021,

¹⁸⁹ https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_bg

2022) се наблюдават обратна тенденция в механичния прираст на много от европейските страни включително и България тоест положителна нетна миграция. Основен фактор за тези процеси е връщането на много емигрантите в родните им държави, което е положително за по-слабо развитите страни, които имат нужда от млади хора в детеродна възраст и от работна сила;

Процентната заетост на една страна зависи от количествения и качествения състав на работната сила. От табл. 3 в доклада се наблюдава ръст в заетостта на ЕС (73,1%) за 2021г., спрямо 2012г. (72,7%) и 2019г. (66,9%), което дава основание да се твърди, че въпреки негативните фактори произлизащи от пандемията от Ковид 19 пазарите на труда в европейските страни се стабилизират. По-голяма част от стопанските организации успяват да се адаптират към променящата се икономическа и социална среда. Развивайки производствения си цикъл и разкривайки нови работни места, фирмите дават възможност на чуждестранните граждани пребиваващи в страната и на завърналите се емигранти да бъдат част от работната сила на страната;

Новите трансформации на пазара на труда изразяващи се в гъвкава заетост и работа от разстояние, дават възможност да се намали емиграцията на млади образовани хора. Лицата, които имат възможност да работят дистанционно от домовете си или използват глобални платформи, заетост на свободна практика, работещи за чуждестранни компании, плащащи по-добре от местните компании имат възможност да живеят в страната, вместо да търсят по-добри възможности извън нея;

„Прилагането на гъвкави форми на заетост трябва да бъде съобразено със социалното осигуряване и подпомагане в България, за да не води до негативно отражение върху осигурителния стаж, обезщетенията и пенсиите на лицата.“¹⁹⁰ В голяма част от европейските държави е необходимо осъвременяването на законодателната рамка регулираща гъвкавата заетост и социалната сигурност (flexicurity). Важно е да се стимулират и развиват гъвкавите форми на заетост включително и работата от разстояние, които са подходящи за съчетаване на семейните ангажименти и кариерното развитие на заетите, особено на работещата жена. Тези форми на заетост влияе върху демографските процеси, като стимулира раждаемостта и намалява емиграционните процеси. Добре би било развиващите се държави да взимат пример за добри флексикюрити практики от Нидерландия, Дания, Финландия, Швеция и др.;

От табл. 4 в доклада се наблюдава нивото на дългосрочната безработица, като за 2021 г. средно за ЕС е била 2,8%, а за 2009 3,1%, което е може да се отчете, като ниски стойности. Този показател е съществен за анализа на пазара на труда, защото лицата, които са дълго време без работа са едни от най-уязвимите групи за изпадане в риск от бедност и социално изключване. Освен това те губят

¹⁹⁰ Манчева, М., (2022), Съвременните предизвикателства пред заетостта на жените на пазара на труда, сп. Индуриални отношения и обществено развитие, бр.3/2022 с.9

трудовете си навици и все по-трудно се адаптират към динамично променящата се обществена среда. Голяма част от тях са в сивата икономика или се криминализират, тоест те ощетяват публичните финанси, като не плащат осигуровки и данъци. Дългосрочната безработица е и един от основните фактори за емиграцията на лицата с по-ниско ниво на образование, живеещи в по-слабо развита държава, при които е по-трудно да си намерят добре платена работа. Те предпочитат да емигрират в по-добре развити страни. В тази насока е необходимо да се разработят целесъобразни активни политики на пазара на труда, които да предотвратяват дългосрочната безработица във всички страни-членки, особено по уязвимите;

Европа се бори с поредното предизвикателство, свързано с военния конфликт между Русия и Украйна, което доведе до мащабна емиграционна вълна, предимно от жени, деца и възрастни хора. Важно е всяка страна-приемник да направи всичко необходимо, за бързата интеграция на тези лица, като им осигури жилища, детски заведения и училища за децата и подходяща заетост за съответните трудови умения на трудоспособните бежанци. Включването на украинските граждани на пазара на труда е основен фактор за успешната адаптация на тези лица. От една страна ще имат стабилни доходи, социална защита, професионално развитие, а от друга ще бъдат част от работната сила и ще допринесат за икономическото развитие, намаляването на структурната безработица, нарастване приходите в социално-осигурителната система и публичните финанси на страната-приемник.

Заклучение

Европа е изправена пред не леката задача да се справя с икономическата, социалната и демографска кризи, пред които е изправена, поради започналата военна инвазия и пандемията от Ковид 19. На преден план излизат неотложни въпроси, като: овладяването на украинската бежанска вълна; сериозните икономически сътресения в производствените сектори; енергийната криза; галопиращата инфлация; намаляващото и застаряващо население; липсата на лица в трудоспособна възраст; дигитализиращите се пазари на труд; липсата на специалисти; все по-осезаемите регионални различия между страните-членки и пр. Въпреки горепосочените сериозни перипети пред ЕС, той продължава да отстоява целите и приоритетите си. Съюзът доказва, че във време на катаклизми и военни конфликти, когато хора губят живота, близките си и всичко в което са вярвали, единството, съпричастността, солидарността са разковничето в борбата за мир и разбирателство между хората, независимо от произход, раса, религия.

БИБЛИОГРАФИЯ

Евгениев, Е., (2021), Емоционална интелигентност в трудовата дейност, изд. къща „ Шанс“ АД, с.6

Дулевски, Л., (2010), Пазар на труда, изд. Сиела

Манчева, М., (2022), Съвременните предизвикателства пред заетостта на жените на пазара на труда, сп. Индуриални отношения и обществено развитие, бр.3/2022 с.9

Пандурска, Р., (2022), Е-осигуряване – нови хоризонти пред дейността на Националния Осигурителен институт сп. Индуриални отношения и обществено развитие, бр.3/2022 с.23

<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>, (2020 г.)

https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_bg#ref

LATENT SOCIAL IMPACT: RETHINKING THE NEXT PHASE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

Bella Gulshan
Assistant Professor Business Administration
Altinbas University, Istanbul, Turkey
Bella.gulshan@altinbas.edu.tr

Muhammad Mohsen Liaqat
Assistant Professor Business Administration
Istanbul Medical and Technology University, Istanbul, Turkey
Mohsen.liaqat@istun.edu.tr

Abstract

Social entrepreneurship models have been successfully addressing pressing social problems across the world. The efforts emphasise creating new social start-ups and supporting mature social enterprises. The self-positioning of social entrepreneurs is the foremost criterion to have all kinds of assistance despite their ability to create social value for local communities. This paper relates the Manifest and Latent Functions of value-creating entrepreneurs and proposes that unintended consequences (social value) of intended actions (entrepreneurial activity) are as stable as social entrepreneur identity and structure. In essence, in order to move the theory and practice forward, we need to use new theories that clarify the nature of social entrepreneurship in developing countries, explain the role of value-driven entrepreneurs in the economic system, and inform the research and practice that value-creating entrepreneurs who do not exhibit 'social mission' but are significantly creating a social impact.

Keywords: Latent functions, latent social value, sustainable development

INTRODUCTION

There are two fundamentally different perspectives for the analysis of social entrepreneurship. One view embraces the existing institutional structures of the development sector and considers that public policy helps the current institutions to survive and grow. Framed in terms of the non-profit sector, impact investment companies, likewise, the development sector managerial objectives are applied to make those institutions perform their intermediary role more profitably and efficiently. An alternative to the institutional perspective—the functional perspective emphasises the development functions performed by social entrepreneurs or socially responsible entrepreneurs, or entrepreneurs that create latent social impact and ask them for the best institutional structure. Thus, unlike the institutional perspective, the functional perspective does not postulate the preservation of regulatory and operating institutions (Merton, 1995). It is noted that entrepreneurial functions are more stable than institutions because they remain essentially constant and vary less geopolitically. Also, competition among social entrepreneurs and entrepreneurs causes changes in the institutional structures—which leads to greater efficiency in the performance of the development sector (Ko & Liu, 2021).

How would one redesign the fundamental definition of social entrepreneurship to give an opportunity to social bricolage, socially responsible, necessity-based initiatives, and latent social entrepreneurs? In one way or another, this question has not only been a matter of interest for academics, but policymakers worldwide are working to accelerate sustainable development. Changing Europe's development and public sector has significantly contributed to the general restructuring of the entire social enterprise ecosystem (Hazenbergh et al., 2016). The liberalisation of central planning of development by the public sector to the institutional transformation to facilitate social entrepreneurs to achieve sustainable development goals. Therefore, the functional perspective on intermediaries (non-profit sector, impact investment companies etc.) helps redesign the institutions.

In building a social enterprise ecosystem from scratch, it is pertinent to define what is a social entrepreneur. One of the fundamental concerns is the definition and conceptualisation of social entrepreneurship because it drives the ecosystem. Social entrepreneurship has been emerging for over two decades with the challenges of competing definitions, conceptual frameworks, contexts,

and lack of empirical data. Broadly, it refers to an innovative activity with a social purpose in either the for-profit or non-profit sector (Austin et al., 2006). Similarly, Dees (1998) stated that it "combines the passion of a social mission with an image of business-like discipline..." (p. 1). Moreover, Dr Muhammad Yunus suggests that "social business is a cause-driven business" (Yunus Center, 2023). Therefore, the prevalent definitions of social entrepreneurship naturally include an element of 'social mission'.

The growing academic interest and practitioner-oriented research lack a conceptual understanding of social entrepreneurs' economic role and logic of action (Dacin et al., 2010; Santos, 2012). In a couple of stand-out papers on the definitions of social entrepreneurship, Zahra et al. (2009) reviewed 20 definitions of social entrepreneurship and Dacin et al. (2010) listed another 37 definitions—these were mainly derived from practice instead of theory. However, all those approaches typically emphasise entrepreneurial activity with an embedded social mission. Social entrepreneurship has also been called the simultaneous pursuit of the triple bottom line. At the same time, one approach idealises social entrepreneurs as change agents (Dees, 1998). In contrast, a pragmatic view of social entrepreneurship highlights the ventures that generate earned income in pursuing the social mission (Boschee, 2001).

Social entrepreneurship has become a large tent (Martin & Osberg, 2007) that provides shelter to various activities that enhance social wealth (Zahra et al., 2009). Consequently, the concept has poorly defined boundaries (Dacin & Dacin, 2011) which is beneficial for the development of the scholarly field of social entrepreneurship. However, the role of institutions is essential in determining who is a social entrepreneur and who is not—which is a critical element in distinguishing the design and management issues. There are various reasons, including the differences in political, cultural, complexity, size, and available resources—the most efficient institutional structures change to fulfil the development needs over time and differ across geopolitical environments (Kickul & Lyons, 2020). Moreover, even though social entrepreneurs' corporate identities differ, their functions are often dramatically the same. For example, in underdeveloped or developing countries, social entrepreneurs emerge depending on the market gaps or needs of the communities. Moreover, there are entrepreneurs serving community needs without labelling them as social entrepreneurs. Thus, beyond the theoretical definition of SE that emphasises social mission as the primary objective—these value-driven initiatives are much needed in underdeveloped economies.

In essence, in order to move the theory and practice forward, we need to use new theories that clarify the nature of social entrepreneurship in developing countries, explain the role of value-driven entrepreneurs in the economic system, and inform the research and practice that latent social entrepreneurs who do not exhibit 'social mission' but are significantly creating a social impact. Our goal with this paper is to relate the Manifest and Latent Functions of Robert Merton on entrepreneurs and propose that unintended consequences (social value) of intended actions (entrepreneurial activity) are as stable as social entrepreneurship's identity and structure. Moreover, the functional perspective is more reliable in the context of value-driven entrepreneurs in developing countries than the existing theoretical and institutional perspective—especially in an environment of dire human needs.

On the Future of Social Entrepreneurship: Latent Social Impact

The risk of making errors of perceptions or errors of action decides the future of social entrepreneurship. Regarding perceptions, the serious mistake often made is to believe that the manifest functions, "the objective consequences contributing to the adjustment or adaptation of the system which is intended and recognised by participants in the system," is the absolute criteria to be acknowledged as a social entrepreneur (Merton, 1957, p. 51). The recognition by participants in the system includes all the social enterprise ecosystem actors, including social entrepreneurs, funders, governments, enabling organisations, beneficiaries, customers, and peers. In contrast, latent functions are "neither intended nor recognised" (Merton 1957, p. 51). It means that functional consequences are neither intended nor recognised in the social system in which they occur. However, latent functions cannot be ruled out, i.e., a positive social impact, because of phenomena that are not intended or immediately apparent. For example, the manifest function of an entrepreneur (who sells safe drinking water to a water-deprived community) is to increase economic productivity. Still, it has a latent function of saving people from diseases directly attributable to unsafe water. Moreover, the latent function of such an entrepreneurial activity is to support sustainable development goal 6: clean water and sanitation—it is noted that two billion people live without safe drinking water (SDGS, 2023). Therefore, the foreseeable, unanticipated, unpredictable outcomes of manifest functions (economic activity of an entrepreneur) created an unintentional social impact.

The question arises if an entrepreneur significantly caters for a social problem and has all the characteristics of a social entrepreneur—but currently not intending or recognising the social

mission will be considered a social entrepreneur or has the potential to become a social entrepreneur. The definition of social entrepreneurship only captures ventures that are mission-driven, not value-creating—despite the significant social value contribution. For instance, social entrepreneurship activity among nascent entrepreneurs in 31 Global Entrepreneurship Monitor (GEM) economies is just 1.1% (Bosma et al., 2016). However, the broad measure of social entrepreneurship is "any kind of activity, organisation or initiative that has a particular social, environmental or community objective" (Bosma et al., 2016, p. 05). It indicates an average prevalence rate of broad social entrepreneurial activity among nascent entrepreneurs at the start-up phase across 58 GEM economies was 3.2%. Moreover, the average prevalence rate of operational social entrepreneurship activity in 58 GEM economies was 3.7%. Therefore, entrepreneurs (in the broad measure of social entrepreneurship) create latent social impact. Still, they don't qualify for the theoretical and institutional definition of social entrepreneurs—accordingly, deprived of needed resources that could transform and scale up those initiatives into mission-driven ventures.

Social entrepreneurship in its current form may be idiosyncratic and is lacking to cater the unaddressed basic human needs in all communities. The blind pursuit of fancy innovativeness overlooks the simple, replicable models to satisfy social needs. For example, A community in a remote area that needs to educate its children may need a school. So, a teacher can fulfil the basic human need of that community. Does it a necessary condition for a teacher to think about 'social mission' first? Or is social mission naturally embedded in her job? Thus, what is important is to satisfy the needs of the people, and it is directly contingent on the circumstances of the community. However, social entrepreneurship considerably influences development practices; but the nature of social problems is significantly different in developing countries and requires unique satisfiers.

The current parameters of social entrepreneurship have limited universal application. Therefore, the traditional social value and business purpose distinction must be abandoned (Santos, 2012). For example, Certo and Miller (2008) explained that "Social value has little to do with profits but instead involves the fulfilment of basic and long-standing needs such as providing food, water, shelter, education and medical services to those members of society who are in need" (p. 267). This differentiation of social value and profits severally affects the theory and practice. Taking into consideration achieving sustainable development goals, if an entrepreneur is prioritising economic value but improving the lives of others—then what is the difference between an

entrepreneur and a social entrepreneur? We argue that the latent function of either value-creating or value-capturing entrepreneurs is social value. Therefore, the functional perspective suggests, in one way or another, that economic activity creates social value. Therefore, institutional structures of social entrepreneurship theory and practice have to change over time—considering the geopolitical subdivisions.

On the other hand, errors of action deprive welfare assistance to initiatives that create latent social value, implying entrepreneurs' inability to cope with the demands of their own means of resources. Lack of assistance may lead those value-creating initiatives to interpret their condition because of deliberate deprivation and may perpetuate their inferiority. Moreover, Safeguarding and promoting the interest of influential social entrepreneurs may perpetuate the inferiority of value-creating entrepreneurs—the explanation significantly conforms with the errors of perception. Therefore, the institutional support and welfare for value-creating entrepreneurs may fulfil the latent functions that lead to manifest functions (conscious and deliberate social action). However, a lack of assistance from development sector organisations may ultimately alienate the value-creating entrepreneurs.

Sub-Saharan Africa (the least developed region) has the highest rates of necessity-driven entrepreneurs (Bosma et al., 2016; Kelley et al., 2016). Those initiatives in sub-Saharan Africa aimed at the fundamental needs reflect the distinct nature of social initiatives in developing and least developing countries (Bosma et al., 2016). Moreover, this region has the highest rate of startups in overlapping commercial and social entrepreneurs (Bosma et al., 2016). The context and the nature of the problems may allow entrepreneurs to choose a value-capture approach, but the ultimate goal is to achieve social value in the long term (Santos, 2012). Interestingly, many social entrepreneurs continuously consider the importance of financial impact on their organisations compared to social impact (Bosma et al., 2016). Entrepreneurs who are unaware of the theoretical concept of social impact but solving acute social problems are, therefore, more consistent with the expectations of communities. Further, education is a significant aspect that makes or breaks social entrepreneurs. For instance, sub-Saharan African or South Asia entrepreneurs are naïve in positioning themselves as social entrepreneurs. Thus, their status as commercial entrepreneurs deprives them of the fruits of social entrepreneurship.

CONCLUSION

We emphasise the other side of the coin which is finding and valuing the hidden gems—that are serving the communities and creating huge social impact locally. There is a need for latent functions of commercial entrepreneurs that are in one way or another achieving sustainable development goals. Instead of the steadfast reliance on the fixed conceptualisation of social entrepreneurship, this paper advocates the need to (1) liberalise the development process of social entrepreneurs, (2) develop a process to identify and support value-creation initiatives, (3) strengthen genuine initiatives that genuinely based on the local community needs or problems, and (4) encourage entrepreneurs who are tackling basic needs to accelerate the sustainable development goals.

The altered processes can foster diversity and increase development efforts, control social problems, articulate the social entrepreneurs' autonomy, and equally distribute the benefits. Thus, preventing the idealisation of social entrepreneurship dynamics in developed economies is indispensable. The global homogeneous support programs and evaluation criteria are the least appropriate to identify and solve local social problems. Therefore, it is essential to acknowledge the local social needs, development movements, identities, and strategies characterising developing economies. Therefore, the capable new institutional mechanisms are imperative to reconcile the participation of heterogeneous value-creating social entrepreneurs.

This study does not propose a model of liberalised social entrepreneurship or a new definition. Instead, it emphasises the local communities' empowerment, problems, and the unsung heroes catering to fundamental human needs. It does not minimise the importance and role of social entrepreneurship but further advances it. Our preoccupation is basic human needs, and entrepreneurs are motivated to fulfil them despite their intentions to earn a marginal profit. However, it does not imply a lack of interest in a social mission but an earnest belief that rediscovering the composition of social mission and business purpose or value creation and value capture can enhance social inclusion.

Further, the exclusion of value-creation entrepreneurs from mainstream social entrepreneurship programs must be avoided—because it is necessary to generate new ways of conceiving and solving social problems to make lives easy in developing countries. Therefore, this paper reflects critically on the importance of latent social value and assistance to millions of entrepreneurs to accelerate sustainable development goals.

REFERENCES

- Austin, J., Stevenson, H., & Wei-Skillern, J. (2006). Social and commercial entrepreneurship: same, different, or both? *Entrepreneurship theory and practice*, 30(1), 1-22.
- Boschee, J. (2001). Eight basic principles for nonprofit entrepreneurs. *Nonprofit World*, 19(4), 15-18.
- Center, Y. (2023). Social Business. Retrieved from <https://www.muhammadyunus.org/post/2113/social-business>
- Certo, S. T., & Miller, T. (2008). Social entrepreneurship: Key issues and concepts. *Business horizons*, 51(4), 267-271.
- Dacin, P. A., Dacin, M. T., & Matear, M. (2010). Social entrepreneurship: Why we don't need a new theory and how we move forward from here. *Academy of management perspectives*, 24(3), 37-57.
- Dees, J. G. (1998). The meaning of social entrepreneurship. In (pp. 1-6): Kauffman Center for Entrepreneurial Leadership.
- Hazenberg, R., Bajwa-Patel, M., Mazzei, M., Roy, M. J., & Baglioni, S. (2016). The role of institutional and stakeholder networks in shaping social enterprise ecosystems in Europe. *Social Enterprise Journal* 12(3), 302-321.
- Kelley, D., Singer, S., & Herrington, M. (2016). Global entrepreneurship monitor. *Global Report*, Global Entrepreneurship Research Association, London Business School, Regents Park, London NW1 4SA, UK.
- Kickul, J., & Lyons, T. S. (2020). *Understanding social entrepreneurship: The relentless pursuit of mission in an ever changing world*: Routledge.
- Ko, W. W., & Liu, G. (2021). The transformation from traditional nonprofit organizations to social enterprises: An institutional entrepreneurship perspective. *Journal of Business Ethics*, 171, 15-32.
- Martin, R. L., & Osberg, S. (2007). Social Entrepreneurship: The Case for Definition. *Stanford Social Innovation Review*, 5, 29-39.
- Merton, R. C. (1995). A functional perspective of financial intermediation. *Financial management*, 23-41.
- Merton, R. K. (1957). *Social theory and social structure*, Rev. ed.: Free Press.

Niels, B., Thomas, S., Siri, T., & Penny, K. (2016). *Special topic report social entrepreneurship*. Retrieved from <https://www.gemconsortium.org/report/gem-2015-report-on-social-entrepreneurship>

Santos, F. M. (2012). A positive theory of social entrepreneurship. *Journal of Business Ethics*, 111(3), 335-351.

SDGS. (2023). Goals. Retrieved from <https://sdgs.un.org/goals>

Zahra, S. A., Gedajlovic, E., Neubaum, D. O., & Shulman, J. M. (2009). A typology of social entrepreneurs: Motives, search processes and ethical challenges. *Journal of business venturing*, 24(5), 519-532.

БИОМИМЕТИКАТА – ВДЪХНОВЕНИЕ ОТ ПРИРОДАТА ЗА УПРАВЛЕНИЕТО НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В ОРГАНИЗАЦИЯТА

Мария Манчева

Главен асистент, д-р
Университет за национално и световно стопанство

mancheva.maria@gmail.com

Резюме

В съвременните условия, бизнесът е изправен пред нови предизвикателства свързани с дигитализацията, трансформациите в професиите, промяната на работните места, изчерпването на ресурси и измененията в икономическия и социалния живот. Биомиметиката може да предложи иновативни, ефективни и вдъхновени от природата възможности, които да оптимизират процесите в организацията.

Ключови думи: биомиметика, управление на човешките ресурси, екологичен

JEL: M12, Q57

BIOMIMETICS – INSPIRATION FROM NATURE FOR THE MANAGEMENT OF HUMAN RESOURCES IN THE ORGANIZATION

Mariya Mancheva

Chief assistant, PhD

University of national and world economy

mancheva.maria@gmail.com

Summary

In today's environment, business is faced with new challenges related to digitalization, transformations in professions, changing workplaces, depletion of resources and changes in economic and social life.

Biomimetics can offer innovative, efficient and nature-inspired opportunities to optimize organizational processes.

Key words: biomimicry, human resource management, ecological

JEL: M12, Q57

Управлението на човешките ресурси е една от най-важните дейности при създаването на добре работеща организация. Пазарът на труда е специфичен пазар, на който стоката за търгуване е трудовата услуга. От това следва, че човешкият капитал е един от най-важните ресурси, с които разполага организацията. Човекът със своята трудова и социална дейност е ключът към развитието и просперитета на всяка една нация.¹⁹¹ Изграждането на човешкият капитал е продължителен процес, който стартира в най-ранна детска възраст и продължава развитието си през целия живот на човек. Ако създаването на дадена машина отнема сравнително кратък период, то формирането на човешките ресурси се осъществява с натрупване на знания и умения през годините. В тази връзка е от голямо значение за работодателя да успее да намери, да обучи и да запази подходящи служители в организацията си. Управлението на човешките ресурси в организацията обхваща няколко основни процеса. Прилагането на модели от природата, ще даде възможност за усъвършенстването им и по-добра ефективност на дейността. В условията на съвременната икономика е от голяма важност да се търсят решения за по-голяма конкурентоспособност, за енергийна ефективност, устойчивост и адаптивност.

Биомиметиката е практиката да се търси вдъхновение в природата при проектирането и разработването на продукти, процеси и системи. Това е дизайнерски подход, който се

¹⁹¹ Колева-Стефанова, Д. (2021) Човешкият капитал и иновациите, необходимост за съвременния свят, сборник доклади „Успешни съвременни бизнес модели за социална подкрепа – теория и практика“, Пловдив, с. 49

стреми да имитира функциите и процесите, открити в природата, за да разреши човешки проблеми. Включва се изучаване на начина, по който естествените системи (като структури, функции и поведение на живи организми) работят и използват тези знания за създаване на иновативни решения на човешките предизвикателства. Връзката с природата е начинът, по който човек се идентифицира с околната среда и определя връзките с всички елементи в нея.¹⁹² В този смисъл, ако компанията реши да прилага екологични практики е добре да опознае какво е отношението на служителите ѝ по тези въпроси.

Връзката между биомиметиката и бизнеса става все по-важна, тъй като компаниите се стремят да намерят по-устойчиви и иновативни решения на предизвикателствата, пред които са изправени. Чрез изучаване на начините, по които природата е решила проблемите, като адаптиране към променящата се среда, пестене на енергия и самовъзстановяване, предприятията могат да разработят решения, които са по-ефективни, устойчиви и адаптивни.

В допълнение към насърчаването на иновациите, биомиметиката може също да помогне на бизнеса да спести време и ресурси, като предостави ефективни решения на проблемите. Много природни системи са се развили в продължение на милиони години, за да бъдат високоефективни и адаптивни, и чрез изучаване и възпроизвеждане на тези процеси, бизнесът може да избегне скъпия и отнемащ време процес на проба и грешка.

Освен това биомиметиката може да помогне на бизнеса да намали въздействието си върху околната среда чрез предоставяне на устойчиви решения на проблемите. Много природни системи са разработили начини за ефективно използване на ресурсите и минимизиране на отпадъците и чрез емулиране на тези стратегии, бизнесите могат да намалят зависимостта си от невъзобновяеми ресурси и да намалят въглеродния си отпечатък.

Един пример за биомиметиката в бизнеса е разработването на материали, които имитират свойствата на естествени вещества, като копринената нишка на паяка или кожата на акулата. Тези материали са по-здрави и по-издръжливи от много синтетични материали и имат редица приложения в индустрии като строителство, транспорт и спортно оборудване. Използването на дизайни, вдъхновени от кожата на акула е полезно за намаляване на съпротивлението и подобряване на ефективността на кораби и други подводни превозни

¹⁹² Restall, B., E. Conrad (2015) A literature review of connectedness to nature and its potential for environmental management. *J. Environ. Manag.*, 159, 264–278

средства. Акулите могат да плуват ефективно във водата благодарение на уникалната структура на кожата им, която е покрита с малки люспи, наречени дермални зъбци. Като имитират тази структура, инженерите са успели да проектират кораби и подводници, които са по-ефективни и изискват по-малко гориво за работа.

Друг пример е използването на биомиметика при проектирането на сгради и инфраструктура. Чрез изучаване на начините, по които природните системи реагират на околната среда, архитектите и инженерите могат да проектират структури, които са по-енергийно ефективни, устойчиви и адаптивни към променящите се условия.

В допълнение към подобряването на ефективността и устойчивостта на продуктите и процесите, биомиметиката може също да помогне на бизнеса да разработи нови продукти и услуги. Подобна връзка може да се търси и при комуникацията и организирането на дейността свързана с персонала в организациите. Управлението на човешките ресурси е специфична управленска дейност за привличане, задържане, мотивиране, развитие и използване на хората, необходими за дейността на организацията.¹⁹³ В големите фирми тази дейност се извършва от съответните отдели, но когато говорим за малък екип ръководителите не могат да използват такава професионална помощ и трябва сами да поемат тази функция. Без значение дали има специалист в областта на човешките ресурси или не, ръководителят трябва да притежава уменията да работи с хората, за да разпределя и поставя задачите по такъв начин, че това да му донесе спокойна работна среда и просперитет на компанията. Много важно при създаването на екипи за работа е да се отчетат отделните характеристики на всяка личност, да се вземат под внимание не само знанията и уменията, но и темперамента, способностите и интелигентността на лицата. Въпреки особеностите в дейността на всяка една фирма и производството на различни продукти, съществуват няколко основни елемента в управлението на човешките ресурси, които са валидни за всички. Прегледът на литературата в областта дава голяма палитра за избор, но някои от тях в разработките на утвърдените изследователи в областта и могат да се приложат във всяка организация. Ключовите елементи са - проектиране на длъжностите, планиране на ресурсите, подбор на кадри, обучение и развитие на човешките ресурси,

¹⁹³ Стефанов, Л., М. Пейчева (2013) Управление на човешките ресурси, Тракия-М, С., с. 12

оценяване на представянето, заплащане, осигуряване на безопасни и здравословни условия на труд. (фиг. 1)¹⁹⁴

Фигура 1. Основни елементи на управлението на човешките ресурси в организацията
Източник: Атанасова, М. (2015) Мениджмънт на човешките ресурси, Авангард Прима, С., с. 8

При създаването на нова организация или звено е нужно да се анализира какви работници и специалисти са необходими. На тази база се създава длъжностната характеристика, която съдържа обхвата на задълженията на лицата. Анализът в ранен етап ще даде възможност за по цялостен поглед в последващите процеси на управлението на човешките ресурси.

¹⁹⁴ Атанасова, М. (2015) Мениджмънт на човешките ресурси, Авангард Прима, С., с. 8

Следващата стъпка е да се планира количеството и качеството на потребностите от човешки ресурси, които да са съобразени със съответната организация и нейните нужди.

Подборът на персонала е свързан с привличането на подходящи кадри, които да съответстват на потребностите на организацията и отговарят на изискванията за длъжността. Целта на този етап е да се привлекат най-подходящи хора, които да бъдат ефективни за организацията. При този процес трябва да се систематизират документите на кандидатите, да се оценят техните качества и да се вземе решение кой от тях е най-подходящ.

За всеки работодател е от първостепенна важност да надгражда знанията и уменията на своите служители, за да бъдат съпоставими с неговите потребности. Така след назначаването на работа, работодателят прави инвестиция в това да обучи своите служители. По какъв начин ще се проведе обучение зависи от самата организация и нейният ръководител. Обучението може да бъде формално и неформално, на самото работно място или с посещение на обучителни курсове, с помощта на професионални обучители, предоставяне на обучителни материали, тренинг материали или от колегите в организацията. За да се избере точния метод трябва да се вземе предвид какви са компетенциите на служителя, каква е позицията, която ще заема, до колко тя изисква допълнителна квалификация и други, които зависят от спецификата на дейността на фирмата. Важно нещо за всеки служител, освен да обогатява знанията и уменията си е да знае, че има възможност за развитие, да усеща сигурност, че има равни възможности за израстване в кариерата и че това е организацията, в която може да го постигне. Създаването на такова усещане в служителите е част от функциите на ръководителя.

Постигането на развитие на организацията зависи от ефективната работа на работниците във всяко звено и на съответните длъжности. За да има по-пълна представа за изпълнението на задачите на служителя, ръководителят може да извършва периодично оценяване на дейността. Оценката на трудовото изпълнение е системен и систематичен процес на събиране на доказателства за равнището на постигнатите цели, изпълнените задачи и проявените поведения спрямо предварително определени организационни стандарти.¹⁹⁵

Какви ще бъдат методите на оценяване и дали те ще бъдат обвързани със заплащането зависи от управленската стратегия. На тази основа, след като е проследена ефективността

¹⁹⁵ Пейчева, М. (2012) Управление на човешките ресурси, Тракия-М, С., с.172

и справянето с поставените задачи, могат да се правят препоръки за подобряване на работния процес. Техниките за оценяване могат да бъдат различни – чрез интервю, оценъчен формуляр, атестационен формуляр и други съобразени с дейността на организацията. Също така периодът за извършване на оценка може да бъде различен, в зависимост от спецификата на дейността. Възможно е да се прави на равни интервали, но също така при дейности, които зависят например от природните сили е възможно да се осъществяват през неравни интервали и съобразено с условията. Освен, че дава представа на ръководителя за извършваните дейности от служителите, оценяването може да послужи като стимул и за самите работници, ако от него следват бонуси или възможност за израстване в кариерата. Оценяването е важен елемент от управлението на човешките ресурси.

Една от важните дейности, които са свързани с персонала е определянето на техните възнаграждения, бонуси и допълнителни облаги. Това е и важен фактор за квалифицираните работници при избор на работно място. Заплатата се състои основно от два компонента – основна заплата и допълнителни възнаграждения. Основната е тази, която е свързана със заемането на съответната длъжност и изпълнението на задачите в длъжностната характеристика, а допълнителните възнаграждения са обвързани с фактори, които не са отчетени при формирането на основната заплата. Допълнителните изгоди биха могли да бъдат парични плащания, продукти или услуги (ваучери за храна, транспорт, служебен компютър, телефон, кола, поемане на такса за детска градина/училище, осигуряване на възможност за екскурзии и почивки), специфични права (сключване на различни видове застраховки за сметка на работодателя – живот, здравни, пенсионни, за бременност и раждане).

Задължение на работодателя във всяко законодателство е да осигури безопасни и здравословни условия на труд. Това включва такива условия, които не водят до злополуки и професионални заболявания. Също така създават предпоставка за нормално изпълнение на служебните задължения и запазват физическото и психическото здраве на работниците. Те са конкретни и постоянно променящи се за всяко предприятие и зависят основно от етапа на развитие, в който се намира то, от особеностите на неговата трудова дейност и от състоянието и проявите на външната и вътрешната среда, в която се работи.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Евгениев, Е. Организация на трудовата дейност в България, БАН „Проф. Марин Дринов“, С. с.76

За протичането на процесите по управлението на човешките ресурси в организацията и за просперитета на фирмата е добре да бъде изготвена стратегия. Политиките и процедурите за работа допринасят за изпълнението на изискваните дейности, създаване на организация на работа, по-лесното вземане на решение и до утвърждаване на предприятието. Стратегията за управлението на човешките ресурси показва и отношението на самата организация към работниците и до колко те са важни за нея.

Биомиметиката създава условия и предпоставки за подобряване на дейността в организациите чрез използване на практики и модели от природата. Това допринася за имплементирането на дейности, които са се усъвършенствали с еволюцията на живите организми, за преодоляване на климатични промени. Делфините например са социални животни, които живеят в семейни групи. Там, където има изобилие от храна, тези групи могат да надхвърлят хиляда индивида. Те установяват силни социални връзки и за ранените членове се грижат останалите, които са в добро здравословно състояние. При някои видове, всеки делфин има собствено име или характерен сигнал, с който го призовават към стадото. Това животно показва културно развитие през вековете. Може да се вземе пример за създадената дисциплина и начините за комуникация между отделните членове. Знанията натрупани през годините се предават на поколенията, с което се продължава тяхната еволюция. На ниво жестове те имат сложни системи за телесни движения. Това включва кръгови движения, движения на главата и перките, свирки, щракания и мощни широколентови звуци, наречени пулсации, използвани за дисциплиниране на потомството или за прогонване на акули. Те правят хореографии на големи групи, за да общуват и да се социализират с другите. Тяхната еволюция подобрява и усъвършенства техните комуникационни системи чрез невербални жестове. Някои видове са развили отличително силно свирене, което е знаково за тях. Това е индивидуална идентификационна комуникация, много подобна на човешките имена. Тези свирки служат като ехолокализация, която определя източника и посоката на звук под вода в океана. Тези животни живеят в по-дълбоки води без референтни точки и групите трябва да са близо една до друга. Според Según Janik¹⁹⁷, разбирането как уменията за оцеляване на делфините са се развили и еволюирали, може да ни даде информация за човешката комуникация.

¹⁹⁷ Janik Segun, <https://www.ucipfg.com/Repositorio/MAP/MAPD-07/BLOQUE-NICIAL/Porqu%C3%A9undelf%C3%ADn.pdf>

Ехолокацията е техника, използвана от прилепи, делфини и други животни за определяне на точното местоположение на обекти чрез отражение на звука. Тази способност им позволява да се движат в абсолютна тъмнина, да плуват, да търсят, да ловуват и да идентифицират приятели, врагове и да избягват препятствия.

Компаниите с визия за бъдещето разбират, че световният икономически просперитет зависи от естествения и устойчив свят. Оценява се стойността на природата и се променят практиките и процесите като се прилага дългосрочно бизнес мислене.

Вдъхновени от невербалната делфинска комуникация и ехо местоположението, някои компании се опитват да разработят по-добри системи за организация и комуникация чрез информационни системи. За улесняване на местоположението на файловете, квалифицирането на работата, комуникацията по планираните задачи и други.

Google е една от компаниите, която е вдъхновена от ехолокацията, за да разработи технология, базирана на звукови вълни, която открива разстоянието на потребителя до Nest Hub и според това предлага повече или по-малко подробна информация. Съществува система, базирана на някои животни със слабо зрение като прилепи или делфини. Тази система е внедрена в някои часовници, таймери за обществен транспорт, метеорологични информационни системи, но се очаква да се използва за напомняния, предупреждения и срещи.

Не само прилепите или делфините могат да използват ехолокация. Хората имат капацитета да разработват и обучават някои инструменти за ехолокация. Полска компания работи върху приложение, наречено EchoVis, предназначено да обучи хора със зрителни увреждания на някои способности за местоположение, които ще улеснят ежедневието им.

Като цяло връзката между биомиметиката и бизнеса е силна, тъй като предлага начин на бизнеса да намери иновативни и устойчиви решения на предизвикателствата, пред които са изправени. Като търсят природата за вдъхновение, компаниите могат да разработят продукти и процеси, които са по-ефективни и устойчиви, и които предлагат нови възможности за растеж и успех. Прилагането на практики от природата и изграждането на по-екологично работно място може да подобри позициите на фирмата в обществото.¹⁹⁸

¹⁹⁸ Sarah J. McInerney and Peter H. Niewiarowski (2022) Biomimicry Training to Promote Employee Engagement in Sustainability [Biomimetics | Free Full-Text | Biomimicry Training to Promote Employee Engagement in Sustainability \(mdpi.com\)](https://www.mdpi.com/1099-4308/14/12/2100)

Освен подобрения и устойчивост за самите компании, търсенето на връзка с природата ще спомогне за нейното опазване.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Атанасова, М. (2015) Мениджмънт на човешките ресурси, Авангард Прима, С., с. 8
- Евгениев, Е. Организация на трудовата дейност в България, БАН „Проф. Марин Дринов“, С. с.76
- Колева-Стефанова, Д. (2021) Човешкият капитал и иновациите, необходимост за съвременния свят, сборник доклади „Успешни съвременни бизнес модели за социална подкрепа – теория и практика“, Пловдив, с. 49
- Пейчева, М. (2012) Управление на човешките ресурси, Тракия-М, С., с.172
- Стефанов, Л., М. Пейчева (2013) Управление на човешките ресурси, Тракия-М, С., с. 12
- Benyus, J. (2009) Biomimicry: Innovation Inspired by Nature, ISBN 9780061958922
- Global Human Capital Trends (2023), Deloitte
- Janik Segun, <https://www.ucipfg.com/Repositorio/MAP/MAPD-07/BLOQUE-NICIAL/Porqu%C3%A9undelf%C3%ADn.pdf>
- Kennedy, E., D. Fechey-Lippens, B. Hsiung, P. Niewiarowski, M. Kolodziej (2015) Biomimicry: A Path to Sustainable Innovation, MIT, vol. 31, number 3, p. 66-73
- Restall, B.,E. Conrad (2015) A literature review of connectedness to nature and its potential for environmental management. J. Environ. Manag, 159, 264–278
- Sarah J. McInerney and Peter H. Niewiarowski (2022) Biomimicry Training to Promote Employee Engagement in Sustainability Biomimetics | Free Full-Text | Biomimicry Training to Promote Employee Engagement in Sustainability (mdpi.com)

БИЗНЕСЪТ КАТО ДОСТАВЧИК НА РЕШЕНИЯ В ХУМАНИТАРНАТА СФЕРА

Владимир Милев

докторант

Висше училище по застраховане и финанси

vladimir_milev@outlook.com

Резюме: Интеграцията на хуманитарните аспекти в бизнеса на бъдещето има потенциала да допринесе за бизнес развитието, устойчивостта и привличането на нови клиенти и партньори

Ключови думи: хуманитарни действия, хуманитарни кризи, устойчиво развитие

JEL класификация: L2, L29

УВОД

Хуманитарните въпроси стават все по комплексни, сложни и дългосрочни, а хуманитарните кризи стават все по-чести, различни, продължителни и с дългосрочни последици, засягащи пряко или непряко голям брой хора. Хуманитарните действия се предоставят като спешен отговор и борба с последствията от природни или предизвикани от човека бедствия, здравни кризи, климатични промени и други. По данни на ООН през 2023 г. 339 милиона души в света се нуждаят от хуманитарно подпомагане, докато само година по-рано броят им е бил 274 милиона. Хуманитарната криза има негативно въздействие върху устойчивото развитие, докато устойчивото развитие може да намали вероятността от бъдещи хуманитарни кризи. Това изисква иновации в хуманитарната сфера и сферата на устойчивото развитие.

Потенциално решение на увеличаващите се предизвикателства в хуманитарната сфера е засилването на участието на бизнеса. Бизнесът на бъдещето може да има роля както по отношение на предоставянето на спешен отговор в условия на хуманитарни кризи, така и за разрешаване на хуманитарни проблеми. Хуманитарният сектор показва бързо нарастващ интерес към частния сектор през последните години. Този интерес към частния сектор в по-широк план съвпадна с нарастващата загриженост за ролята на пазарите по време на и след

кризи¹⁹⁹. Бизнесът присъства преди и по време на хуманитарни ситуации и често е сред първите, които предоставят отговор. Дисциплината за непрекъснатост на бизнеса е версията на частния сектор за намаляване на риска от бедствия и трябва да бъде интегрирана в общата стратегия на международната общност за устойчивост²⁰⁰. Корпорациите – в сравнение с други видове организации, които предоставят помощ при бедствия – имат динамични способности, които им позволяват по-ефективно да усещат области с критична нужда след бедствие, да вземат бързи решения и да преконфигурират ресурсите за ефективен отговор²⁰¹. Както малкият, така и средният и големият бизнес имат потенциала да използва изградения капацитет, ресурси, канали, а също и влияние, за да предостави незабавен отговор на хуманитарните нужди и да допринесат за дългосрочни и устойчиви решения за възстановяване и развитие. Участието на бизнеса в хуманитарния сектор допринася, както за справянето с хуманитарните предизвикателства, а също и засилва развитието на бизнеса като го прави по-устойчив в условия на хуманитарни кризи. В такъв контекст бизнесът придобива нови партньори и клиенти чрез навлизане на нови пазари и създаване на нови продукти и услуги. Освен това най-новите тенденции като декарбонизация и дигитализация, които променят бизнеса имат значителна роля и за трансформацията на хуманитарния сектор.

МОДЕЛИ ЗА УЧАСТИЕТО НА БИЗНЕСА В ХУМАНИТАРНА СФЕРА

Съществуват различни модели, включително и иновации за участието на бизнеса в хуманитарната сфера и сферата на устойчивото развитие. За търговски организации установените принципи на корпоративната социална отговорност може да бъде двигател за ангажираност, но отново това не диктува като цяло форма на ангажираност²⁰². Корпоративното дарителство, доброволството и включването на хуманитарните теми в културата и социалната отговорност на компаниите е един широко разпространен модел с доказано положително въздействие, този модел е по-скоро свързан с навлизането на бизнеса

¹⁹⁹ Levine S. Markets in crises: the implications for humanitarian action, Humanitarian Policy Group

²⁰⁰ Demlovsky C. Public-Private Partnerships are essential to attaining the next level of resilience in Japan and the greater global community, White Paper: Thoughts from the Third UN World Conference on Disaster Risk Reduction

²⁰¹ Ballesteros L., Useem M. Wry T. Masters of Disasters? An Empirical Analysis of How Societies Benefit From Corporate Disaster Aid, University of Pennsylvania, 2017

²⁰² Kent E., Joanne B. Commercial and humanitarian engagement in crisis contexts: current trends, future drivers. Humanitarian Futures Programme, King's College

в хуманитарния сектор. Повечето нефинансово задвижвани приноси на частния сектор водят до нови партньорства, тестване на нови продукти и приноси към корпоративната социална отговорност, отчитат се като алтруистични приноси, но могат да бъдат доведат до финансови печалби в по-дългосрочен план, ако не веднага²⁰³. За да се ангажират ефективно с частния сектор, хуманитарните участници трябва да разберат, че ефективното сътрудничество на първо място ще зависи от крайната важност на критерия за „основен бизнес“ за ангажиране; т.е. предприятията ще участват в хуманитарни действия по начини, които подкрепят цялостната им бизнес стратегия и дългосрочно значение и рентабилност²⁰⁴.

Един от традиционните моделите на участие на бизнеса в хуманитарната сфера е като доставчик на стоки и услуги за хуманитарните организации. Това са стоки и услуги, които съответният бизнес стандартно произвежда и са приложими за всички клиенти, като това включва и организациите в хуманитарната сфера. Това могат да бъдат всякакви материални и нематериални продукти и услуги, тъй като хуманитарните организации се нуждаят до голяма степен от същите ресурси от които се нуждаят и други корпоративни клиенти. Такива стоки и услуги могат да варират от такива, които се използват директно за адресиране на хуманитарните нужди или такива, които са необходими за функционирането на организациите и нейните процеси. Предимството на този модел е, че е обхваща голям брой потенциални клиенти, но липсата на адаптация на продукта или услугата за хуманитарния сектор не може да гарантира пълната и оптимална приложимост в сферата, като това зависи от спецификата на продукта или услугата.

Друг модел на участие на бизнеса, като предоставя специфични стоки и услуги главно или само за хуманитарния сектор и сектора на устойчиво развитие. При този модел наборът от клиенти е ограничен, тъй като те са хуманитарни организации. Такива продукти и услуги в повечето случаи са насочени главно за директно адресиране на хуманитарни предизвикателства и са строго специализирани. В случая предимството е, че предоставените продукти и услуги са изцяло оптимизирани за приложение в хуманитарната сфера, а недостатък, че наборът от потенциални клиенти е ограничен.

²⁰³ Laser Pulse. Incentives & Barriers for Private Sector Engagement in Humanitarian Assistance: Evidence Report 2

²⁰⁴ Zyck S.A. Kent R. Humanitarian crises, emergency preparedness and response: the role of business and the private sector Final report, Overseas Development Institute

Трети модел за участие е като доставчик на продукти и услуги, адаптирани за хуманитарния сектор, като този тип продукти и услуги са подобни на тези които стандартно произвежда. Тъй като тези продукти и услуги са разработени спрямо нуждите на хуманитарния сектор, може те могат да бъдат разглеждани като решения. Изместването на фокуса от предоставянето на продукти и услуги към предоставянето на решения за хуманитарната сфера е водещият елемент за засилване на участието на бизнеса в хуманитарния сектор и сектора за развитие. Този модел съдържа предимствата на първият и вторият модел, така, че бизнесът да предоставя продукти на широк набор от потенциални клиенти, включително и хуманитарни организации, на които се предоставя продукт адаптиран за хуманитарните нужди. Именно поради баланса между масовите и специфичните решения, този модел може да се разглежда като основа за бизнесът на бъдещето, който интегрира в себе си хуманитарните принципи.

От една страна, частният сектор се представя като решение за подобряване на ефективността и насърчаване на иновациите, от друга страна се разглежда като източник на печалби, който противоречи на хуманитарната мисия²⁰⁵. Дейностите на търговските участници в хуманитарната помощ са едновременно конкурентни и допълващи тези на традиционните участници²⁰⁶. Именно поради това съществуват ограничения свързани с участието на бизнеса в хуманитарната сфера, произтичащи от това, че като търговски компании те са ориентирани към печалбата. Това е възможно като фирмите, които предоставят решения за хуманитарната сфера, отделят тази дейност в основана от тях нестопанска организация.

РЕШЕНИЯ ОТ ЧАСТИЯ СЕКТОР В КЛЮЧОВИ ХУМАНИТАРНИ ОБЛАСТИ

Счита се, че частният сектор е по-гъвкав и способен да се променя бързо, което, съчетано с технологии и възможности за проектиране, би помогнало за насърчаване на иновациите, включително изграждане или адаптиране на продукти за специфични нужди или контекст

²⁰⁵Bailey S. Gordon L. Humanitarian cash transfers and the private sector Background Note for the High Level Panel on Humanitarian Cash Transfers, ODI, May 2015

²⁰⁶Binder A. Witte J.A. Business engagement in humanitarian relief: key trends and policy implications. An HPG Background Paper June 2007. Humanitarian Policy Group Overseas Development Institute

(не трябва обаче да се забравя, че подобни партньорства също позволяват на частния сектор да тества нови продукти на нововъзникващите пазари)²⁰⁷.

- Финансови услуги

Съществува значителен обхват за публичния и частния сектор за разширяване на сътрудничеството за ефективно извършване на плащания в хуманитарен контекст. Тази промяна на парадигмата към предоставяне на хуманитарна помощ чрез директни парични преводи предлага възможност за проучване на пазари за дългосрочни финансови опции и услуги – особено евтини системи за мобилни плащания, безклоново банкиране и приемане на местни агенти, служещи като финансови посредници²⁰⁸. Електронните плащания могат да направят доставката на парични плащания по-сигурна, рентабилна, по-бърза и по-удобна. Тези опции могат да помогнат на уязвимите групи от населението да управляват по-добре риска и да имат достъп до финансови услуги по време на продължителни хуманитарни кризи или периоди на възстановяване след бедствие²⁰⁹. Пример от практиката са корпорации за обработка на плащания, които също предоставят и услуги, чрез която паричното подпомагане на засегнати лица може да бъде осъществено без наличие на комуникационна инфраструктура, с намалени разходи и рискове, увеличена прозрачност и намалено време за обработка.

- Комуникации

В хуманитарната област ефективната комуникация и трансферът на данни са от съществено значение за предоставянето на помощ и справянето със ситуацията. Както в отдалечени райони, така и в кризисен контекст обичайния достъп до интернет и телефон може да бъде невъзможен и ограничен. Сателитната комуникация е единственият надежден метод за обмен на критична логистична, медицинска и ситуационна информация с щаба на мисията след предизвикано от човека или природно бедствие. В такива случаи телекомуникационните стационарни линии и наземните безжични системи се разрушават или се претоварват от хора, търсещи помощ, информация или опитващи се да се свържат с роднини²¹⁰. Примери от практиката са компаниите, които предоставят сателитни

²⁰⁷ Lucchi, E., Introducing 'for profit' initiatives and actors in humanitarian response, Centre for Applied Reflection on Humanitarian Practice, Médecins Sans Frontières

²⁰⁸ The Future of Humanitarian Response World Economic Forum Annual Meeting 2017. World Economic Forum

²⁰⁹ Blake M. Propson D. Monteverde C. Principles on Public Private Cooperation in Humanitarian Payments. World Economic Forum

²¹⁰ Disaster Recovery & Humanitarian Networks, ST Engineering

комуникации за широка гама от клиенти в различни сфери като авиацията, корабоплаването, медиите и други. В началото тези компании имат други пазари, например корабоплаване, транспорт, авиация и медиите в процеса на развитието си тези компании също започват да предоставят решения са сателитен телефон и интернет в хуманитарната сфера и днес решенията, които предоставят, са от статическо значение за хуманитарните операции по целия свят.

- **Снабдяване на енергия**

Осигуряването на надеждни източници на енергия е критичен аспект от усилията за хуманитарна помощ. Това е ключов фактор за гарантиране на успеха и устойчивостта на хуманитарни проекти, от реагиране при извънредни ситуации от бедствия до дългосрочни програми за възстановяване и развитие. Този преход от спешни мерки към устойчиви решения и възстановяването подсилват значението на бизнеса. В много случаи включването на частния сектор (както предприятия, така и инвеститори) се разглежда като начин за ускоряване на предоставянето на устойчиви енергийни решения, привличане на допълнителен капитал, ефективност и опит и възприемане на по-устойчиви и пазарно базирани подходи²¹¹. Устойчиво решение за предоставяне на енергия в хуманитарната сфера са соларните панели, тъй като те са както независим, така и екологичен източник на енергия. Пример от практиката са редица компании, както големи и утвърдени пазарни лидери, така и малки технологични компании. Големите компании в повечето случаи предоставят мащабни и утвърдени решения включващи цялостното проектиране, изграждане и поддръжка на системите, докато по-малките са по-скоро ориентирани към иновативни и лесно приложими решения, като например такава компания може да бъде технологичен стартъп предоставят мобилни социални панели, които могат да бъдат лесно преносими и инсталирани за кратко време без необходимостта на инженери на терен.

- **Вода, санитария и хигиена (WASH)**

Осигуряването на чиста питейна вода, както санитарни и хигиенни условия е съществена част от предоставянето на отговор на хуманитарна криза, тъй като е от решаващо значение за живота и здравето на засегнатите от хуманитарни кризи лица. Тези програми адресират базови нужди в хуманитарния контекст и са необходимата основа за последващи действия за възстановяване и справяне с последствията от криза. Местният частен сектор играе

²¹¹ Cohen Y. and Patel L. Innovative Financing for Humanitarian Energy Interventions. Energy for Impact

жизненоважна роля в нестабилни контексти, особено по отношение на водата, не само за запълване на пропуските в предоставянето на обществени услуги за вода санитария и хигиена, но също така (потенциално) в способностите за готовност, реагиране и устойчивост на сектора за вода, санитария и хигиена²¹². Пример за доставчик на решения свързани с вода, санитария и хигиена са ,например, компании в сферата на управлението на води, енергия и отпадъци за различни пазари, като тези компании предоставят решения и за хуманитарния сектор. Решенията за вода, санитария и хигиена, предоставяни от бизнеса, могат да не бъдат ограничени до техническото изграждане и поддръжка, но и за изпълнение на други съпътстващи мерки.

- Подслон (SHELTER)

Подслонът е основна необходимост за човешкото оцеляване и закрила, по време на хуманитарна криза, а липсата му може да изложи засегнатите лица на редица рискове . В такива условия осигуряването на подходящ подслон е решаващо за засегнатите лица и именно поради това решенията следва да се максимално бързи и ефективни. Способността на местните пазари да посрещат нуждите експедитивно и по подходящ начин, както и собствената нужда на тези пазари от защита и подкрепа по време на бедствия, трябва да бъдат взети предвид при планирането на подслон²¹³. Решения от бизнеса по отношение на мерките за подслон могат да бъдат предоставени от компаниите в сферата на производството на шатри, палатки, както и компании в сферата на строително ремонтните дейности и обзавеждането на дома. Пример от практиката може да бъде компания, производител на стоки за дома, но също така предоставяща решения за хуманитарната сфера иновативно соларно хранено съоръжение за подслон, което също така може да се използва за училище, медицински кабинет или други цели в хуманитарния контекст.

ПОДХОДИ ЗА НАВЛИЗАНЕ НА БИЗНЕСА В ХУМАНИТАРНИЯ СЕКТОР

В практиката се наблюдават оперативни подходи за навлизането на бизнеса в хуманитарната сфера. Оперативните подходи за навлизането в хуманитарния пазар изискват както неговото познаване и принципи, така и познаването на конкретният

²¹² Tillett, W. Trevor, J, Schillinger, J & DeArme, D (2020): Applying WASH systems approaches in fragile contexts: A discussion paper

²¹³ Global Shelter Cluster, The State of Humanitarian Shelter and Settlements, 2018

оперативен контекст на хуманитарната ситуация, в който бизнесът предстои да предоставя решения. Могат да бъдат идентифицирани няколко подхода, чрез които компании могат да навлязат, да адаптират и разработят продукти и услуги и да ги маркетират в хуманитарната сфера. Един от подходите за това може да бъде партньорството с хуманитарна организация в различни посоки. Възможна посока може да бъде даряване на продукт или услуга за хуманитарна организация – по този начин хуманитарната организация може да тества предоставеното и ,ако това се докаже успешно решение, организацията може да закупува продукта и услугата и по този начин компанията се превръща в доставчик на решение за хуманитарния сектор. Друга посока е свързана с разработването на решения – продукти и услуги за хуманитарния сектор – чрез стимулиране на доброволчеството на служителите в хуманитарни организации, програми и проекти те придобиват опит и познания за хуманитарния сектор и оперативния контекст и могат да предложат решения за съществуващите предизвикателства. Още една посока е и импакт соурсингът – включването на засегнати от хуманитарни кризи лица в работната сила на корпорациите и фирмите, предоставящи решения за хуманитарната сфера. То този начин едновременно с предоставянето на възможност за заетост на лицата се осигурява и потенциал за създаване на решения за хуманитарната сфера от самите засегнати лица.

Значителна роля за навлизането на бизнеса като доставчик на решения хуманитарната сфера имат и други заинтересовани страни – както в бизнес сферата, така и в хуманитарната сфера. Университетите, които подготвят следващите поколения кадри за бизнесът, както и предприемачи могат да включват в учебните програми хуманитарната тема. Бизнес асоциациите и търговските организации също могат да запознават предприемачите с възможностите за участие в хуманитарната сфера, както и да бъдат мост за изграждане на партньорство между хуманитарните организации и бизнеса.

Значителна подкрепа за навлизането на бизнесът на бъдещето в бъдещето може да бъде изграждането на комплексна платформа. Такава платформа може да следва стъпките и аспектите за навлизането в хуманитарния пазар, като това може да включва както ресурси за подготовка и развитие на капацитет на бизнесът, така и конкретни възможности за партньорства с хуманитарни организации и осъществени на търговска дейност за предоставяне на решения. Такава платформа би могла да осигури и необходимата координация както между хуманитарните организации и бизнесът, така и между самите

участници в частния сектор за предоставяне на решения в хуманитарната сфера, като това може да бъде особено полезно, в условия на хуманитарни кризи, когато мобилизирането на ресурси и предоставянето на решения за кратко време е от решаващо значение.

Въпреки потенциала, който бизнесът има за предоставяне на решения за хуманитарния сектор и директно предоставяне на хуманитарна помощ, съществуват някои опасения. Тези опасения са до голяма степен свързани с гарантирането, че помощта, предоставяна от бизнеса, е в съответствие с хуманитарните принципи²¹⁴. За да бъде устойчив доставчик на решения за хуманитарната сфера бизнесът на бъдещето следва да приеме етичната и правна рамка, принципът на закрила и основния хуманитарен стандарт.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Частният сектор може да донесе търговска ефективност, допълнителен опит и ресурси на хуманитарните агенции²¹⁵. Може да бъде партньор и изпълнител в хуманитарната сфера, както и доставчик на иновативни решения за безпрецедентните предизвикателства, породени от хуманитарните кризи и техните последствия. Този потенциал може да бъде оптимално реализиран чрез адаптиране на продуктите и услугите, които конкретната фирма или корпорация предоставя към нуждите на хуманитарен сфера и адресиране на проблемите в специфичния хуманитарен контекст. За устойчивото присъствие на бизнеса, като доставчик на решения за хуманитарната сфера, тази дейност може да бъде отделена в създадени от фирмите и корпорациите нестопански организации. От ключово значение е също и партньорството с хуманитарните организации – международни или местни. Както големи корпорации, така и малкия бизнес и стартъп компаниите, както международни компании, така и местни фирми могат да бъдат доставчици на решения за хуманитарния сектор, както за мащабни проекти, така и за иновации, адресиращи актуалните предизвикателства и тенденции.

²¹⁴ Johnson K. Profits and Principles: Business Engagement in Humanitarian Assistance

²¹⁵ The Sphere Project, Humanitarian charter and minimum Standards in Humanitarian Response, 2011

БИБЛИОГРАФИЯ

- Bailey S. Gordon L. Humanitarian cash transfers and the private sector Background Note for the High Level Panel on Humanitarian Cash Transfers, ODI, May 2015
- Ballesteros L., Useem M. Wry T. Masters of Disasters? An Empirical Analysis of How Societies Benefit From Corporate Disaster Aid, University of Pennsylvania, 2017
- Binder A. Witte J.A. Business engagement in humanitarian relief: key trends and policy implications. An HPG Background Paper June 2007. Humanitarian Policy Group Overseas Development Institute
- Blake M. Propson D. Monteverde C. Principles on Public Private Cooperation in Humanitarian Payments. World Economic Forum'
- Cohen Y. and Patel L. Innovative Financing for Humanitarian Energy Interventions. Energy for Impact
- Demlovsky C. Public-Private Partnerships are essential to attaining the next level of resilience in Japan and the greater global community, White Paper: Thoughts from the Third UN World Conference on Disaster Risk Reduction
- Disaster Recovery & Humanitarian Networks, ST Engineering
- Global Shelter Cluster, The State of Humanitarian Shelter and Settlements, 2018
- Johnson K. Profits and Principles: Business Engagement in Humanitarian Assistance
- Kent E., Joanne B. Commercial and humanitarian engagement in crisis contexts: current trends, future drivers. Humanitarian Futures Programme, King's College
- Laser Pulse. Incentives & Barriers for Private Sector Engagement in Humanitarian Assistance: Evidence Report 2
- Levine S. Markets in crises: the implications for humanitarian action, Humanitarian Policy Group
- Lucchi, E., Introducing 'for profit' initiatives and actors in humanitarian response, Centre for Applied Reflection on Humanitarian Practice, Médecins Sans Frontières
- The Sphere Project, Humanitarian charter and minimum Standards in Humanitarian Response, 2011
- Tillett, W. Trevor, J, Schillinger, J & DeArmey, D (2020): Applying WASH systems approaches in fragile contexts: A discussion paper
- World Economic Forum. The Future of Humanitarian Response World Economic Forum Annual Meeting 2017.
- Zyck S.A. Kent R. Humanitarian crises, emergency preparedness and response: the role of business and the private sector Final report, Overseas Development Institute

ОРГАНИЗАЦИЯ И ФИНАНСОВ КОНТРОЛ НАД СОЦИАЛНАТА И БЛАГОТВОРИТЕЛНА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА

д-р Асен Ангелов
Хоноруван преподавател

Висше училище по застраховане и финанси
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Email: a.angelov@europool.bg

Резюме

За да бъдат ефективно управлявани финансовите потоци свързани със социалните и благотворителни дейности на Българската православна църква (БПЦ), е необходимо над тях да се осъществява ефективен финансов контрол и одит, което е предмет на анализ в настоящия доклад.

Ключови думи: социална дейност на БПЦ, диакония, контрол, одит, социален апостолат
JEL: Z12 Cultural Economics: Religion

УВОД

Поради обективни икономически причини, осъществяването на социалните дейности от страна на религиозните организации и институции е силно затруднено. Намирането на ефективен механизъм за стимулиране на извършването на тези дейности в обществена полза би довело до облекчаване на участието на държавата в някои публично-стопански сфери, като социалната, сектора на благотворителността, земеделския сектор, културно-историческото наследство, туризма и пр. За да бъдат ефективно управлявани финансовите потоци свързани с тези дейности е необходимо да се осъществява ефективен финансов контрол и одит над тях.

В настоящия доклад ще акцентираме върху анализа на религиозната дейност в нейния социален аспект, и по-конкретно върху финансовия контрол и превенцията по отношение на социалните грижи и отговорности, които поема Църквата във връзка със социалната и благотворителната си дейности. Тези дейности формират една същностна част от т. нар. църковна икономика²¹⁶ отнасяща се до един от нейните елементи.

В същото време, изискванията, с които духовенството трябва да се справя, особено в областта на пасторалната грижа, растат непрекъснато. Намаление на броя на свещениците, наличието на по-големи енории и липсващо подрастващо поколение са само три от многото настоящи предизвикателства, пред които Църквата трябва да се изправи.

В тази връзка, социалната грижа и отговорности на Църквата по отношение на хората са съществен елемент от общата социална дейност на държавата. На практика, решаването на тези частични за обществото, но съществени за църквата проблеми би подкрепило реализацията на още една важна функция на конфесионалните общности – запазването на политическата стабилност в страната особено в условията на финансово-икономическа криза.

Всичко това обуславя актуалността и целесъобразността на избора на тема на настоящия доклад.

Социално-икономическите аспекти на дейността на религиозните общности и в частност, социалната грижа и отговорности по отношение на хората е една от областите, която е *изключително слабо научно изследвана*. Това поне досега е представлявало за повечето анализатори и експерти като нещо съпътстващо и с незначителен дял в общата социална дейност, паралелна на основния поток от социални дейности в публичния и частния, вкл. нестопанския сектори.

Социалната дейност на БПЦ в исторически план

²¹⁶ Църковната икономика има три основни направления, представляващи нейните съставни елементи: 1) същинска религиозна дейност, която може да бъде оценена и е част от стопанския оборот, генерираща определени приходи, респ. разходи; 2) стопанска религиозна дейност, която функционира на принципите на бизнес сектора – църковните земеделски стопанства и предприятия; 3) социална религиозна дейност извършвана на принципите на социалните предприятия – социални трапезарии, кухни, приюти и пр. Тези дейности формират същността на църковната икономика, Вж. http://konkursi.unwe.bg/documents/594avtoreferat_Petkan.pdf; Илиев П., „Икономическа дейност и роля на Българската православна църква“, Автореферат на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ по научна специалност „Политическа икономика“, С., 2017., с. 14-15.

Социалните проблеми на съвременното общество свързани със загубата на моралните устои и ценности, маргинализацията на населението, бедността и неравенството, нарастването на социалната тежест на българските домакинства и пр. и тяхното преодоляване, са елемент на социално-икономическата политика на всяко правителство. Решаването им от страна на публичната власт може да бъде подпомогнато и реализирано в сътрудничество с водещите религиозни общности в страната и нестопанския сектор като цяло. В този случай, историческия опит по отношение на социалните услуги (в осъществяването на подобен род услуги и дейности от страна на православната църква се използва термина "социално служение"²¹⁷) на Българската православна църква е безценен и неоспорим, но като че ли тези дейности остават встрани, както от научните изследвания, така и от вниманието на публичната власт – правителства и местни власти/общини.

В българската практика формите на обществени грижи от времето на Възраждането, които по-късно се развиват в модерни институции, са свързани с дейността на църковните общини, около които възникват различни форми на подкрепа на нуждаещите се, както и с традицията на завещанията с благотворителна цел. Последните също са свързани обикновено с църквата – не само защото в много случаи те имат религиозни подбуди, но и защото осъществяването им се възлага на комитети, дружества или други институции, в които църквата има своето участие (Попова Кр. 2003, с. 267). Българската православна църква осъществява своята социална и добротворна дейност изразходвайки свои средства набирани чрез извършване на услуги свързани с религиозната ѝ дейност, вкл. и от стопанска дейност, както и средства събирани чрез благотворителните фондове, завещани от архиереи, свещенослужители и християни. Това налага необходимостта да се осъществява контрол над тази дейност от страна на Църквата.

Началото на организираната църковно-благотворителна и социална дейност в диоцеза на Българската православна църква е поставено от [Видинския митрополит Неофит](#) в гр. Видин. След избора му за канонически митрополит на старославната Видинска епархия (1914 г.) митрополит Неофит решава да създаде два фонда:

за църковна просвета и
евангелско добротворство (18 ноември 1914 г.).

²¹⁷Социалното служение се определя от православната традиция и богословието на Църквата като "социална диакония" или "социален апостолат".

Върховната църковна управа одобрява (1917 г.) новоучредения фонд във Видинска епархия, но едновременно с това решава да изработи особен Синодален правилник за уредба и ръководство на социалната и добротворната дейност на Църквата в страната. През 1919 г. Св. Синод изработва "Устав за уредба и ръководство на Православно Добротворни-Просветни Братства в България." Последниците от неуспехите във войната за националното обединение (1915-1918 г.) забавят утвърждаването на Устава и той е парафиран едва през 1923 г. (Василев Й, 2005).

Православните християнски братства в България възникват в началото на ХХ век, като особено разпространение добиват в периода между двете световни войни.²¹⁸ Първото Православно християнско братство в България се създава през 1905 г. в Чирпан (Василев Й., 2005).

През 1937 г. в България съществуват 52 дома за възрастни хора. От тях 19 са обслужвани от православни християнски братства, 18 – от женски благотворителни дружества, 9 – от околийски клонове на Съюза „Обществена подкрепа“, 3 са общински и 3 епархийски.(Попова Кр., 2003) Към 1938 г. броят на поддържаните от братствата старопиталища е 17.²¹⁹ Значителен е броят и на сиропиталищата, като от 48 сиропиталища (към 40-те години на ХХ век) 20 са църковни (2 епархийски и 18 на православните християнски братства).²²⁰

Форми на социална и благотворителна дейност на БПЦ

Историческото развитие на социалната дейност на Църквата предполага и използването на различни нейни форми през различните етапи. До известна степен непосредствено след Освобождението преобладават едни форми на социална дейност, а днес по време на

²¹⁸Християнските братства се създават от Българската православна църква с цел да бъде разширена нейната религиозно-просветна и благотворителна дейност и да се засили участието ѝ в обществения живот на страната. Организиран и ръководен от енорийски свещеници към храмовете, братствата са общодостъпни и в състава им са привлечени по-активните и ревностни привърженици на православието (Георгиева Д., 2010). Особено във времето след Първата световна война тази братствена дейност се утвърждава като важен инициатор и носител на грижите за създаването на социални институции за деца-сираци и бедни или бездомни възрастни хора. Чрез дейността на тези дружества местната общественост се ангажира с уреждането на институции за социално подпомагане.(Попова Кр., 2003)

²¹⁹Цит. по Георгиева, Д. Православните християнски братства в Неврокопска епархия..... ; За повече подробности за старопиталищното дело в България Вж.: Бобошевски, Д. Принос към историята на старопиталищното дело в България. София, 1938 г.; Попова, К. Държавата и обществените грижи за възрастните хора в първите години на социализма в България; сп. „Християнка“, 1938, кн. 7, с. 19.

²²⁰Цит. по Георгиева, Д. Православните християнски братства в Неврокопска епархия..... ; За повече подробности Вж.: сп. “Духовна култура”, 1934, кн. 54–55, с. 90; 1940, кн. 7–8, с. 244.

демократичните промени (след 1989 г.) те се различават както като наименование, така и като съдържание. И това е породено от различните социални проблеми, които стоят за решаване пред обществото на отделните етапи от неговото развитие.

Християнско-милосърдната и църковно-благотворителната дейности се характеризират с няколко основни направления, които обхващат само някои по-важни насоки, без да се претендира за изчерпателност в представянето на подобен род социално служение от църковните служители, техните съмишленици и пасоми²²¹. Тук ще бъдат представени следните по-силно открояващи се социални инициативи под нейното ръководство (Нушев, 2014, с. 40, цит. по Костадинова Олга, 2017, с. 214):

Уреждането на трапезарии и кухни за бедни, както и организирането на „различни благотворителни акции и милосърдни прояви” с цел да бъдат протекционирани социално слаби и нуждаещи се хора.

Разгръщането на инициативи в подкрепа на „деца и младежи в риск, към тази категория спадат деца сираци, деца на улицата и млади хора, лишени от родителски грижи”. За тази цел е нужно да се въведе сътрудничество между църковните институции и социалните домове за деца, както и посредничество между приемни семейства от енориите и деца без родители.

Изграждането на църковни приюти и сиропиталища както и полагането на ежедневна грижа за деца и социално слаби хора с цел „предоставяне на закрила и социална подкрепа”.

Подготвянето на „програми за духовна, пастирска и църковносоциална работа с наркозависими младежи и техните семейства”.

Извършването на „пастирско и социално служение сред лишените от свобода и техните семейства”.

Проява на подкрепа и постоянна грижа за лица с трайни физически и умствени увреждания както и нуждата на Църквата да си сътрудничи с „медицински, образователни и други институции и организации” с цел участие в общи проекти и програми в тази област.

„Организиране на благотворителни дейности и кампании в подкрепа на хора и общности, претърпели насилие, бежанци, жертви на трафик на хора и други форми на нехуманно третиране”.

²²¹Християни по отношение на духовния си пастир; паство.

Всички тези социално слаби членове на обществото получават макар и в недостатъчна степен така нужната за тях социална грижа и подкрепа от страна на църквата, като тази нейна дейност е с голяма духовна полза както за нуждаещите се, така и за благотворителите и цялото българско общество (Костадинова Олга, 2017, с. 213-214).

Ако обобщим съвременните форми на социална дейност (след 1989 г.), които Българската православна църква е включила в своя арсенал от институционални дейности и организационни форми бихме могли да кажем, че те включват следните елементи:

В една анкета сред читателите на сайта *Задругата* се посочва, че поне 3 от основните дейности, чрез които БПЦ изпълнява успешно своята християнска мисия и благовестие са свързани със социалното служение:

- Неделни училища
- Просветна дейност - вероучение, курсове по езици, компютри
- Събиране на храна и дрехи и раздаване на нуждаещи се
- Медицински центрове
- Работа с наркозависими
- Социални кухни
- Консултативни центрове (например за юридически консултации)
- Посещения на затворници
- Пастирска грижа за затворници и болни
- Грижа за хора с увреждания по домовете
- Летни лагери за деца
- Работа със сираци - кръщаване, въцърковяване
- Създаване на наркокомуни
- Работа с лица имащи алкохолна зависимост
- Приюти (сираци, бездомни, стари хора и др.).

Интерес представляват отговорите на анкетираните в рамките на същото проучване на въпроса „Какви според вас трябва да са основните дейности, чрез които БПЦ да изпълнява успешно своята християнска мисия и благовестие?“, представени в таблицата по-долу.

Таблица № 1. Резултати от анкетно проучване на сайта *Задругата*

Отговори на анкетираните лица на въпроса: „Какви според вас трябва да са основните дейности, чрез които БПЦ да изпълнява успешно своята християнска мисия и благовестие?“	Дял
Евхаристията да бъде център на енорийския живот	68%
<i>Църквата чрез духовниците да говори високо и ясно по всички обществени проблеми</i>	46%
Да преведе богослужебните книги на разбираем съвременен език, за да е разбираемо богослужението	45%
Митрополитите да изискат навсякъде да има енорийски училища	34%
Да се промени кадровата политика	32%
Да се приеме и въведе в действие стратегия за развитие на духовно-просветната дейност на ниво енория	24%
<i>Да се засили социалната мисия сред болни, страдащи, бедни, бездомни, гладни, затворници, сираци</i>	22%
Да прави всичко възможно предмет Религия да се учи в училище под някаква форма	16%
<i>Да се правят повече социални кухни за бедни хора</i>	13%
Богословските факултети да приемат студенти с по-висок успех, независимо от техния брой	12%
Във всеки храм да има свещеник	7%
Достатъчно е всяка епархия да направи свои катехизационни програми и да ги прилага	7%

Бел. Сумата на процентите надвишава 100, защото анкетираните са посочвали повече от един отговор.

Източник: Ваташки Атанас, Трифонова Ренета, Мисията на Българската православна църква днес,

Posted

на 16/12/2017,

<https://zadrugata.com/2017/12/16/%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0->

[%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D1%86/](#)

Прави впечатление, че мнозинството от анкетираните посочват като най-важни поставянето на Евхаристията в центъра на духовния живот (68%) и активното ангажиране на Църквата и духовниците с обществените проблеми (46%).

Контрол върху социалната дейност

През годините се наблюдава отчетлива необходимост от повишаване на ефективността на контрола над управлението на средствата и активите, свързани с благотворителната дейност на религиозните организации и специално на БПЦ, особено в местните поделения – църкви и манастири. Внимание към този проблем насочват някои изследователи (Bowrin, 2004), както и многобройни дискусии в общественото пространство. Добрите системи за контрол са основна причина за по-високата ефективност на извършваните социални дейности. Именно затова е от особена важност да се осигури присъствието им в БПЦ, а това до известна степен зависи и от наличието на разбиране на концепцията за вътрешен контрол. Във връзка с горепосочената констатация трябва да се има предвид, че с приемането на новия Закон за вероизповеданията през 2002 г. (обнародван в ДВ, бр. 120 от 29.12.2002 г.) нормативните трудности свързани със социалната и благотворителна дейност на БПЦ в известна степен бяха преодоляни. Лечебните, социалните и образователните заведения на вероизповеданията, за разлика от предходния закон, се създават и функционират според действащото в страната законодателство. Това предполага ненамеса на изпълнителната власт в дейността им. Но когато става въпрос за подпомагане и насърчаване от страна на държавата на социалната, здравната и др. дейности на религиозните организации, в частност на БПЦ, тя (държавата) може да осъществява контрол и одит на тези средства (Вж. чл. 25 от Закона за вероизповеданията). По-долу са представени съответните извадки от Закона за вероизповеданията, които третираят този въпрос.

Чл. 25. (1) Държавата може да подпомага и насърчава регистрираните по този закон вероизповедания за осъществяване на тяхната религиозна, социална, образователна и здравна дейност чрез данъчни, кредитно-лихвени, митнически и други финансови и икономически облекчения при условия и по ред, определен в съответните специални закони.

(2) Когато вероизповеданията ползват преференции по ал. 1, годишните им счетоводни отчети подлежат на независим финансов одит при условията, предвидени за юридическите лица с нестопанска цел, определени за осъществяване на общественополезна дейност.

(3) (Изм. - ДВ, бр. 33 от 2006 г.) При констатиране на закононарушения Министерството на финансите уведомява органите на прокуратурата и на Агенцията за държавна финансова инспекция за извършване на проверки и на предвидените в закона действия.

Освен това, чл. 30 от Закона за вероизповеданията им предоставя право да откриват заведения, чрез които да осъществяват социална и образователна дейност. Единственото законово изискване е тези вероизповедания да са придобили статута на юридическо лице по реда, определен от закона. С това те се конструират като субекти на правото и пълноправно участват в правния оборот в страната. Министерството на здравеопазването, Министерството на труда и социалната политика и Министерството на образованието и науката следят единствено и само за спазване на държавните изисквания при осъществяването на дейността на съответните заведения на отделните вероизповедания (чл. 31). Това гарантира спазването и съблюдаването на единен стандарт и предотвратяването на своеволия и нерегламентирани дейности от страна на отделните вероизповедания, които са в разрез с нормативно-правната система и държавната стандартизация, както е видно от представените по-долу извадки от Закона.

Чл. 30. (1) (Изм. - ДВ, бр. 108 от 2018 г., в сила от 01.01.2019 г.) Вероизповеданията, регистрирани по реда на този закон, могат да разкриват лечебни заведения, социални и образователни институции.

(2) (Изм. - ДВ, бр. 108 от 2018 г., в сила от 01.01.2019 г.) Лечебни заведения, социални и образователни институции на вероизповеданията се създават и действат според действащото законодателство.

Чл. 31. (Изм. - ДВ, бр. 74 от 2009 г., в сила от 15.09.2009 г., изм. - ДВ, бр. 68 от 2013 г., в сила от 02.08.2013 г., изм. - ДВ, бр. 108 от 2018 г., в сила от 01.01.2019 г.) Министерството на здравеопазването, Министерството на труда и социалната политика и Министерството на образованието и науката следят за спазване на държавните изисквания при осъществяване на дейността на съответните лечебни заведения, социални и образователни институции на вероизповеданията.

Един от важните теоретически аспекти на социалната дейност на Църквата, когато става въпрос за вътрешен контрол на тези дейности, това е идентификацията на формите на организация на религиозната социална дейност. Типологията на възможните форми за *организация* на социалната дейност в Църквата може да бъде схематично представено по следния начин:

Енорийски групи без статут на юридически лица – това е най-масовата и достъпна неформална възможност.

Регистрирани като юридически лица с нестопанска цел православни нестопански организации (ЮЛНЦ) – самите те обикновено произхождат от неформални енорийски групи, които вземат решение (с благословията на висшестоящата йерархическа църковна единица – Митрополия или Св. Синод) за институционализация на работещата неформална структура. Дейността на ЮЛНЦ извършващи дейност на религиозни организации се следи от НСИ от началото на 2009 г. насам.

Организации в рамките на официалната структура и йерархия на Църквата. На практика, това са социалните трапезарии, приюти, центрове за обгрижване на наркозависими лица и др., които са създадени към съответните църкви или манастири.

От тази гледна точка, вътрешните контролни функции относно социалната дейност на БПЦ са свързани с последните две организационни форми. На практика, обаче в Устава на БПЦ няма конкретни членове свързани с контролната дейност. Единствено в Раздел III „Правомощия на епархийския митрополит“, Чл. 95 се посочва, че в правомощията на епархийския митрополит се включва възможността да „изпраща протосингела и други длъжностни лица да ревизират епархийските учреждения, манастири и църкви и служебната дейност на клира, архиерейските заместници и игумени или да изпълняват други служебни поръчения, след което да дават писмен отчет“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изводът, който може да направим по отношение на социалната дейност на БПЦ е, че нейната институционализация се извършва предимно на микроравнище (църква, манастир). Няма обобщена информация на равнище Митрополия или Св. Синод, която да регистрира

общия брой и видовете социални дейности, вкл. разходите на църковните организации за тяхното осъществяване. Поради това осъществяването на контрол върху тези дейности е изключително трудно, което от своя страна намалява тяхната ефективност. В същото време не може да не отбележим факта, че Православната Църква развива и прилага една уникална и ценна форма по отношение на социалните дейности, като единен диаконически подход, каквито са братствата и сестринствата.

БИБЛИОГРАФИЯ

Закон за вероизповеданията, Обн. ДВ. бр.120 от 29 Декември 2002 г., изм. ДВ. бр.33 от 21 Април 2006 г., изм. ДВ. бр.59 от 20 Юли 2007 г., изм. ДВ. бр.74 от 15 Септември 2009 г., изм. ДВ. бр.68 от 2 Август 2013 г., изм. ДВ. бр.61 от 11 Август 2015 г., изм. ДВ. бр.79 от 13 Октомври 2015 г., изм. и доп. ДВ. бр.108 от 29 Декември 2018 г., изм. и доп. ДВ. бр.29 от 8 Април 2019 г., изм. ДВ. бр.34 от 23 Април 2019 г., изм. ДВ. бр.28 от 24 Март 2020 г., бр.44 от 13 Май 2020 г., изм. ДВ. бр.18 от 4 Март 2022 г., <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135462355>

Устав на Българската православна църква – Българска Патриаршия, Приет от VI Църковно-народен събор на 11 декември 2008 г., в Рилската света обител, публикуван в „Църковен вестник”, Извънреден брой, 09.01.2009 г.

Василев Й., „Социалната, благотворителна и добротворна дейност на Българската православна църква 1915-1950 година“, с.48-72, сборник доклади, Обществено подпомагане и социална работа в България (История, институции, идеологии, имена), Благоевград, Университетско издателство "Неофит Рилски", 2005 г., <http://www.history.swu.bg/soc.htm>.

Ваташки Атанас, Трифонова Ренета, Мисията на Българската православна църква днес, Posted на 16/12/2017,

<https://zadrugata.com/2017/12/16/%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0->

[%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-](https://zadrugata.com/2017/12/16/%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-)

[%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D1%86/](https://zadrugata.com/2017/12/16/%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D1%86/)

Костадинова Олга, Социална функция и дейности на Българската православна църква, Economics and Management ISSN: 2367-7600; 1312-594X Volume: XIII, Issue: 2, Year: 2017, pp. 208-222

<http://em.swu.bg/images/SpisanieIkonomikaupload/SpisanieIkonomika2017/SOCIAL%20FUNCTION%20AND%20ACTIVITIES%20OF%20THE%20BULGARIAN.pdf>

Попова Красимира, Държавата и обществените грижи за възрастните хора в първите години на социализма в България, Известия на Катедра *Българска история и археология* и Катедра *Обща история* – ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград, 1/2003;

Bowrin, A. (2004). Internal control in Trinidad and Tobago religious organizations. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 17(1), 121-152.

INTEGRATION OF SUPPLY AND DEMAND CHAIN IN EMERGING MARKETS

Emanuela Esmerova, PhD

Associate professor, MIT University, Republic of North Macedonia- Skopje

email:emaesmerova@yahoo.com

Abstract: This paper aims to examine integration of supply chain and demand chain in emerging markets. We present a research model of demand and supply chain integration which responds to customer's needs through the integrated information flows. Integration of demand and supply chain synchronizes the key processes in terms of frontend development, product planning, product design, procurement, manufacturing, sales and marketing, maintenance activities based on customer needs as process routines.

...

Key words: supply chain; demand chain; integrated information flows; emerging market; Japanese firms

1. Introduction

In times of stiff global competition, firms construct supply chain that allows customers to supply their products and services in a timely manner. Their practical challenges are how to integrate both internal and external supply chain. Increasingly, customers consider not only functionality, quality and prices of the products but harmony of their lifestyle as their basic purchasing criteria (Park et al., 2012a). Final customers expect the total packages of a product to be compatible with their value systems and life styles. Thus customer's purchasing decisions are based on the harmonious integration of product functional requirements and customer cultural value expectations.

...

2. Literature Review

2.1 Supply Chain Management in Emerging Markets

This section is devoted to discuss SCM topics in Emerging Markets which include (1) integration between demand chain and supply chain, (2) product/service development fitting emerging markets (such as focusing on disruptive technology and reverse innovation), (3) differentiation of supply management style and inventory management, (4) consideration of marketing channels, (5) logistics strategy different from advanced markets, (6) strategy considering local government policy and institutional rules such as FTA and TPP.

...

2.2 Concept of Integrated Manufacturing Information System (IMIS)

It is expected that consumer needs will become more sophisticated and the trend towards stricter environmental, energy, and safety constraints conditions will continue in the future (Fujimoto & Park, 2012). To cope with these trends, it is necessary to conduct various countermeasures, such as IT system and product architecture strategy and organizational capability. To analyze the complex processes for product development, I have suggested IMIS model, a model that integrates design information through all the activities related to management, manufacturing production processes, development processes, sales and marketing and services via integrative IT system (Park et al., 2012a).

Figure 1 shows this concept of integrated manufacturing information system (IMIS) which responds to not only the known existing needs but also hidden needs (new customer requirements) through foresight planning of design information (Park et al., 2012a). It also identifies the key processes in terms of: (1) frontend development deriving product concept; (2) product planning integrating customer needs—expressed or unspoken—and design information; (3) product design visualizing design information; (4) procurement and manufacturing transferring design information through media choices; (5) sales and marketing appealing customers by design information; (6) maintenance activities managing design information as process routines.

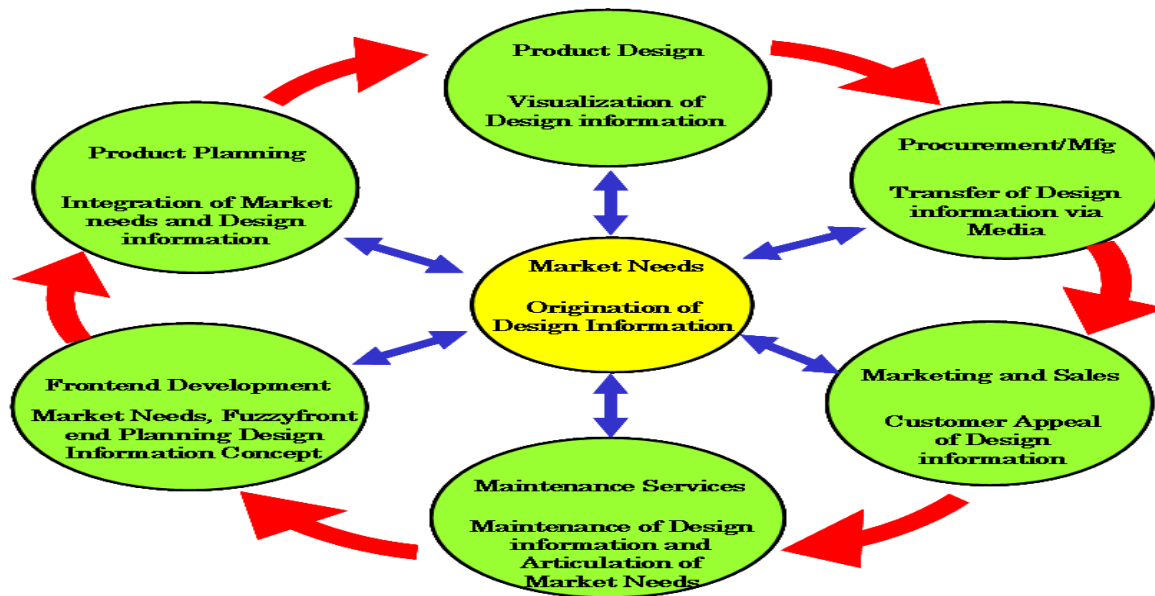

Figure 1 Design Information Infrastructure and Electronic Transfer Processes

2.3 Research Framework

Companies must consider both expressed needs and latent needs, for both current, existing customers as well as future potential customers, so as not to be trapped into the “tyranny of the served market” (Bower & Christensen, 1995; Hamel & Prahalad, 1994; Slater & Narver, 1998). It responds to not only the known existing needs but also hidden needs through foresight planning of design information (Park et al., 2012a; Park & Hong, 2012). It also identifies the key processes in terms of design information streams. In particular, integration model of demand and supply chain needs to be linked with external related supply chain. Figure 2 shows integration model of demand and supply chain based on streams of customer needs.

3. Case Study

3.1 Electronic Industry Cases: Apple and Sony in China

3.1.1 Apple and Foxconn

A crucial aspect of supply chain management is to share information beyond the firm boundaries. Thus, careful selection of suppliers and strategic partners is very important. Careless bonding with the unfit partners has serious business implications. Too often firms experience business failures instead of competitive advantage through supply chain management. In this section, we focus on how Apple and Sony integrate their supply chains in China.

...

3.1.2 Sony and Foxconn

Sony is a leading firm in Japanese electronics industry. Sony offers TV, PC, and game modules in global markets. Sony's major products are in the areas of digital imaging, audio/video, PCs and other networked products, semiconductors, electronic components, professional solutions and medical-related equipment. For several years, including 2011, Sony has reported negative income. Recently Sony implements vigorous global supply chain innovation projects.

...

3.2 Automotive manufacturer cases: Toyota and Hyundai in China

3.2.1 Toyota's global SCM strategy

Toyota's market share is quite superior in US market. On the other hand, in China its market competitiveness is no more than 8th with modest sales volume of 506, 000 in 2011. Toyota's struggle in Chinese market is quite obvious. Toyota has three manufacturing facilities in China for finished automobile production in 2013. With joint venture with three Chinese firms (i.e., TFTM (Tianjin FAW (First Automobile Works Group) Toyota Motor Co., Ltd), SFTM (Sichuan FAW Toyota Motor Co., Ltd), GTMC (GAC Toyota Motor Co., Ltd)), Toyota established three joint venture firms for which Toyota's ownership is all 50%. Each of these three firms is somewhat unique. For example, TFTM focuses on mini-cars (i.e., Vios and Corolla) and mid-sized car (i.e., Crown), SFTM on large cars (i.e., Land Cruiser). Different from Japan, Toyota produced selective few product lines in China with large scale of production.

...

3.2.2 Beijing Hyundai's Global SCM Strategy

Hyundai Motor Company is another global firm from Korea that has shown a steady growth in emerging markets (Park and Hong, 2012; Park et al., 2012b). Its market performance in BRICs (Brazil, Russia, India and China) is comparable to Japanese rival firms such as Toyota and Honda. Hyundai built a plant in St. Petersburg in Russia with annual production volume of 150,000 and started small passenger car production from 2011. For Latin American market, it also constructed new production facility in Brazil. It accelerates aggressive market penetration efforts in Africa. In Eastern Europe, Hyundai and Kia now have large scale production facilities in Slovakia and Czech Republic.

...

4. Conclusion

This paper examined the SCM practices of electronic firms and automotive manufacturers in China. What is noted in this study is that those firms that implement the deeper level of localization-initiated innovation bring amazing business successes. It is imperative for any global firms to (1) understand the rapidly changing market reality and (2) develop partnership with the local governments for achieving effective market penetration. The scope of outsourcing is extended to the local firms that are strategically aligned to assume specific aspects of global supply chain management challenges. In brief, integration of both supply and demand chain is crucial for emerging market markets.

...

References:

- Belderbos R. and Sleuwaegen L. (2005). "Competitive drivers and international plant configuration strategies: A product-level test", *Strategic Management Journal*, Vol. 26, No. 6, pp. 577-593.
- Bhatnagar R. and Sohal A. S. (2005). "Supply chain competitiveness: Measuring the impact of location factors, uncertainty and manufacturing practices", *Technovation*, Vol. 25, No. 5, pp. 443-456.
- Bidhandi H. M., Yusuff R. M., Ahmad M. M. H. M. and Abu Bakar M. R. (2009). "Development of a new approach for deterministic supply chain network design", *European Journal of Operational Research*, Vol. 198, No. 1, pp. 121-128.
- Bower J. L. and Christensen C. M. (1995). "Disruptive technologies: Catching the wave", *Harvard Business Review*, Vol. 73, pp. 43-53.
- Braunscheidel M. J. and Suresh N. C. (2009). "The organizational antecedents of a firm's supply chain agility for risk mitigation and response", *Journal of Operations Management*, Vol. 27, No. 2, pp. 119-140.
- Brusoni S. and Prencipe A. (2001). "Managing knowledge in loosely coupled networks: Exploring the links between product and knowledge dynamics", *Journal of Management Studies*, Vol. 38, No. 7, pp. 1019-1035.
- Chase R. B. (1998). *Production and Operations Management: Manufacturing and Services*, Irwin/McGraw-Hill.

Christensen C. and Raynor M. (2003). *The Innovator's Solution: Creating and Sustaining Successful Growth*, Boston, MA: Harvard Business School Press.

Christensen C. M. and Bower J. L. (1996). "Customer power, strategic investment, and the failure of leading firms", *Strategic Management Journal*, Vol. 17, pp. 197-218.

Crook R. T. and Combs J. G. (2007). "Sources and consequences of bargaining power in supply chains", *Journal of Operations Management*, Vol. 25, pp. 546-555.

Das A., Narasimhan R. and Talluri S. (2006). "Supplier integration—Finding an optimal configuration", *Journal of Operations Management*, Vol. 24, No. 5, pp. 563-582.

Demeter K., Gelei A. and Jenei I. (2006). "The effect of strategy on supply chain configuration and management practices on the basis of two supply chains in the Hungarian automotive industry", *International Journal of Production Economics*, Vol. 104, pp. 555-570.

Devaraj S., Krajewski L. and Wei J. C. (2007). "Impact of e Business technologies on operational performance: The role of production information integration in the supply chain", *Journal of Operations Management*, Vol. 25, No. 6, pp. 1199-1216.

Dongyang Economy Daily (2011). "Hyundai sets about taking Chinese market in earnest", April

Flynn B. B., Huo B. and Zhao X. (2010). "The impact of supply chain integration on performance: a contingency and configuration approach", *Journal of Operations Management*, Vol. 28, No. 1, pp. 58-71.

Frohlich M. T. and Westbrook R. (2001). "Arcs of integration: an international study of supply chain strategies", *Journal of Operations Management*, Vol. 19, No. 2, pp. 185-200.

Fujimoto T. and Park Y. W. (2012). "Complexity and control: Benchmarking of automobiles and electronic products", *Benchmarking: An International Journal*, Vol. 19, Nos. 4-5, pp. 502

Govindarajan V. and Kopalle P. K. (2006). "Disruptiveness of innovations: Measurement and an assessment of reliability and validity", *Strategic Management Journal*, Vol. 27, pp. 189-199.

Govindarajan V. and Ramamurti R. (2011). "Reverse innovation, emerging markets, and global strategy", *Global Strategy Journal*, Vol. 1, Nos. 3-4, pp.191-205.

Heeks R. (2012). "Emerging markets: IT innovation for the bottom of the pyramid", *Communications of The ACM*, December, Vol. 55, No. 12, pp. 24-27.

Howard M. (2011). "Will frugal innovation challenge the west?", *Market Leader*, Quarter 3, p. 3.

Immelt J. R., Govindarajan V. and Trimble C. (2009). "How GE is disrupting itself", *Harvard Business Review*, Vol. 87, No. 10, pp. 56-65.

Kang M., Wu X., Hong P. and Park Y. (2012). "Aligning organizational control practices toward competitive outsourcing performance", *Journal of Business Research*, Vol. 65, No. 8, pp. 1195-1201.

Korhonen P., Huttunen K. and Elorant E. (1998). "Demand Chain Management in a global enterprise-information management view", *Production Planning*, Vol. 9, No. 6, p. 526.

Kumar N. and Puranam P. (2011). *India Inside: The Emerging Innovation Challenge to the West*, Harvard Business Review Press.

Leavy B. and Govindarajan V. (2011). "Innovation coach to the developed and developing world", *Strategy and Leadership*, Vol. 39, No. 5, pp. 4-12.

Li X. and Wang Q. (2007). "Coordination mechanisms of supply chain systems", *European Journal of Operational Research*, Vol. 179, pp. 1-16.

Markides C. (2006). "Disruptive innovation: In need of better theory", *The Journal of Product Innovation Management*, Vol. 23, No. 1, pp. 19-25.

Narayanan V. G. and Raman A. (2004). "Aligning incentives in supply chains", *Harvard Business Review*, Vol. 82, No. 11, pp. 94-102.

Park Y. W., Hong P. and Park Youngsoo (2012a). "Product architecture and integrated manufacturing system: A comparative study of Japanese and Korean firms", *International Journal of Business Excellence*, Vol. 5, No. 5, pp. 485-501.

Park Y. W. and Hong P. (2012). *Building Network Capabilities in Turbulent Competitive Environments: Practices of Global Firms from Korea and Japan*, CRC Press (Taylor & Francis Company).

Park Y. W., Oh J. and Fujimoto T. (2012b). "Global expansion and supply chain integration: Case study of Korean firms", *International Journal of Procurement Management*, Vol. 5, No. 4, pp. 470-485.

Radjou N. and Prabhu J. (2013). "Frugal innovation: A new business paradigm", *INSEAD Knowledge*, January 10, pp. 1-3.

Ramamurti R. and Singh J. V. (Eds.) (2009). *Emerging Multinationals in Emerging Markets*, New York: Cambridge University Press.

Sahin F. and Robinson E. P. (2002). "Flow coordination and information sharing in supply chains: Review, implications, and directions for future research", *Decision Sciences*, Vol. 33, No. 4, pp. 505-535.

Scannel T. V., Vickery S. K. and Dröge C. L. (2000). “Upstream market flexible customizing system and competitive performance in the automotive supply industry”, *Journal of Business Logistics*, Vol. 21, No. 1, pp. 23-48.

Sioji H., Nakata T., Toyama E., Seo Y., Lee T., Shon H., Akabane J., Noro Y. and Inoue R. (2012). *Growth Strategy of Hyundai Motor Company*, Nikkan Jidosha Shimbun. (In Japanese)

Tomino T., Hong P. and Park Y. W. (2011). “An effective integration of manufacturing and marketing system for long production cycle: A case study of Toyota Motor Company”, *International Journal of Logistics and Systems Management*, Vol. 9, No. 2, pp. 204-217.

Tomino T., Park Y. W. and Hong P. (2012). “Strategic procurement through built to order system: An Analysis of Japanese auto-manufacturers”, *International Journal of Procurement Management*, Vol. 5, No. 4, pp. 413-429.

Tomino T., Park Y. W., Hong P., and Roh J. (2009). “Market Flexible Customizing System (MFCS) of Japanese vehicle manufacturers: An Analysis of Toyota, Nissan and Mitsubishi”, *International Journal of Production Economics*, Vol. 118, No. 2, pp. 375-386.

Tseng Mei-Chiun (2004). “Strategic choice of flexible manufacturing technologies”, *International Journal of Production Economics*, Vol. 91, No. 3, pp. 223-227.

Vonderembse M. A., Uppal M., Huang S. H. and Dismukes J. P. (2006). “Designing supply chains: Towards theory development”, *International Journal of Production Economics*, Vol. 100, No. 2, pp. 223-238.

Vyas N., Shelburn W. and Rogers D. (1995). “An analysis of strategic alliances: Forms, functions, and framework”, *Journal of Business and Industrial Marketing*, Summer, Vol. 10, No. 3, p.

White R. E. and Prybutok V. (2001). “The relationship between JIT practices and type of production system”, *Omega*, Vol. 29, No. 2, pp. 113-124.

Zeschky M., Widenmayer B. and Gassmann O. (2011). “Frugal innovation in emerging markets: The case of Mettler Toledo”, *Research Technology Management*, Vol. 54, No. 4, pp. 38-45.

Zhao X. D., Huo B. F., Selen W. and Yeung J. H. Y. (2011). “The impact of internal integration and relationship commitment on external integration”, *Journal of Operations Management*, Vol. 29, Nos. 1-2, pp. 17-32.

Zhou H. and Benton W. C. (2007). “Supply chain practice and information sharing”, *Journal of Operations Management*, Vol. 25, No. 6, pp. 1348-1365.

СЧЕТОВОДНА РАМКА ЗА ОТЧИТАНЕ НА БИЗНЕС КОМБИНАЦИИТЕ

Николай Йовчев ,
студент в магистърска програма
„Счетоводство, одит и корпоративен анализ“, ВУЗФ,
e-mail: nikolay.yovchev1992@gmail.com

Резюме: В настоящият доклад ще бъдат посочени основните характеристики на бизнес комбинациите като съвременни корпоративни реорганизации и форми за бизнес интеграция и сътрудничество. Основен фокус на изследването е разглеждането на стандартизацията, изборът на различните подходи при извършване на подобни преобразувания и конструктивен опит за анализ на бизнес комбинациите като явление, характерно за съвременния икономически живот. Съвременният облик на икономиката се диктува в голяма степен от консолидацията и новата икономиката на бъдещето е неразривно свързана с този процес и в търсене на синергии. Целта на доклада е да прецизира и обобщи теоретичните постановки в счетоводните бази – МСФО/МСС и НСС. Обърнато е особено внимание на разграничаването на методите и етапите на прилагането им.

Ключови думи: бизнес комбинация, финансови отчети, МСФО 3, предприятия под общ контрол, метод на покупката, метод на обединяването на дялове (метод на сливането), СС
22

JEL: M41

ACCOUNTING FRAMEWORK FOR ACCOUNTING FOR BUSINESS COMBINATIONS

Nikolay Yovchev, Master's student "Accounting, Audit and Corporate Analysis", VUZF
e-mail: nikolay.yovchev1992@gmail.com

Abstract: This paper will outline the main characteristics of business combinations as modern corporate reorganisations and forms of business integration and collaboration. The main focus of the study is the consideration of standardization, the choice of different approaches in carrying out such transformations and a constructive attempt to analyze business combinations as a phenomenon characteristic of modern economic life. The contemporary shape of the economy is largely dictated by consolidation and the new economy of the future is inextricably linked to this process and in search of synergies. The aim of this paper is to refine and summarize the theoretical frameworks of IFRS/IAS and NAS. Particular attention is paid to the differentiation of methods and stages of their application.

Key words: business combinations, financial statements; IFRS 3; business combination under common control; the pooling of interests (merger method), the acquisition method; National Accounting Standard 22

УВОД

Бизнес комбинациите са явление, характерно за съвременния икономически живот. Причините за осъществяване на бизнес комбинациите са различни: от икономия на разходи; възможности за участие на едно предприятие във вече установени пазари; създаване на предприятия със значителен капитал; причини от финансов характер; до съчетаване на силните страни на предприятията и др.

В резултат на Руската инвазия в Украйна и налагането на международни санкции и катализираните от нея глобално търговско напрежение, енергийна несигурност и бумтяща инфлация накараха инвеститорите да останат предпазливи по отношение на активности свързани със сделки по бизнес комбинации.

Нова активизация на пазара в опит да се компенсира предишното забавяне е добър сигнал за сделки по реорганизация и сътрудничество.

По своята същност бизнес комбинациите са специфични стопански операции на обединяване на отделни предприятия в една стопанска единица или придобиването на контрол върху нетните активи и дейности на друго предприятие.

СЪЩНОСТ НА БИЗНЕС КОМБИНАЦИИТЕ

Процесът на бизнес комбинациите (бизнес обединенията) се контролира строго поради опасността от установяване на монополно положение и ограничаване свободата на

конкуренцията. У нас по правило са позволени обединения между всички видове търговски дружества. Условие за преобразуването на дружествата е наличие на съгласие на съдружниците или решение на Общото събрание. Търговският закон (ТЗ) урежда обединяването на дружествата да става в две форми – *сливане и вливане*.²²²

При сливането участващите дружества прекратяват своето съществуване без ликвидация, като се учредява ново дружество, което е правоприменик на тяхното имущество, а вливането е налице, когато едно от дружествата се прекратява без ликвидация, като цялото негово имущество преминава в поглъщащото дружество.

На този въпрос е посветен Национален стандарт за финансови отчети (СС) 22 – Отчитане на бизнес комбинации²²³ и Международен стандарт за финансово отчитане (МСФО) 3 – Бизнес комбинации.

Националният счетоводен стандарт при дефиниране на понятието, за разлика от МСФО 3 Бизнес комбинации, не игнорира формите на бизнес комбинации, което има за резултат допускането на два различни метода на отчитане.

МЕТОДИ ЗА ОТРАЗЯВАНЕ НА БИЗНЕС КОМБИНАЦИИТЕ²²⁴

Начините, по които може да се осъществи една бизнес комбинация, са различни и могат да се групират и разглеждат като: придобиване и обединяване на участия (НСС).

Двата метода не са алтернатива за една и съща форма на бизнес комбинация. Всеки един от тях се прилага за определена форма. По дефиниция бизнескомбинацията представлява обединяването на отделни предприятия в една стопанска единица в резултат на обединяването на едно предприятие с друго или придобиването на контрол върху нетните активи и дейности на друго предприятие (СС 22 – Отчитане на бизнескомбинации, т.2).

В СС 22 са регламентирани две възможни форми за извършване на бизнескомбинации – т.нар. „придобиване“ и „обединяване на участията“. Методът на покупката се прилага при придобивания, т.е. в бизнес комбинации, където едното от участващите предприятия

²²² Душанов Ив., Башева Сн., Орешкова Хр., Орешаров Н, Хаджикотев, В. „Стандартизация в счетоводството“ София, Икономика прес, 2009

²²³ Последна редакция от 2016 г. (ДВ, бр. 3 от 2016 г., в сила от 1.01.2016 г.)

²²⁴ Башева, Сн., „Финансово счетоводство - специализиран курс“, УНСС, Издателство Стопанство, София, 2007 г.

получава контрол, а методът на обединяване на участия, към формата обединяване на дялове (участия).²²⁵

Основна форма на бизнескомбинации (от тип „придобиване“), която е много по-често срещана (затова е наричана още „класическа“).

При нея в резултат на възмездна сделка придобиващото предприятие придобива нов бизнес („стопанска дейност“).

На практика това може да се осъществи по два начина - чрез придобиване на:

нетни активи (разлика между активи и пасиви) на дадено предприятие (т.нар. “asset deal”) или на

мажоритарен дял в капитала на придобиваното предприятие (т.нар. “share deal”) в резултат на което се създават отношения между дружество майка и дъщерно предприятие.

Бизнескомбинациите от първия вид (asset deals)⁶ се осъществяват под правната форма на прехвърляне на обособена стопанска дейност („бизнес“), която се осъществява, без да е необходима смяна на съдружниците или акционерите в участващите в сделката дружества.

Възможните правни конструкции за бизнескомбинациите от втория вид (share deals) са: прехвърляне на собствеността върху капиталови инструменти (акции или дялове), или някои от формите на преобразуване по глава XVI от Търговския закон (ТЗ).

С последното изменение на МСФО 3 (в сила от 2020 г.) се предоставиха допълнителни пояснения в отговор на постоянно възникващите в практиката въпроси, така че предприятията по-лесно да могат да преценят дали дадена сделка, включваща придобит набор от активи, да се отчете като бизнескомбинация или като придобиване на активи.

ОСНОВНА ИНФОРМАЦИЯ²²⁶

По смисъла на МСФО 3 Бизнес комбинации почти всяка една бизнес комбинация, независимо от вида на възможните сделки, има за резултат придобиване на контрол от страна на едно предприятие (наречено придобиващо) върху друго предприятие (наречено придобивано). Контролът се дефинира като власт да се управлява финансовата и оперативната политика на едно предприятие или бизнес с оглед извличане на изгода от

²²⁵ Николов, Г. „ЗСч. ЗКПО. Покупка на активи или бизнескомбинация. Клиентска база.“, *tita.bg*, бр. 149, април 2021 г.

²²⁶ Брезоева, Б., „Изменение на МСФО 3 Бизнес комбинации - Дефиниция за стопанска дейност“, в-к „Седмичен законник“, бр. 24, 15-21 юни 2020 г.,

дейността му. Обикновено контролът е налице, когато едно от комбиниращите се предприятия придобива над 50% от правата на глас на другото предприятие.

Според МСФО 3 всяка стопанска дейност съдържа три елемента: (а) входящи ресурси (преведено неточно като “входящ материал”); (б) процес; (в) изходящ резултат (преведено неточно като “продукция”, въпреки че в частност при производствена дейност резултатът може да бъде продукция).

Съществуват два варианта на придобиването²²⁷:

А. Придобиване, при което придобитото предприятие запазва юридическата си самостоятелност.

Придобиващото предприятие придобива повече от половината от акциите или дяловете на придобиваното предприятие, срещу което, в зависимост от условията, то предоставя определени ресурси: парични средства или еквиваленти, непарични ресурси, инструменти на собствения капитал, както и поемане на пасиви на:

досегашните собственици, чиито акции или дялове, или части от тях придобива (изкупува), или на самото предприятие, когато то емитира капиталови инструменти в полза на придобиващия.

По характера си това е инвестиране в капитала на друго предприятие и формиране на отношения като между предприятие майка и дъщерно предприятие.

а) Тази бизнескомбинация се отчита във финансовите отчети на придобиващото предприятие като инвестиция в дъщерно предприятие съгласно изискванията на СС 27, със себестойност на инвестицията, определена като сума на разходите, свързани с придобиването.

В консолидирания счетоводен баланс разграничените активи или пасиви на дъщерното предприятие се включват по справедливите им стойности към датата на придобиването, което предполага да се направи и такава оценка.

Между себестойността на инвестицията в дъщерното предприятие и дела на предприятието майка в справедливата стойност на нетните активи на дъщерното предприятие към датата на придобиването се получава разлика, която се отчита в консолидирания счетоводен баланс като положителна или отрицателна репутация, която не формира данъчен амортизируем актив.

²²⁷ Бонев, Ж., „Бизнес комбинации“, в-к „Седмичен законник“, бр. 38, 2-8 ноември 2015 г.

Практически при консолидацията стойността на инвестицията в дъщерното предприятие се елиминира срещу пропорционален дял от справедливата стойност на нетните активи на дъщерното предприятие и разликата се посочва като репутация.

Когато се придобива част от нетните активи, в придобиваното предприятие има и други участници – т.нар. „малцинствено участие“. То се посочва отделно от дела на майката (на отделен ред) и включва:

малцинственото участие към датата на придобиване, определено въз основа на дела на малцинственото участие в справедливата стойност на нетните активи на дъщерното предприятие, дела на малцинственото участие в изменението в собствения капитал на дъщерното предприятие от датата на придобиване до датата на съответния консолидиран финансов отчет.

В консолидирания отчет за приходите и разходите всички приходи и разходи на Дъщерното предприятие се преизчисляват съобразно справедливите стойности на активите и пасивите след придобиването. Типичен пример в това отношение е преизчисляването на разходите за амортизации на амортизируемите активи на дъщерното предприятие на базата на справедливите стойности на тези активи към датата на придобиване.

б) Дъщерното предприятие в случая, когато запазва юридическата си самостоятелност, следва да отрази резултата от Бизнес комбинацията като промяна в собствения капитал и евентуално придобити ресурси.

Б. Придобиване, при което придобитото предприятие прекратява юридическата си самостоятелност.

При тази бизнес комбинация придобитото предприятие престава да съществува в правния мир. То става част от придобиващото го предприятие, в замяна на което придобиващото предприятие предоставя на собствениците на придобиваното предприятие активи, поема пасиви или емитира капиталови инструменти.

Придобиващото предприятие отразява в самостоятелния си отчет разграничимите активи и пасиви на придобитото предприятие и съответната репутация, възникнала при придобиването, и включва в отчета си за приходите и разходите и резултата от дейността на придобитото предприятие.

За изпълнение на посоченото придобиващото предприятие следва да извърши пълна инвентаризация на активите и пасивите и трябва само да определи кои налични актив и пасиви ще признае, ако е вероятно за него да възникнат бъдещи икономически изгоди и

имат надеждна оценка, като ги оцени по справедлива стойност. Определя и отразява, ако има, репутация, която не формира данъчен амортизируем актив.

В. Както се вижда, и в двата варианта на придобиване един от съществените въпроси е определянето на стойността на придобиването. Тя включва заплатената сума, справедливата стойност на предоставените активи и извършените разходи, отнасящи се до придобиването.

Г. Особени случаи на придобиване.

а) Поетапното придобиване. Като такова се третира придобиването, когато придобиващото предприятие осъществява придобиване на друго предприятие, посредством последователни разменни сделки, а не с еднократен акт. Реалното придобиване се предхожда от прогресиращи участия. Първоначално придобиващото предприятие има незначително (малцинствено) участие (инвестиция), впоследствие значително (основно) участие и накрая контролно (придобиващо) участие.

б) Под обратно придобиване се разбира случаят, когато придобиващото предприятие придобива акции (дялове) от капитала на друго предприятие, но като част от разменната сделка емитира достатъчно акции (дялове) от собствения си капитал с право на глас, чрез които възмездно обезщетява собствениците, които са продали своите акции (дялове), така че контролът върху комбиниращите се предприятия в действителност се придобива и от обезщетените собственици.

ОБЕДИНЯВАНЕ НА УЧАСТИЯ (ДОПУСТИМ ПО СС 22)

Това е специфична бизнескомбинация, при която не може да се идентифицират участниците в нея като придобиващ и придобиван (придобивани).

При обединяване на участия не се отчита репутация.

Обединяването на участия се отчита по счетоводния метод на сливане на дяловете, т.е. едноименните статии в отделните части на финансовите отчети на обединяващите се предприятия за периода, през който възниква бизнескомбинацията, както и за всички представени във финансовите отчети сравнителни периоди се включват в съответните части от финансовия отчет на вече общото (обединеното) предприятие така, както ако са били обединени от началото на най-ранния от представените периоди.

Финансовите отчети на едно предприятие не следва да включват обединяване на участия, в които предприятието е страна, ако датата на обединяването на участията е по-късна от датата на най-скорошния баланс, включен във финансовите отчети.

СРАВНИТЕЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДВАТА МЕТОДА – СС 22 / МСФО 3

Между двата метода съществуват следните основни различия²²⁸:

- а. По начина на записване на инвестицията. При метода на покупката се използва пазарната стойност на акциите, емитирани за придобиването, докато при метода обединяване на участия се ползва номиналната стойност на същите;
- б. По начина на третиране на разходите, свързани с бизнескомбинацията. При метода на покупката те се отразяват в увеличение на стойността на инвестицията (като част от цената на придобиване), докато при метода на обединяване на участия те се третират като текущи разходи;
- в. По начина на отразяване на придобитите активи и пасиви. При метода на покупката това става по тяхната пазарна стойност, докато при метода на обединяване на участия – по отчетната им стойност;
- г. По начина на третиране на репутацията. При метода на покупката разликата между стойността на придобиването и пазарната стойност на чистите активи се третира като репутация, докато при метода на обединяване на участия не се отчита репутация;
- д. По стойността на активите. При метода обединяване на участия стойността на активите е по-ниска в сравнение с метода на покупката.
- е. По резултата. При метода обединяване на участия има по-ниска стойност на разходите, съответно по-висок доход, в сравнение с метода на покупката. При метода на покупката активите се отразяват по тяхната пазарна стойност. По-високата пазарна стойност води до увеличаване на бъдещите разходи и намаляване на бъдещия доход на придобиващото предприятие. Превишаването на стойността на придобиването (инвестицията) над пазарната стойност на чистите активи при метода на покупката ще се отрази като положителна репутация. През следващите години положителната репутация ще се обезценява (или амортизира), което води също до увеличаване на разходите и намаляване на дохода при метода на покупката.

²²⁸ Дочев, Ив. „Бизнес комбинации“ Форком, С, 1999.

ОПОВЕСТЯВАНЕ

При наличие на бизнес комбинация стандартът предвижда и точни изисквания относно оповестяването на данните за нея. Придобиващият следва да оповести определена информация за осъществената комбинация. С оповестяването на подходяща информация за осъществената бизнес комбинация се постигат три основни цели:

(1) да се предостави на потребителите на финансовите отчети информация, която им дава възможност да оценят естеството и ефекта от осъществената комбинация през отчетния период; (2) да се предостави на потребителите на финансови отчети информация, която им дава възможност да направят оценка на финансовите ефекти от печалби, загуби, корекции на грешки и други корекции, признати в текущия период, свързани с осъществени през текущия или предходни периоди комбинации; (3) да се предостави на потребителите на финансови отчети на придобиващия информация, която им дава възможност да оценят промените в балансовата стойност на репутацията през периода.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на всичко изложено дотук може да се констатира, че бизнес комбинациите са явление, характерно за съвременния икономически живот.

В заключение и от представените постановки можем да обобщим, че бизнес комбинациите в международните/националните счетоводни стандарти се свеждат до обединяване на отделни стопански предприятия или стопански дейности в една отчетна единица.

Важно е да се има предвид, че статията има за цел да подпомогне и да даде отговор на нарастващите информационни потребности за етапите и специфичните моменти при отчитането на сделките, елемент на икономиката на бъдещето, което несъмнено ще подобри качеството на отчетността им.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Башева, Сн. „Финансово счетоводство – специализиран курс“, УНСС, Издателство Стопанство, София, 2007 г.
2. Бонев, Ж., „Бизнес комбинации“, в. „Седмичен законник“, бр. 38, 2-8 ноември 2015 г.
3. Брезоева, Б., „Изменение на МСФО 3 Бизнес комбинации - Дефиниция за стопанска дейност“, в-к „Седмичен законник“, бр. 24, 15-21 юни 2020 г.,

4. Григоров, Г. „Вливане и сливане на търговски дружества“, Феня, С., 2001
5. Дочев, Ив. „Бизнес комбинации“ Форком, С, 1999.
6. Душанов Ив., Башева Сн., Орешкова Хр., Орешаров Н, Хаджикотев, В. „Стандартизация в счетоводството“ София, Икономика прес, 2009
7. Николов, Г. „ЗСч. ЗКПО. Покупка на активи или бизнескомбинация. Клиентска база.“, tita.bg, бр. 149, април 2021 г.

Нормативни актове:

1. Международни счетоводни стандарти, приети с регламент №1126/2008 на Комисията от 3 ноември 2008 г, публикуван в Официален вестник на Европейския съюз от 29.11.2008 г., Консолидиран текст, публикуван в сайта на Официалния вестник на Европейския съюз, 01.01.2022.
2. Национални счетоводни стандарти (СС), СС 22 Отчитане на бизнескомбинации, Последна редакция от 2016 г. (ДВ, ДВ, бр. 3 от 2016 г., в сила от 1.01.2016 г).
3. Търговски закон (изм. ДВ. бр.104 от 8 Декември 2020г., доп. ДВ. бр.25 от 29 Март 2022 г.).

ВЛИЯНИЕ НА ЗДРАВНОТО ОСИГУРЯВАНЕ КАТО ФАКТОР ЗА УСТОЙЧИВО ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Велимира Чупетловска

Докторант към катедра „Финанси“

Университет за национално и световно стопанство, гр. София

velimira.georgieva@unwe.bg

Резюме

В настоящия доклад са разгледани основните положения на разходната и приходната страна на здравното осигуряване. Чрез очертаните значими показатели е извършен кратък анализ, търсещ връзка между факторите за икономически растеж и развитие на нацията.

Ключови думи: здравеопазване; икономически растеж; човешко развитие

JEL класификация: I150

УВОД

Здравето на нацията е основата за обособяването на здравно осигуряване, организирано и контролирано основно от държавата. Промените в перспективите, свързани с човешкия живот и здраве, доведоха до това защитата на живота да бъде призната за най-висшето благо и най-големият дар, предлаган на човека. Обществото повери тази задача на публична власт²²⁹. Всяка една развита страна организира, контролира и способства системите свързани със здравеопазване. Разходите, които следва да бъдат извършени са във връзка с опазване здравето на гражданите. Зависимост от предприятия модел на здравна система, те варират в приложението си, а според насочеността на правителствените мерки са налице разнородни похвати и средства отделени за здравно осигуряване. Единодушно държавите се стремят към прилагане на два важни принципа, обуславящи доброто управление и организация на здравните си системи – достъпност и ефективност. Достъпността изразява възможност до достъпна здравна застраховка, покриваща основен пакет от услуги с приемливо качество в рамките на разумно време за пътуване и без

²²⁹ Management of the healthcare system in Germany and France

ненужно време за чакане²³⁰. Ефективността, от своя страна, гарантира постигане на най-оптимално съотношение разходи-качество, отразяващо еластичността на предлаганите здравни стоки и услуги. Здравният сектор е тясно обвързан с останалите сектори. От значение са както запазването на природните дадености, така и качествено изграждане на пътища и съоръжения. Здравото е в пряка връзка с нивото на образование в страната. Предприетите политики относно труда и социалната политика в държавата отразяват състоянието на нацията, възможността ѝ да допринесе за икономическото развитие, а не да черпи средства за подкрепа от бюджета. Намалването на рисковите фактори, влияещи върху здравето на хората, водят след себе си устойчиво състояние на развитие. Голям процент трудоспособно население, задоволило първичните си нужди, води нацията към върха на пирамидата на Маслоу. Теорията за пирамидата на човешките нужди е силно застъпена в изследванията на развитието, в установяването на приоритети за развитие, в проектирането на политики и социални програми и в ролята, която икономическият растеж играе като централен инструмент за развитие²³¹. Овластяването на спецификата на сектора, обединено със създаването на работеща, ефективна система с ясни цели и последователни политики за постигането им, гарантира спокойствие в населението и поставя основи за цялостен стабилен икономически растеж. Всички разгледани обстоятелства водят до извода, че за да е налице развитие на държавата в икономически аспект, следва населението да е здравно обезпечено и това да не поражда след себе си обедняване и неравнопоставеност.

ПРЕГЛЕД НА РАЗХОДИТЕ В ЗДРАВНАТА СИСТЕМА

Здравеопазването е държавен сектор, открояващ се със своите характеристики, пазарни принципи и провали. Разходите, които извършават държавите не следват постоянна тенденция. По данни на Eurostat²³² са на лице разнопосочни движения в стойностите на държавните разходи в сферата като процент от Брутния вътрешен продукт на страните. Сигурният тренд е изразен само през 2020г. Откроява се като период, провокиращ във всички държави изменение в положителна посока, вероятно продиктувано от настъпилата

²³⁰ Preconditions for efficiency and affordability in competitive healthcare markets: Are they fulfilled in Belgium, Germany, Israel, the Netherlands and Switzerland?

²³¹ The hierarchy of needs empirical examination of Maslow's theory and lessons for development

²³² Eurostat

здравна криза. Това от своя страна доказва, че при наличие на ситуация, застрашаваща общото здраве и живот, страните реструктурират общите си разходи и набавят нуждите средства в името на общото благо. По данни на ОИСР²³³ текущите разходи в сектора са обединени в следните пет групи: стационари (болнична помощ), извънболнична помощ; лекарствени продукти и медицински изделия; дългосрочни грижи и превенция. Чрез това категоризиране на благата е постигнато максимално опростен вариант на разходите, които посрещат както институциите заплащащи чрез набрани здравни вноски и премии (здравноосигурителни каси и застрахователни дружества), така и отделните лица, при директни плащания.

В България към 2021г. 40% са извършените разходи за болнична помощ (стационари), следвани от 36% за лекарствени продукти и медицински изделия, 18% за извънболнична помощ и по 3% за превенция и дългосрочни грижи. Разгледани поотделно, болничната помощ съставлява висок процент, както за средното ниво на ЕС – 29.1%, така и в класацията на държавите като цяло. Единствените страни доближаващи се като стойност са Гърция и Румъния. Отделените средства за заплащане на лекарствени продукти и медицински изделия са с почти 10% над средните стойности за Съюза. На пръв поглед това свидетелства за високо ниво на отделени средства, но при допълнителен анализ стойността показва повишено ниво на заболяемост, причинено както от влошен начин на живот, така и от качество на получените здравни грижи. Извънболничната помощ е с ниски нива, което доказва неефективността на системата като цяло. Размерът на средствата за дългосрочни грижи е относително нисък, подобно на този за превенция.

Постигането на по-оптимално използване на наличните ресурси и средства би следвало да сложи начало на преразпределянето на определените политики в тези пет отделни области на разходите. Цялостната картина на ефективността би могла да бъде обрисувана при разглеждане на частта на всеки вид разход покрита с публични средства. Нагледно данните са представени в Таблица 1. България регистрира сериозни отклонения от средните стойности за Съюза. Обобщените стойности сочат, че към 2020г.²³⁴ страната харчи средно по 1 478 евро на глава от населението за здравеопазване, при стойност за ЕС в размер на 3 159 евро или над два пъти повече.

²³³ Health at a Glance: Europe 2022 STATE OF HEALTH IN THE EU CYCLE.

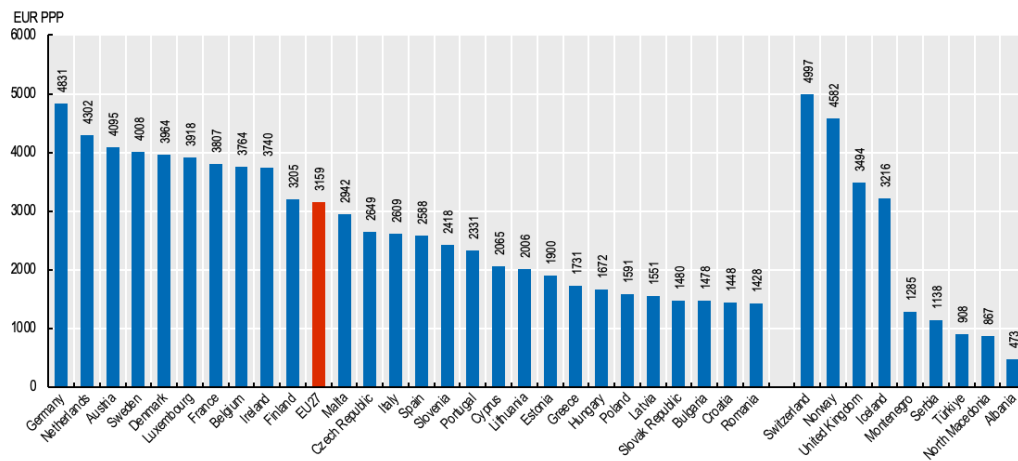
²³⁴ Health at a Glance: Europe 2022 STATE OF HEALTH IN THE EU CYCLE.

Таблица 1: Източници на средства за покритие на основните текущи разходи в здравеопазването в България към 2021г.

Източник на средства / Вид разход	Дял, заплащан с публични средства	Дял, заплащан с публични средства (средно ЕС)	Директни плащания от пациенти	Директни плащания от пациенти (средно ЕС)
Болнична помощ	89%	89%	3.9%	1%
Извънболнична помощ	54%	75%	4.9%	3,4%
Фармацевтични продукти	27%	57%	25.1%	3,7%
Дентална помощ	49%	31%	2%	1,4%
Други	Няма информация	Няма информация	1.8%	5.8%

Източник: България. Здравен профил на страната 2021г.

Графика 1: Здравни разходи на глава от населението (2020г.)

Източник: Health at a Glance: Europe 2022 STATE OF HEALTH IN THE EU CYCLE.

Нагледно е представено състоянието на системата, претеглено чрез общите разходи и броя на населението. България се нарежда на едни от последните места, следвана единствено от

Хърватия и Румъния. Ниският дял на разходите доказва недоразвитата система и липсата на адекватно здравеопазване в страната, от което да се възползват гражданите. Задължителното обществено осигуряване в България следва принципът на солидарност и има за цел да покрие събъдналите се здравни рискове и по този начин да обезпечи населението. Видно от резултатите, към момента България успява да задоволи основни здравни нужди и прехвърля тежестта на здравното осигуряване отново към нацията.

ПРЕГЛЕД НА ПРИХОДИТЕ В ЗДРАВНАТА СИСТЕМА

Източниците на финансиране на здравните системи, в лицето на здравно осигуряване (задължително и доброволно) и директните плащания, чертаят икономическото състояние на отделния индивид. Благосъстоянието, постигнато от отделните лица няма как да бъде разглеждано изолирано от държавата. Поради тази основна причина следва да се оценява като благосъстояние на член на дадено общество, така и наред с колективните действия за подобрене и развитие. В тази връзка е разгледан въпросът за общественото благосъстояние, поставен и разработен от Вилфредо Парето. Частта от финансиране на здравната система, чрез директни плащания от страна на пациента при стойност над 10%, според Световната банка се определя като катастрофална ситуация²³⁵. Високият процент на плащания от джоба*, допринася за обедняването на населението²³⁶. Според Здравния профил на България за 2021г. е посочено, че през 2018г. 19% от българите, са направили катастрофални здравни разходи (определят се като разходите за ДП от домакинствата, които надхвърлят 40 % от общите разходи на домакинствата без разходите за издръжка т.е. храна, жилище и комунални услуги). Налице са групи от граждани, които получават доходи, средни по равнище, но след като направят своите директни плащания за здравни услуги и/или лекарствени продукти, минават прага на бедност. С оглед на гореизложеното, разходите на индивида отделени за здравеопазване биха могли да бъдат представени последния начин:

$$Y_h = pG + op + up \quad (1)$$

Y_h частта от дохода, отделена от индивида за здравни разходи

²³⁵ България Бележки по политиката за реформа на здравния сектор

²³⁶ Противодействие на корупция в здравеопазването

* Директни плащания от пациенти и плащания от джоба (out of pocket payments) са използвани еднозначно

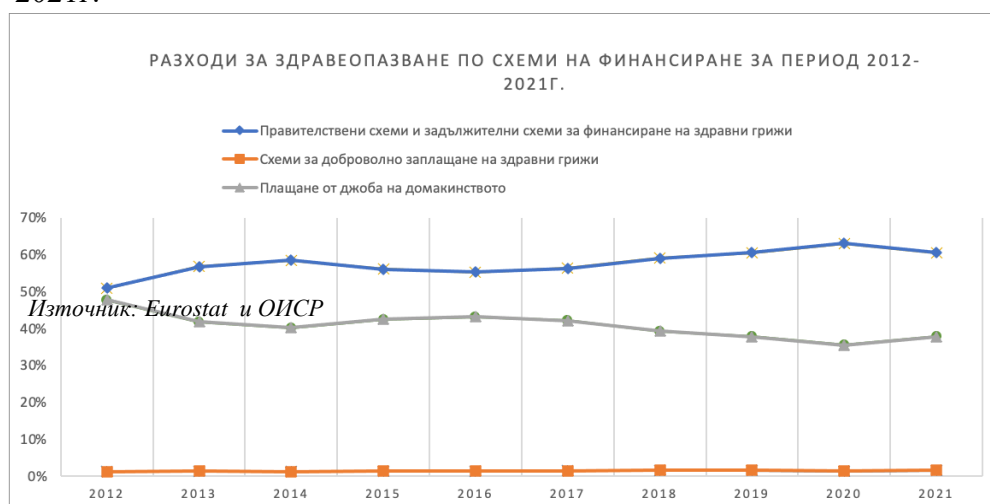
G – представлява стойността, която индивида следва да заплати в лицето на здравни вноски или данъци, за да получи цялостен достъп до здравната система

op - out-pocket payments - директните плащания от страна на пациента, за достъп до здравни стоки и услуги

vp - voluntary health payments – представляващи частта от дохода, които се заплащат на частни застрахователни компании с оглед на сключена доброволна здравна застраховка.

Вноската за задължително здравно осигуряване в абсолютна стойност се увеличава с повишението на реализирания доход (от трудово правоотношение, до максималния осигурителен праг). Частта на плащанията директно от пациента са непредвидими, тъй като те допълват разликата от покритите медицински стоки и услуги от задължителното и доброволно осигуряване и реалната стойност на здравните нужди. Допълнителната здравна премия, явяваща се доброволно застраховане за медицински рискове е най-слабо използвания източник на приходи в системата. В световен мащаб са налице както държави със силно развито доброволно застраховане – Франция (95%); Хърватия (60%), така и с нисък дял като Италия (3%); Белгия (5%); Гърция (5%)²³⁷. По данни на Eurostat²³⁸ движението на дяловете приходи, финансиращи здравната система в България са представени на Графика 2.

Графика 2: Разходи за здравеопазване по схеми на финансиране в България за период 2012-2021г.

Източник: Eurostat и ОИСП

Видимо от графиката през разгледания 10-годишен период

се наблюдава цялостен растеж на разходите за здравеопазване. Част от дела му се дължи на

²³⁷ По данни за 2021г. ОИСП

²³⁸ Eurostat

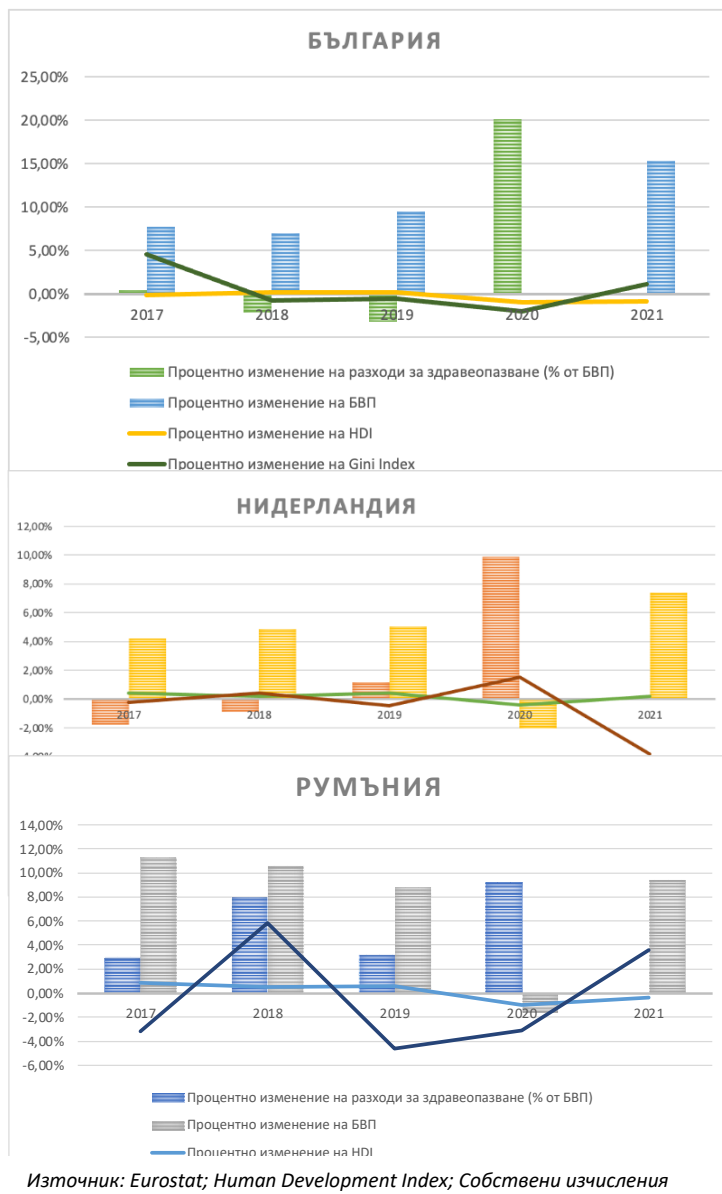
неизменната инфлация, друга част на повишеното ниво на средства. Важният аспект е, че директните плащания от пациенти (out of pocket payments) не намаляват за сметка на увеличението на финансиране от страна на правителствените схеми и задължителното обществено осигуряване. Данните показват повишено ниво на нужда от здравни грижи за населението и недостъпен ресурс от страна на държавата, което допринася за увеличението на допълнителните плащания. Допълнителното здравно осигуряване в страната заема незначителен дял около 1%. Средните нива за Европейския съюз са 15.4% за директни плащания, дял от 4.9% за допълнително осигуряване и 79.7% за правителствени разходи. Правилният подход за разпределение на разходите, от страна на домакинствата и приходите, от страна на здравната система се определят основно от полезността, която получават купувачите срещу заплатените средства. Към момента в България, основната част от населението посреща своите здравни нужди директно без да разчита на здравната си осигуровка или застраховка. При предприемане на правилна стратегия и оптимизация на покритите рискове от страна на здравните институции, разходите на домакинствата биха могли да бъдат пренасочени и по този начин да се задвижи механизмът на здравеопазването, а не да се подхранва несъвършеният здравен пазар.

АНАЛИЗ НА ИНДИКАТОРИ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ С ОТЧИТАНЕ ЗДРАВНООСИГУРИТЕЛНИ ДАННИ

След като бяха разгледани основните характеристики на приходната и разходната част на здравеопазването, обвързани с доходите и разходите, е изграден модел за анализ, търсещ взаимовръзки. С цел обобщена картина на икономическия растеж на България спрямо други европейски държави, ще бъдат сравнени четири показателя: Брутен вътрешен продукт; Стойността на разходите, отделени от държавните за здравеопазване като процент от БВП; Индексът за човешко развитие; Джини коефициент. Анализирани са България, Нидерландия и Румъния. Всички показатели са изразени чрез изчислени процентни промени с цел нагледно представяне. Чрез Графика 3 са онагледени анализиранияте показатели, отделно за всяка страна. Анализирайки графиката не се наблюдава зависимост при положителна промяна в размерът на БВП, изменение в права връзка в процента на разходите за здравеопазване. Стойностите свидетелстват за постоянни абсолютни величини на здравните разходи, а не за едни и същи дялове. Не са налични данни за размера на

здравните разходи след 2020г. Останалите показатели са разгледани в пет годишен период 2017-2021г. Една и съща тенденция в трите държави се наблюдава при настъпването на здравната криза през 2020г. Отражението се изразява във високи нива на здравните разходи и понижени на брутния вътрешен продукт. Индексът на човешко развитие (Human development index HDI), съчетава в себе си показателите за дълъг и здравословен живот, знания и приличен стандарт на живот²³⁹. С оглед на основното му значение, е приложен като разглеждан фактор в оценката на нивото на здравеопазване.

Графика 3: Икономически показатели в България, Нидерландия и Румъния за период 2017-2021г.

Данните за трите анализирани страни, сочат че голяма волатилност в стойностите му се наблюдава в страните с променливи здравни разходи, силно повлияни от настъпилата криза. Страни със стабилно ниво на здравеопазване и малки отклонения в частта здравни разходи запазват нивата на индекса дори при сътресения, в случая Пандемичната криза. Пример за подобен вид политика на здравеопазването прилага Нидерландия, докато при Румъния и България се наблюдава значително намаление в стойностите на изследвания коефициент. Следващ е показателят коефициент на Джини (Gini coefficient), представляващ най-добрата единична мярка за

²³⁹ Human Development Index Reports

неравенство в доходите²⁴⁰. Процентните промени в коефициента, отразени на графиките следват ясен и логичен тренд само в Нидерландия. По време на здравната криза, стойността му се покачва от 46.4 до 47.1, а през 2021г. спада до 45.3²⁴¹. По този начин показателят отразява повишеното неравенство, предизвикано от кризата и последващото му стабилизиране. В България и Румъния се наблюдава намалено неравенство по време на кризата. Хипотетичната причина би била повишените разходи за здравеопазване и подпомагане от страна на правителството по време на криза. Според доклад на Международната банка промени в стойностите се наблюдават след излизане от здравна криза. В докладът се прогнозира, че ако се случи годишно увеличение от 1 процент на коефициента на Джини, глобалното ниво на бедност ще нарасне до 8.6% през 2030 г.²⁴².

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Тясната връзка между здравните нужди на населението, изразяващи се в покритие на разходите, свързани със здравеопазване, и приходите в системата, чертаят настъпилата неефективност. От една страна гражданите са задължени да внасят своите здравни вноски, но поради оскъдното покритие попадат в ситуация на директно посрещане на здравния риск. След всички извършени предвидени и непредвидени плащания, гражданите не достигат до възможността за допълнително осигуряване. От друга страна държавата не успява да покрие всички здравни разходи на населението си. Високите нива на болнични разходи и разходи за фармацевтични стоки, както и недофинансирането на извънболнична помощ, пораждаат нужда от допълнителни начини на финансиране. Всички тези обстоятелства образуват порочен кръг на разпределение отделените средства за здравеопазване от страна на задължените лица. Поради породената неефективност са анализирани четири показателя с цел търсене на възможни причини и решения. От извършената съпоставка между трите отделни държави - България, Нидерландия (като пример за организиране на здравна система) и Румъния (като близка по показател) са налице следните зависимости: Здравните разходи като процент от БВП не се влияят от промяната в стойностите на БВП, а следват темп на абсолютни стойности; Индексът на човешко развитие се влияе от волатилността на здравната система като цяло; Коефициентът на

²⁴⁰ The Anatomy of Income Distribution

²⁴¹ Human Development Index

²⁴² The World Bank, Open Knowledge Repository. Poverty and Shared Prosperity 2020: Reversals of Fortune

Джини следва логични нива при стабилно изградено здравеопазване. При настъпила криза и неефективност коефициентът показва намаление в неравенството на разпределение на доходите, вероятно поради повишения размер на здравни и социални плащания към населението. Основата за стабилен икономически растеж се явява постоянната политика и добре организирано здравно осигуряване, спомагащо за устойчивото развитие и благосъстояние на нацията и държавата като цяло.

БИБЛИОГРАФИЯ

България Бележки по политиката за реформа на здравния сектор (2013). Международна банка

Петкова И; Киряков З.; Димитров Г. (2019). Противодействие на корупция в здравеопазването. Издателски комплекс -УНСС

Health at a Glance: Europe 2022 STATE OF HEALTH IN THE EU CYCLE. Organisation for Economic Co-operation and Development

Human Development Index Reports

Mariano Rojas, Alfonso Méndez, Karen Watkins-Fassler (2023). The hierarchy of needs empirical examination of Maslow's theory and lessons for development. World Development. Volume 165. 106185; ISSN 0305-750X;

Morgan, J. (1962). The Anatomy of Income Distribution. The Review of Economics and Statistics, 44(3), 270–283;

Rajfur, Piotr & Hys, Katarzyna. (2018). Management of the healthcare system in Germany and France. Medical Science Pulse. 12. 55-60

The World Bank, Open Knowledge Repository. Poverty and Shared Prosperity 2020: Reversals of Fortune;

Van de Ven WP, Beck K, Buchner F, Schokkaert E, Schut FT, Shmueli A, Wasem J. (2013). Preconditions for efficiency and affordability in competitive healthcare markets: are they fulfilled in Belgium, Germany, Israel, the Netherlands and Switzerland?. Health Policy. Mar;109(3):226-45;

Официален сайт на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие;

Официален сайт на Eurostat;

Официален сайт на Human Development Index

